श्रमदाहविशोषनाशनं रुचिकृद्ग्राहि च दुर्जरं परम् ॥ ३३ ॥

(मं फणसुपिकलागुणा । कं हलसिनहणु । बम्० फनस ;
उत्तराषाढ़ा । तां पिल्ला । उत्० पणस । हिं
कटहल । गौं कांटालगाछ ।)

अथ पनसवीजगुणाः ।

ईषत्कषायं मधुरं तद्वीजं वातलं गुरु ।
तत्फलस्य विकारघ्नं रुच्यं त्वग्दोषनाशनम् ॥ ३४ ॥

(मं फणस वीजगुणं । कं हलसिन वीजगुण ।)

अथास्य पक्वापक्वतो विभिन्नावस्थतया विशेषगुणाः ।

बालं तु नीरसं हृद्यं मध्यपक्वं तु दीपनम् ।
रुचिदं लवणाद्युक्तं पनसस्य फलं स्मृतम् ॥ ३५ ॥

(मं हिरिवाफणसु । कं हेसियहलसु ।)

[इति पनसप्रकरणम् ।]

अथ कदलीनामगुणाः ।

कदली सुफला रम्भा सुकुमारा सकृत्फला ।
मोचा गुच्छफला हस्तिविषाणी गुच्छदन्तिका ॥ ३६ ॥
काष्ठीरसा च निःसारा राजेष्टा बालकप्रिया ।
ऊरुस्तम्भा भानुफला वनलक्ष्मीश्च षोडश ॥ ३७ ॥

बालं फलं मधुरमल्पतया कषायं
पित्तापहं शिशिररुच्यमथापि नालम् ।
पुष्पं तदप्यनुगुणं क्रिमिहारि कन्दं
पर्णञ्च शूलशमकं कदलीभवं स्यात् ॥ ३८ ॥

अपि च ।

रम्भापक्वफलं कषायमधुरं बल्यञ्च शीतं तथा
पित्तं चास्रविमर्दनं गुरुतरं पथ्यं न मन्दानले ।

अथ महाजम्बूनामगुणाः ।

महाजम्बू राजजम्बूः स्वर्णमाता महाफला ।
शुकप्रिया कोकिलेष्टा महानीला बृहत्फला ॥ २६ ॥
महाजम्बूरुष्णा समधुरकषाया श्रमहरा
निरस्यत्यास्यस्थं झटिति जडिमानं स्वरकरी ।
विधत्ते विष्टम्भं शमयति च शोषं वितनुते
श्रमातीसारार्त्तिश्वसितकफकासप्रशमनम् ॥ २७ ॥

(मं महाराजजाम्बु । कं दोदुनिरलु ।)

अथ काकजम्बूनामगुणाः ।

काकजम्बूः काकफला नादेयी काकवल्लभा ।
भृङ्गेष्टा काकनीला च ध्वाङ्क्षजम्बूर्घनप्रिया ॥ २८ ॥
काकजम्बूः कषायाम्ला पाके तु मधुरा गुरुः ।
दाहश्रमातिसारघ्नी वीर्य्यपुष्टिबलप्रदा ॥ २९ ॥

(मं नदीतीरजाम्बू । कं तोरेनेरिलु । गौं क्षुदेजाम ।)

भूमिजम्बूनामगुणाः ।

अन्या च भूमिजम्बूः स्याद्ध्रस्वफला भृङ्गवल्लभा ह्रस्वा ।
भूजम्बूर्भ्रमरेष्टा पिकभक्षा काष्ठजम्बूश्च ॥ ३० ॥
भूमिजम्बूः कषाया च मधुरा श्लेष्मपित्तनुत् ।
हृद्या संग्राहिका कण्ठदोषघ्नी वीर्य्यपुष्टिदा ॥ ३१ ॥

(मं क्षुद्रजम्बु । कं किरुनेरिलु । गौं भूँइजाम ।)

[इति जम्बूप्रकरणम् ।]

अथ पनसनामगुणाः ।

पनसस्तु महासर्जः फलिनः फलवृक्षकः ।
स्थूलः कण्टफलश्चैव स्यान्मूलफलदः स्मृतः ।
अपुष्पफलदः पूतफलो ह्यङ्गमितस्तथा ॥ ३२ ॥
पनसं मधुरं सुपिच्छिलं गुरु हृद्यं बलवीर्य्यवृद्धिदम् ।

गुरुः शुक्रविवृद्धिदं क्लमहरं तृष्णापहं कान्तिदं
दीप्ताग्नौ सुखदं कफामयकरं सन्तर्पणं दुर्जरम् ॥ ३९ ॥
*(मं केल। फ़ं कदली। तें अरटिचेट्टु, वुरुगचेट्टु,
*द्रीमडतोगी। हिं केरा, सब्रिज, केलापेड़।
गौं कलागाछ।)

अथ काष्ठकदलीनामगुणाः।

काष्ठकदली सुकाष्ठा वनकदली काष्ठिका शिलारम्भा।
दारुकदली फलाढ्या वनमोचा चाश्मकदली च ॥ ४० ॥
स्यात्काष्ठकदली रुच्या रक्तपित्तहरा हिमा।
गुरुर्मन्दाग्निजननी दुर्जरा मधुरा परा ॥ ४१ ॥
(मं काष्ठकेलें। कं मरबाले। गौं काटकला।)

अथ गिरिकदलीनामगुणाः।

गिरिकदली गिरिरम्भा पर्वतमोचाऽप्यरण्यकदली च।
बहुबीजा वनरम्भा गिरिजा गजवल्लभाऽभिहिता ॥ ४२ ॥
गिरिकदली मधुरहिमा बलवीर्यविवृद्धिदायिनी रुच्या।
तृट्पित्तदाहशोषप्रशमनकर्त्री च दुर्जरा च गुरुः ॥ ४३ ॥
(मं रानकेलि। कं कावाले। गौं दयाकला; पाहाड़ेकला।)

अथ सुवर्णकदलीनामगुणाः।

अन्या सुवर्णकदली सुवर्णरम्भा च कनकरम्भा च।
पीता सुवर्णमोचा चम्पकरम्भा सुरम्भिका सुभगा ॥ ४४ ॥
हेमफला स्वर्णफला कनकस्तम्भा च पीतरम्भा च।
गौरा च गौररम्भा काञ्चनकदली सुरप्रिया षड्भूः ॥ ४५ ॥
सुवर्णमोचा मधुरा हिमा च स्वल्पाशने दीपनकारिणी च।
तृष्णापहा दाहविमोचनी च कफावहा वृष्यकरी गुरुश्च ॥४६॥
(सोनेकेलि इति कोङ्कणप्रसिद्धा। उत्० पाटीया।
गौं चाँपाकला।)

अथ नारिकेलनामगुणाः। *

नारिकेलो रसफलः सुतुङ्गः कूर्चशेखरः।
दृढ़नीलो नीलतरुर्मङ्गल्योच्चतरुस्तथा॥ ४७॥
तृणराजः स्कन्धतरुर्दाक्षिणात्यो दुरारुहः।
लाङ्गली च त्र्यम्बकफलस्तथा दृढ़फलस्थितिः॥ ४८॥
नारिकेलो गुरुः स्निग्धः शीतः पित्तविनाशनः।
अपक्वस्तृषाशोषशमनो दुर्जरः परः॥ ४९॥
नारिकेलसलिलं लघु वस्यं शीतलं च मधुरं गुरु पाके।
पित्तपीनसतृषाश्रमदाहशान्ति शोषशमनं सुखदायि।
पक्वमेतदपि किञ्चिदिहोक्तं पित्तकारि रुचिदं मधुरं च।
दीपनं बलकरं गुरु हृद्यं वीर्य्यवर्द्धनमिदं तु वदन्ति॥ ५०॥

(मं नारियलरस। कं नारियलरस। तें नारिकदम।
उत्॰ नड़िया। वम्॰ नारली। तां टेंबा, टेङ्गा।
हिं नेरिएल्। गौं नारिकेलगाछ।)

अथ नालिकेलखुवरगुणाः।

खुवरं नारिकेलस्य स्निग्धं गुरु च दुर्जरम्।
दाहविष्टम्भदं रुच्यं बलवीर्य्यविवर्द्धनम्॥ ५१॥

(मं नारियलखोबरें।)

अथ मधुनारिकेलनामगुणाः।

मधुनारिकेलकोऽन्यो माध्वीकफलश्च मधुफलोऽसितजफलः।
माक्षिकफलो मृदुफलो बहुकूर्चो ह्रस्वफलश्च वसुगणिताह्वः॥५२॥
मधुरं मधुनारिकेलमुक्तं शिशिरं दाहतृषार्त्तिपित्तहारि।
बलपुष्टिकरं च कान्तिमग्र्यां कुरुते वीर्य्यविवर्द्धनं च रुच्यम्॥५३॥

---

* रलयोरभेदं मत्वा केचित् नारिकेरमित्यपि पठन्ति।

किञ्च ।

माध्वीकं नारिकेलं फलमतिमधुरं दुर्जरं जन्तुकारि
स्निग्धं वातातिसारश्रमशमनमथ ध्वंसनं वह्निदीप्तेः ।
श्लेष्मप्रकोपं जनयति कुरुते चारुकान्तिं बलञ्च
स्थैर्यं देहस्य धत्ते घनमदनकलावर्द्धनं पित्तनाशम् ॥ ५४ ॥

(मं, कं. मह्वेनारियत । एरनारिकेर इति कोङ्कणेप्रसिद्धा ।
बम्० महानारल । गौं वामननारिकेल ।)

[इति नारिकेलप्रकरणम् ।]

अथ खर्जूरीनामगुणाः ।

खर्जूरी तु खरस्कन्धा दुष्प्रधर्षा दुरारुहा ।
निःश्रेणी च कषाया च यवनेष्टा हरिप्रिया ॥ ५५ ॥
खर्जूरी तु कषाया च पक्वा गौल्यकषायका ।
पित्तघ्नी कफदा चैव क्रिमिकृद्धृष्यबृंहणी ॥ ५६ ॥

(मं सिन्धो । कं ईचिलु । गौं खेजुरगाछ ।)

अथ मधुखर्जूरीनामगुणाः ।

मधुखर्जूरी त्वन्या मधुकर्कटिका च कोलकर्कटिका ।
कण्टकिनी मधुफलिका माध्वी मधुरा च मधुरखर्जूरी ॥ ५७ ॥
मधुखर्जूरी मधुरा हृद्या सन्तापपित्तशान्तिकरी ।
शिशिरा च जन्तुकरी वहुवीर्य्यविवर्द्धनं तनुते ॥ ५८ ॥

(मं मिष्टसिन्धी । कं सींह इचिलु । गौं मिष्टिखेजुर ।)

अथ भूखर्जूरीनामगुणाः ।

भूखर्जूरी भुक्ता वसुधाखर्जूरिका च भूमिखर्जूरी ।
भूखर्जूरी मधुरा शिशिरा च विदाहपित्तहरा ॥ ५९ ॥

(मं लघुसिन्धी । कं किरि इचिलु । गौं छोटखेजुर ।)

अथ पिण्डखर्जूरीनामगुणाः ।

दीप्या च पिण्डखर्जूरी स्थलपिण्डा मधुस्रवा ।

फलपुष्पा स्वादुपिण्डा हयभक्ष्या रसाभिधा ॥ ६० ॥

अथ राजखर्जूरीनामगुणाः ।

तथाऽन्या राजखर्जूरी राजपिण्डा नृपप्रिया ।
मुनिखर्जूरिका वन्या राजेष्टा रिपुसम्मिता ॥ ६१ ॥
पिण्डखर्जूरिकायुग्मं गौल्यं स्वादे हिमं गुरु ।
पित्तदाहार्त्तिश्वासघ्नं श्रमहृद्वीर्य्यवृद्धिदम् ॥ ६२ ॥

(मं एरडुपिण्डखर्जूरी । गौं पिण्डिखेजुर ।)

अन्यच्च ।

दाहघ्नी मधुराऽस्रपित्तशमनी तृष्णार्त्तिदोषापहा
शीता श्वासकफश्रमोदयहरा सन्तर्पणी पुष्टिदा ।
वह्नेर्मान्द्यकरी गुरुर्विषहरा हृद्या च दत्ते बलं
स्निग्धा वीर्य्यविवर्द्धनी च कथिता पिण्डाख्यखर्जूरिका ॥ ६३ ॥

[इति खर्जूरिकाणि ।]

अथ चारनामगुणाः ।

चारः खट्टुः खरस्कन्धो ललनश्चारकस्तथा ।
बहुवल्कः प्रियालश्च नवद्रुस्तापसप्रियः ।
स्नेहबीजश्चोपवटो भक्षबीजः करेन्दुधा ॥ ६४ ॥
चारस्य च फलं पक्वं हृद्यं गौल्याम्लकं गुरु ।
तद्बीजं मधुरं हृद्यं पित्तदाहार्त्तिनाशनम् ॥ ६५ ॥

(मं चारम्बी । कं चारबीज । गौं चार दाना ; पियालबीज ।)

अथ भल्लातकनामगुणाः । *

भल्लातकोऽग्निर्दहनस्तपनोऽरुष्करोऽनलः ।

---

* भल्लातकशोधनम् :—
"भल्लातकानि पक्वानि समानीय क्षिपेज्जले ।
मज्जन्ति यानि तत्रैव शुद्ध्यर्थं तानि योजयेत् ।
इष्टकाचूर्णनिकरैर्घर्षणान्निर्विषं भवेत् ॥" इति ।

क्रिमिघ्नस्तैलबीजश्च वातारिः स्फोटबीजकः ॥ ६६ ॥
पृथग्बीजो धनुर्बीजो भल्लातो बीजपादपः।
वह्निर्वैरतरुश्चेति विज्ञेयः षोड़शाह्वयः ॥ ६७ ॥
भल्लातकः कटुस्तिक्तः कषायोष्णः क्रिमीञ्जयेत्।
कफवातोदरानाहमेहदुर्नामनाशनः ॥ ६८ ॥

(अपरः।)

भल्लातस्य फलं कषायमधुरं कोष्णं कफार्त्तिश्रम-
श्वासानाहविबन्धशूलजठराध्मानक्रिमिध्वंसनम्।
तन्मज्जा च विशोषदाहशमनी पित्तापहा तर्पणी
वातारोचकहारिदीप्तिजननी पित्तापहा त्वक्रसा ॥६९॥

(मं .बिब। हिं भिलावा। तें जिड़िचेट्टु, जिड़िविट्टुलु।
बम्, बिब्भ। तां शनकोट्टइ। दां भिलवन्।
पारस्य भिलादुर। उत्० भल्लिय।
कां गोडम्बी, केरबीज।
गौं भेलागाछ।)

अथ रायणीनामगुणाः। (राजादनः।)

राजादनो राजफलः चीरवृचो नृपद्रुमः।
निम्बबीजो मधुफलः कपीष्टो माधवोद्भवः ॥ ७० ॥
चीरी गुच्छफलः प्रोक्तः शुकेष्टो राजवल्लभः।
श्रीफलोऽथ दृढ़स्कन्धः चीरशुक्रस्त्रिपञ्चधा ॥ ७१ ॥
राजादनी तु मधुरा पित्तघ्नद्रुसतर्पणी।
हृद्या स्थौल्यकरी च्छ्या सुस्निग्धा मेहनाशकृत् ॥ ७२ ॥

(मं रायणी। कां रेवणि। तें मारिले। खिरनी इति
गौर्जरेप्रसिद्धा। तां पल्ल। वम्० केर्णी।
हिं चीरी। गौं चीरखिजुर।)

अथ दाड़िमनामगुणाः।

दाड़िमो दाड़िमीसारः कुट्टिमः फलषाडवः।
करको रक्तबीजश्च सुफलो दन्तबीजकः॥ ७३॥
मधुबीजः कुचफलो रोचनः शुकवल्लभः।
मणिबीजस्तथा वल्कफलो वृत्तफलश्च सः।
सुनीलो नीलपत्रश्च ज्ञेयः सप्तदशाह्वयः॥ ७४॥

दाड़िमं मधुरमम्लकषायं कासवातकफपित्तविनाशि।
ग्राहि दीपनकरञ्च लघूष्णं शीतलं श्रमहरं रुचिदायि॥ ७५॥
दाड़िमं द्विविधमीरितमार्य्यैरम्लमेकमपरं मधुरञ्च।
तत्र वातकफहारि किलाम्लं तापहारि मधुरं लघु पथ्यम्॥७६॥

(मं दाड़िम। कं दाड़िम्ब। तें डानिम्मचेट्टु। तां माद-
लइचेहिड्डि। गुर्ज० डालम्। उत्० दालिम्ब।
हिं अानार। गौं दालिमगाछ।)

अथ तिन्दुकनामगुणाः।

तिन्दुको नीलसारश्च कालस्कन्धोऽतिमुक्तकः।
स्फूर्जको रामणश्चैव स्फूर्जनः स्यन्दनाह्वयः॥ ७७॥
तिन्दुकस्तु कषायः स्यात् संग्राही वातकृत्परः।
पक्वस्तु मधुरः स्निग्धो दुर्जरः श्लेष्मलो गुरुः॥ ७८॥

(मं टेम्बुरु। कं कम्बुरु। तें तेमिक्। तां तुम्बिक।
वम्० तिम्बोरी। हिं तेंदु। गौं गाव।)

अथ काकतिन्दुकनामगुणाः।

तिन्दुकोऽन्यः काकपीलुः काकाण्डः काकतिन्दुकः।
काकस्फूर्जश्च काकेन्दुः काकाह्वः काकबीजकः॥ ७९॥
काकतिन्दुः कषायोऽम्लो गुरुर्वातविकारकृत्।

पक्कन्तु मधुरः किञ्चित् कफकृत्पित्तवातजित् ॥ ८० ॥

(मं काण्डटेम्बुरु। कं किरिदुम्बुरुः। तैं तुमि,
तुम्कि। तां तुम्बि। गौं माकड़ागाब ;
माकड़ा तेंद ; केंद ; आवलुश।
हिं केन्दु ; तेन्दु।)

अथ अक्षोटनामगुणाः।

अक्षोटः पार्वतीयश्च फलस्नेहो गुडाशयः।
कीरेष्टः कन्दरालश्च मधुमज्जा बृहच्छदः ॥ ८१ ॥
अक्षोटो मधुरो बल्यो स्निग्धोष्णो वातपित्तजित्।
रक्तदोषप्रशमनः शीतलः कफकोपनः ॥ ८२ ॥

(अक्षोटः हिमवत्प्रसिद्धः। कोङ्कणदेशे अखोड़
इति ख्यातः। हिं खरोटनामपाती। प्राकृतः
अक्कोड़। गौं आखरोट।)

अथ पीलुनामगुणाः।

पीलुः शीतः सहस्रांशी धानी गुड़फलस्तथा।
विरेचनफलः शाखी श्यामः करभवल्लभः ॥ ८३ ॥
* ग्रहाम्लः कटुकः पीलुः कषायो मधुराम्लकः।
सरः स्वादुश्च गुल्मार्शः शमनो दीपनः परः ॥ ८४ ॥

(मं लघुपीलु। कं मिरियें, अङ्गनि। तैं गोलुगुचेट्टु,
पिन्नवरगोष्ट। तां कोकु। वम्० काक्हन्।
हिं झल। गौं, कौं, पीलु।)

अथ बृहत्पीलुनामगुणाः।

अन्यश्चैव बृहत्पीलुर्महापीलुर्महाफलः।
राजपीलुर्महावृक्षो मधुपीलुः षडाह्वयः ॥ ८५ ॥

---

* ग्रहाह्वेति नवसंख्या ज्ञेया।

मधुरस्तु महापीलुर्बल्यो विषविनाशनः।
पित्तप्रशमनो रुच्य आमघ्नो दीपनीयकः॥ ८६॥
(मं वडिलपीलु। कं दोडुपीलु। गुर्जरे स्वनाम्ना प्रसिद्धः।)

अथ पारेवतनामगुणाः।

पारेवतन्तु रैवतमारेवतकञ्च किञ्च रैवतकम्।
मधुफलममृतफलाख्यं पारेवतकञ्च सप्ताह्वम्॥ ८७॥
पारेवतन्तु मधुरं क्रिमिवातहारि-
हृद्यं तृषाज्वरविदाहहरञ्च हृद्यम्।
मूर्च्छाभ्रमश्रमविशोषविनाशकारि-
स्निग्धञ्च रुच्यमुदितं बहुवीर्य्यदायि॥ ८८॥
(मं साधारण उत्तरी। कं उत्तरिगी। कामरूपे रैवत्त
इति प्रसिद्धम्। उत्० प्याड़ा। गौं पियारा।)

अथ महापारेवतनामगुणाः।

महापारेवतं चान्यत् स्वर्णपारेवतं तथा।
साम्राणिजं खारिकं च रक्तरैवतकञ्च तत्।
बृहत्पारेवतं प्रोक्तं द्वीपजं द्वीपखर्जुरी॥ ८९॥
महापारेवतं गौल्यं बलकृत्पुष्टिवर्द्धनम्।
हृद्यं मूर्च्छाज्वरघ्नञ्च पूर्वोक्तादधिकं गुणैः॥ ९०॥
(मं वडिल उत्तरि। कं दोड उत्तरिगी।)

अथ मधूकनामगुणाः।

मधूको मधुवृक्षः स्यात् मधुष्ठीलो मधुस्रवः।
गुड़पुष्पो लोध्रपुष्पो वानप्रस्थश्च माधवः॥ ९१॥
मधुकं मधुरं शीतं पित्तदाहश्रमापहम्।
वातुलं जन्तुदोषघ्नं वीर्य्यपुष्टिविवर्द्धनम्॥ ९२॥
(मं सड्ड इप्पे। तां काटइलुपि। तें पिप्पा। वम्०
मोहा। हिं महुया। गौं मउलगाछ।)

अथ जलमधूकनामगुणाः ।

अन्यो जलमधूको मङ्गल्यो दीर्घपत्रको मधुपुष्पः ।
क्षौद्रप्रियः पतङ्गः कोरेष्टो गैरिकाख्यश्च ॥ ८३ ॥
ज्ञेयो जलमधूकस्तु मधुरो व्रणनाशनः ।
हृद्यो वान्तिहरः शीतो बलकारी रसायनः ॥ ८४ ॥
(मं जलमधूक ; जलमहुं । कं तोरे इप्पे ।)

अथ मधूकपुष्पगुणाः ।

मधूकपुष्पं मधुरञ्च हृद्यं हृद्यं हिमं पित्तविदाहहारि ।
फलञ्च वातामयपित्तनाशि ज्ञेयं मधूकद्वयमेवमेतत् ॥ ८५ ॥
(मं दोङ्कोमहु । कं यरड़ इप्पे । गौं जलमौया ।)

अथ भव्यनामगुणाः ।

भव्यं भवं भविष्यञ्च भावनं वक्त्रशोधनम् ।
तथा पिच्छलवीजञ्च तच्च लोमफलं मतम् ॥ ८६ ॥
भव्यमम्लं कटूष्णञ्च बालं वातकफापहम् ।
पक्वन्तु मधुराम्लञ्च रुचिकृत्क्षमशूलहृत् ॥ ८७ ॥
(नोवे इति कोङ्कणे प्रसिद्धः । गौं चाल्तागाछ ।)

अथ आरुकनामगुणाः ।

आरुकं वीरसेनञ्च वीरं वीरारुकं तथा ।
तत्र विद्याच्चतुर्जातीः पत्रपुष्पादिभेदतः ॥ ८८ ॥
आरुकाणि च सर्वाणि मधुराणि हिमानि च ।
अर्शःप्रमेहगुल्मास्रदोषविध्वंसनानि च ॥ ८९ ॥
(आरुक इति हिमवते प्रसिद्धः । गौं आड़ ।)

अथ द्राक्षानामगुणाः ।

द्राक्षा चारुफला कृष्णा प्रियाला तापसप्रिया ।
गुच्छफला रसाला च ज्ञेयाऽमृतफला च सा ॥ १०० ॥
द्राक्षाऽतिमधुराऽम्ला च शीता पित्तार्तिदाहजित् ।

मूत्रदोषहरा रुच्या हृद्या सन्तर्पणी परा ॥ १०१ ॥

(मं द्राक्षा । कं द्राक्षे । तें द्राक्षपोण्डु, द्राक्षचेट्टु ।
तां कोडिमुण्ड्रिरिप्पभाम् । हिं दाख,
आङ्गुर । गौं किस्मिस् ।)

अथ गोस्तनीनामगुणाः ।

अन्या कपिलद्राक्षा मृद्वीका गोस्तनी च कपिलफला ।
अमृतरसा दीर्घफला मधुवल्ली मधुफला मधूली च ॥१०२॥
हरिता च हारहूरा सुफला मृद्वी हिमोत्तरा पथिका ।
हैमवती शतवीर्या काश्मीरी गजराजभर्त्तृगणिता ॥१०३॥*
गोस्तनी मधुरा शीता हृद्या च मदतर्पणी ।
दाहमूर्च्छाज्वरश्वासतृषाहृल्लासनाशिनी ॥ १०४ ॥
(मं गोस्तनीद्राक्षा । कं बेङगणद्राक्षे । गौं मनेक्का ।)

अथ काकलीद्राक्षानामगुणाः ।

अन्या सा काकलीद्राक्षा जम्बुका च फलोत्तमा ।
लघुद्राक्षा च निर्बीजा सुवृत्ता रुचिकारिणी ।
शिशिरा श्वासहृल्लासनाशिनी जनवल्लभा ॥ १०५ ॥

(मं लघुद्राक्षा । कं चिकुद्राक्षे ।)

अथास्य पक्वापक्वतो विभिन्नावस्थतया विशेषगुणाः ।

द्राक्षाबालफलं कटूष्णविषदं पित्तास्रदोषप्रदं
मध्यं चाम्लरसं रसान्तरगते रुच्यातिवह्निप्रदम् ।
पक्वं चेन्मधुरं तथाऽम्लसहितं तृष्णास्रपित्तापहं
पक्वं शुष्कतमं श्रमातिशमनं सन्तर्पणं पुष्टिदम् ॥ १०६ ॥

---

* ऐरावतादिनामभेदात् अत्र गजराजशब्देन अष्टौ संख्या ग्राह्याः । महीशब्देन च एकः । ततश्च अष्टादशसंख्या ज्ञेया ।

अपरञ्च।

शीता पित्तास्रदोषं दमयति मधुरा स्निग्धपाकाऽतिरुच्या
चक्षुष्या श्वासकासश्रमवमिशमनी शोफतृष्णाज्वरघ्नी।
दाहाध्मानभ्रमादीनपनयति परा तर्पणी पक्वशुष्का
द्राक्षा सुक्षीणवीर्यानपि मदनकलाकेलिदक्षान्विधत्ते॥ १०७॥

अथ कर्मारनामगुणाः।

कर्मारः कर्मरकः पीतफलः कर्मरश्च मुद्गरकः।
मुद्गरफलश्च धाराफलकस्तु कर्मारकश्चैव॥ १०८॥
कर्मारकोऽम्ल उष्णश्च वातघ्नः पित्तकारकः।
पक्वस्तु मधुराम्लः स्यात् बलपुष्टिरुचिप्रदः॥ १०९॥
(कर्मार इति कोङ्कणेप्रसिद्धः। मं कर्मराचें झाड़।
गौं कामराङ्गा।)

अथ परूषनामगुणाः।

परूषकं नीलपर्णं गिरिपीलु परावरम्।
नीलमण्डलमल्पास्थि परूषञ्च परूस्तथा॥ ११०॥
परूषमम्लं कटुकं कफार्तिजिह्वातापघ्नं तत्फलमेव पित्तदम्।
सोष्णञ्च पक्वं मधुरं रुचिप्रदं पित्तापहं शोफहरञ्च पीतम्॥ १११
(मं पर्पका। कं बेट्ट्हा। तां दोगलि। तें पुटिकी।
हिं फलूहे, शकरी, फरूपा। गौं फलसा।)

अथ पिप्पलनामगुणाः।

अश्वत्थश्चाच्युतावासश्चलपत्रः पवित्रकः।
शुभदो बोधिवृक्षश्च याज्ञिको गजभक्षकः॥ ११२॥
श्रीमान् क्षीरद्रुमो विप्रो मङ्गल्यः श्यामलश्च सः।
पिप्पलो गुह्यपुष्पश्च सेव्यः सत्यः शुचिद्रुमः।
चैत्यद्रुमो धर्मवृक्षो ज्ञेयो विंशतिसंज्ञकः॥ ११३॥
पिप्पलः सुमधुरस्तु कषायः शीतलश्च कफपित्तविनाशी।

रक्तादाहशमनः स हि सद्यो योनिदोषहरणः किल पक्वः ॥११४॥

अन्यच्च ।

अश्वत्थवृक्षस्य फलानि पक्वान्यतीवहृद्यानि च शीतलानि ।
कुर्वन्ति पित्तास्रविषार्त्तिदाहं विच्छर्दिशोषारुचिदोषनाशम् ११५

•(मं पिम्पलु । कं अरलि । तें राविचेट्टु, कुलुजुव्वि-
चेट्टु । हिं पिपर । गौं अशोथगाछ ।)

अथ वटनामगुणाः ।

स्यादथ वटो जटालो न्यग्रोधो रोहिणोऽवरोही च ।
विटपी रक्तफलश्च स्कन्धरुहो मण्डली महाच्छायः ॥ ११६ ॥
शृङ्गी यक्षावासो यक्षतरुः पादरोहिणो नील: ।
क्षीरी शिफारुहः स्याद्बहुपादः स तु वनस्पतिर्नवभूः ॥११७॥

वटः कषायो मधुरः शिशिरः कफपित्तजित् ।
ज्वरदाहतृषामोहव्रणशोफापहारकः । ११८ ॥

(मं वट । कं आल । तें मरिचेट्टु, मारि, पेड्डि मरि ।
उत्० वोरु । तां आल । हिं वर, वगंट ।
गौं वटगाछ ।)

अथ वटीनामगुणाः ।

नदीवटी यक्षवृक्षः सिद्धार्थो वटको वटी ।
अमरा सङ्गिनी चैव क्षीरकाष्ठा च कीर्त्तिता ॥ ११९ ॥
वटी कषायमधुरा शिशिरा पित्तहारिणी ।
दाहतृष्णाश्रमश्वासविच्छर्दिशमनी परा । १२० ॥

(मं दुंजावडु । कं गालि आल । गौं नदीवट ।)

अथ अश्वत्थिकानामगुणाः ।

अश्वत्थी लघुपत्री स्यात्पवित्रा ह्रस्वपत्रिका ।
पिप्पलिका वनस्था च क्षुद्रा चाश्वत्थसन्निभा । १२१ ॥
अश्वत्थिका तु मधुरा कषाया चास्रपित्तजित् ।

विषदाहप्रशमनी गुर्विंया हितकारिणी ॥ १२२ ॥

(मं अश्वत्थी। वं ईषरलि। हिं पिप्ली। गौं गया अश्वत्थ।)

अथ प्लक्षनामगुणाः।

प्लक्षः कपीतनः चीरी सुपार्श्वोऽथ कमण्डलुः।
शृङ्गी वरोहशाखी च गर्दभाण्डः कपीतकः।
दृढ़प्ररोहः प्लवकः प्लवङ्गश्च महाबलः ॥ १२३ ॥
प्लक्षश्चैवापरो ह्रस्वः सुशीतः शीतवीर्य्यकः।
पुण्ड्रो महावरोहश्च ह्रस्वपर्णस्तु पिम्परिः।
भिदुरो मङ्गलच्छायो ज्ञेयो द्वाविंशधाभिधः ॥ १२४ ॥
प्लक्षः कटुकषायश्च शिशिरो रक्तदोषजित्।
मूर्च्छाभ्रमप्रलापघ्नो ह्रस्वप्लक्षो विशेषतः ॥ १२५ ॥

(मं पिंप्परि। वं बसुरि। तैं गङ्गरयजुव्वि। तां पोरिश्राबि। हिं पाकड़ि, पखर, गजदन्तसहोरा। गौं पाकुड़ गाछ।)

अथ उदुम्बरनामगुणाः।

उदुम्बरः चीरवृक्षो हेमदुग्धः सदाफलः।
कालस्कन्धो यज्ञयोग्यो यज्ञीयः सुप्रतिष्ठितः ॥ १२६ ॥
शीतवल्को जन्तुफलः पुष्पशून्यः पवित्रकः।
सौम्यः शीतफलश्चेति मनुसंज्ञः* समीरितः ॥ १२७ ॥
उदुम्बरं कषायं स्यात्पक्वन्तु मधुरं हिमम्।
कृमिकृत्पित्तरक्तघ्नं मूर्च्छादाहतृषापहम् ॥ १२८ ॥

अपि च।

औदुम्बरं फलमतीव हिमं सुपक्वं
पित्तापहं च मधुरं श्रमशोफहारि।

---

* मनूनां चतुर्दशत्वादत्र मनुसंज्ञः चतुर्दशसंज्ञो ज्ञेयः।

दृढबीजो वृत्तफलः कण्टकी वक्रकण्टकः ।
सुबीजः सुफलः स्वच्छः सुरसः कृतिसञ्चितः ॥ १३७ ॥
बदरं मधुरं कषायमम्लं परिपक्वं मधुराम्लमुष्णमेतत् ।
कफकृत्पवनातिसाररक्तश्रमशोषार्त्तिविनाशनं च रुच्यम् ॥ १३८ ॥
(मं साधारणबोर । कं येरन् । गौं कुलगाछ ।)

अथ बदरपत्रगुणाः ।

बदरस्य पत्रलेपो ज्वरदाहविनाशनः ।
त्वचा विस्फोटशमनी बीजं नेत्रामयापहम् ॥ १३९ ॥

अथ राजबदरनामगुणाः ।

राजबदरं नृपेष्टं नृपबदरं राजवल्लभश्चैव ।
पृथुकोलस्तनुबीजो मधुरफलो राजकोलश्च ॥ १४० ॥
राजबदरः सुमधुरः शिशिरो दाहार्त्तिपित्तवातहरः ।
वृष्यश्च वीर्य्यवृद्धिं कुरुते शोषश्रमं हरते ॥ १४१ ॥
(मं राजबोर । कं राययरनरु । हिं बेरो, बेर, बयेर ।
तें रेगुचेट्टु, रेग । उत्० कुडि । बम्० बोर । तां
रेथन्ति । गौं नारिकेलकुलगाछ ।)

अथ भूबदरनामगुणाः ।

भूबदरी क्षितिबदरी वल्लीबदरी च बदरिवल्ली च ।
बहुफलिका लघुबदरी अदरफला सूक्ष्मबदरी च ॥ १४२ ॥
भूबदरी मधुराऽम्ला कफवातविकारहारिणी पथ्या ।
दीपनपाचनकर्त्री किञ्चित्पित्तनाशकारिणी रुच्या ॥ १४३ ॥
(भूबोरि इति कोन्नापुरप्रान्ते प्रसिद्धा । हिं झड़बेर ।
गौं सेटाकुल ।)

अथ लघुबदरनामगुणाः ।

सूक्ष्मफलो लघुबदरी बहुकण्टः सूक्ष्मपत्रको दुःस्पर्शः ।

मधुरः शम्बराहारः *शिखिप्रियश्चैव निर्दिष्टः ॥ १४४ ॥
लघुबदरं मधुराम्लं पक्वं कफवातनाशनं रुच्यम् ।
स्निग्धं तु जन्तुकारकमीषत्पित्तार्त्तिदाहशोषघ्नम् ॥१४५॥
(मं क्षुद्रबोरि । कं किरबोरेतल । गौं छेमाकुल ।)

[इति बदराः ।]

अथ बीजपूरनामगुणाः ।

बीजपूरो बीजपूर्णः पूर्णबीजः सुकेसरः ।
बीजकः केसराम्लश्च मातुलुङ्गः सुपूरकः ॥ १४६ ॥
रुचको बीजफलको जन्तुघ्नो दन्तुरत्वचः ।
पूरको रोचनफलो द्विदेवमुनिसम्मितः ॥ † १४७ ॥
बीजपूरफलमम्लकटूष्णं श्वासकासशमनं पचनं च ।
कण्ठशोधनपरं लघु हृद्यं दीपनं च रुचिकृत्पवनं च ॥ १४८ ॥

तथाच ।

बालं पित्तमरुत्कफास्रकरणं मध्यं च तादृग्विधं
पक्वं वर्णकरं च हृद्यमथ तत्पुष्णाति पुष्टिं बलम् ।
शूलाजीर्णविबन्धमारुतकफश्वासाग्निमन्दाग्निजित्
कासारोचकशोफशान्तिदमिदं स्यान्मातुलुङ्गं सदा ॥१४९॥

अन्यच्च ।

त्वक्तिक्ता दुर्जरा स्यात्क्रिमिकफपवनध्वंसिनी स्निग्धमुष्णं
मध्यं शूलार्त्तिपित्तप्रशमनमखिलारोचकघ्नं च गौल्यम् ।
वातार्त्तिघ्नं कटूष्णं जठरगदहरं केसरं दीप्यमम्लं
बीजं तिक्तं कफार्शःश्वयथुशमकरं बीजपूरस्य पथ्यम् ॥१५०॥
(मं माहुलिङ्ग । कं माधला । तें मादीफलपुचेट्टु । उत्॰
कलम्बा । हिं बिजौरा । गौं टावालेबु ।)

---

* शबराहार इत्यपि क्वचित् पाठः ।

† द्विः द्विरावृत्ता देवमुनयः सप्तर्षयः तेन चतुर्दश इत्यर्थः ।

आमं कषायमतिदीपनरोचनं च
मांसस्य वृद्धिकरमस्रविकारकारि ॥ १२९ ॥
(मं उम्बरु। कं अत्ति। तें गूलर। गुर्ज०, हिं, गुलार।
उत्० उदुम्बर। गौं यज्ञडुमुर।)
अथ मध्युदुम्बरिकानामगुणाः।
मध्युदुम्बरिका चान्या लघुपत्रफला तथा।
प्रोक्ता लघुडिमदुग्धा लघुपूर्वसदाफला।
लघ्वाद्युदुम्बराह्वा स्याद्दशाह्वा च प्रकीर्त्तिता ॥ १३० ॥
रसवीर्य्यविपाकेषु किञ्चिन्न्यूना च पूर्वतः ॥ १३१ ॥
(मं नदीतीर उदुम्बरु। कं नारि अत्ति। गौं वलाडुमुर।)
अथ काकोदुम्बरिकानामगुणाः।
काकोदुम्बरिका चान्या खरपत्री च राजिका।
उदुम्बरी च कठिना कुष्ठघ्नी फल्गुवाटिका ॥ १३२ ॥
अजाक्षी फल्गुनी चैव मलपूर्वित्रभेषजा।
काकोदुम्बरिका चैव ध्वाङ्क्षनाम्नी त्रयोदश ॥ १३३ ॥
काकोदुम्बरिका शीता पक्वा गौल्याऽम्लिका कटुः।
त्वग्दोषपित्तरक्तघ्नो तद्वल्कं चातिसारजित् ॥ १३४ ॥
(मं काला उदुम्बर, काला उम्बा। कं काअत्ति। तें ब्रह्म-
मेडिचेट्टु। हिं तटमिला, कटुम्बरी, गोउडुम्बरा।
गौं काकडुमुर।)
अथ उदुम्बरत्वचागुणाः।
उदुम्बरत्वचा शीता कषाया व्रणनाशिनी।
गुर्विणी गर्भसंरक्षे हिता स्तन्यप्रदायिनी ॥ १३५ ॥
अथ बदरनामगुणाः।
बदरो बदरी कोली कर्कन्धुः कोलफेनिलौ।
सौवीरको गुडफलो बालेष्टः फलशैशिरः ॥ १३६ ॥

अथ वनबीजपूरनामगुणाः।

वनबीजपूरकोऽन्यो वनजो वनपूरकश्च वनबीजः।
अत्यम्ला गन्धाढ्या वनोद्भवा देवदूती च ॥ १५१ ॥
पीता च देवदासी देवेष्टा मातुलुङ्गिका चैव।
पवनी महाफलः च स्यादियमिति वेदभूमिमिता ॥ १५२॥
अम्लः कटूष्णो वनबीजपूरो रुचिप्रदो वातविनाशनश्च।
स्यादम्लदोषः क्रिमिनाशकारी कफापहः श्वासनिषूदनश्च १५३

(मं वनमाहुलिङ्ग। कं कामाधवल।)

अथ मधुरबीजपूरनामगुणाः।

मधुरबीजपूरो मधुपर्णी मधुरकर्कटो मधुवल्ली।
मधुकर्कटी मधुरफला महाफला वर्द्धमाना च ॥ १५४ ॥
मधुकर्कटी मधुरा शिशिरा दाहनाशनी।
त्रिदोषशमनी रुच्या हृद्या च गुरुदुर्जरा ॥ १५५ ॥
(मं मधुकाकड़ी। कं सक्करेमाधवल। हिं मउफुटी।)

अथ आमलकीनामगुणाः।

आमलकी वयस्या च श्रीफला धात्रिका तथा।
अमृता च शिवा शान्ता शीताऽमृतफला तथा ॥ १५६ ॥
जातीफला च धात्रेयी ज्ञेया धात्रीफला तथा।
हृद्या वृत्तफला चैव रोचनीन्दुशराह्वयः ॥ १५७ ॥
आमलकं कषायाम्लं मधुरं शिशिरं लघु।
दाहपित्तवमीमेहशोफघ्नं च रसायनम् ॥ १५८ ॥

अपि च।

कटु मधुरकषायं किञ्चिदम्लं कफघ्नं
रुचिकरमतिशीतं हन्ति पित्तास्रतापम्।

श्रमवमनविबन्धाध्मानविष्टम्भदोष-
प्रशमनममृताभं चामलक्याः फलं स्यात् ॥ १५९ ॥
(मं आंवला । कं नेल्लि । उत्० अंड़ा । हिं अमोरा ।
गौं आम्लागाछ ।)

अथ काष्ठधात्रीनामगुणाः ।

अन्यच्चामलकं प्रोक्तं काष्ठधात्रीफलं तथा ।
क्षुद्रामलकसंप्रोक्तं क्षुद्रजातीफलञ्च तत् ॥ १६० ॥
काष्ठधात्रीफलं स्वादे कषायं कटुकं तथा ।
शीतं पित्तास्रदोषघ्नं पूर्वोक्तमधिकं गुणैः ॥ १६१ ॥
(मं काष्ठा आंवला । कं किरुनेल्लि । गौं काठ् आम्ला ।)

अथ चिञ्चानामगुणाः ।

चिञ्चा तु चुक्रिका चुक्रा साम्लिका शाकचुक्रिका ।
अम्लो सुतिन्तिड़ी चाम्ला चुक्रिका च नवाभिधा ॥१६२॥
चिञ्चाऽत्यम्ला भवेदामा पक्वा तु मधुराम्लिका ।
वातघ्नी पित्तदाहास्रकफदोषप्रकोपनी ॥ १६३ ॥
अम्लिकायाः फलं त्वाममत्यम्लं लघु पित्तकृत् ।
पक्वन्तु मधुराम्लं स्याद्भेदि विष्टम्भवातजित् ॥ १६४ ॥
(मं चिञ्चा । हिं इम्ली, अमली । कं हुणिसे ।
तें चिण्ट । उत्० कँयाँ । तां पुलि । बम०
टिन्टज् । गौं तँतुल ।)

अथ पक्वचिञ्चाफलरसगुणाः ।

पक्वचिञ्चाफलरसो मधुराम्लो रुचिप्रदः ।
शोफपाककरो लेपाद्व्रणदोषविनाशनः ॥ १६५ ॥
(मं चिञ्चवरवडु । कं हुणिसेहण । तें बरुट ।)

अथ चिञ्चापत्रगुणाः ।

चिञ्चापत्रञ्च शोफघ्नं रक्तदोषव्यथापहम् ।

तस्य शुष्कत्वचाचारं शूलमन्दाग्निनाशनम्॥ १६६॥

अथ चिञ्चारसनामगुणाः। *

अम्लसारस्तु शाकाम्लं चुक्राम्लं चाम्लचुक्रिका।
चिञ्चाम्लमम्लचूड़श्च चिञ्चारसोऽपि सप्तधा॥ १६७॥
अम्लसारस्त्वतीवाम्लो वातघ्नः कफदाहकृत्।
साम्येन शर्करामिश्रो दाहपित्तकफार्त्तिनुत्॥ १६८॥ †

(मं चिञ्चापत्र। कं हुणसिनयले। गौं तें तुलपातार रस।)

अथ आम्रातकनामगुणाः।

आम्रातकः पीतनकः कपिचूतोऽम्लवाटकः।
शृङ्गी कपिरसाढ्यश्च तनुक्षीरः कपिप्रियः॥ १६९॥
आम्रातकं कषायाम्लमामहृत् कण्ठहर्षणम्।
पक्वन्तु मधुराम्लाढ्यं स्निग्धं पित्तकफापहम्॥ १७०॥

(मं आम्बाडि, इरसालआंवा। कं आम्बाडियकायि। हिं आम्बाड़ा। गौं आमड़ा।)

---

* नन्वस्मिन् आम्रादिवर्गे केवलं वृक्षादिनाम्नामेवावश्य-वक्तव्यत्वमङ्गीक्रियते ; कथमत्र चिञ्चारसस्य ग्रहणं? किञ्च तद्-ग्रहणे चिञ्चापत्रस्य चिञ्चाफलस्य च पृथक् ग्रहणं कार्य्यं? सत्यं न हि चिञ्चापत्रफलानां कश्चित् विभिन्नपर्य्यायः। तेषां नाम-कथनं तु चिञ्चापर्य्यायस्य पदमेकमादितो गृहीत्वा अन्ते च पत्रं फलं वा प्रयुज्य कर्त्तव्यं। चिञ्चारसस्य च परं अन्येऽपि सप्त पर्य्यायवाचका शब्दाः सन्ति। तेनाऽत्र रसोल्लेखो न दोषावहः। इति। अत्र चिञ्चासारेति पाठभेदोऽपि दृश्यते। पाठयो रनयोः साधीयस्त्वनिरूपणे वयमुदासीना एव।

† साम्येन समभागतया इत्यर्थः। यावत्परिमितः अम्ल-सारः तावती एव शर्करा देया।

शङ्खद्रावी शर्करकः पित्तद्रावी च षट्संज्ञः॥ १७७॥
मधुरो मधुजम्बीरः शिशिरः कफपित्तनुत्।
शोषघ्नस्तर्पणो हृद्यः श्रमघ्नः पुष्टिकारकः॥ १७८॥
(मं साखरनिम्बु। कं किचिले। गौं मिठा जामीर।)

अथ कपित्थनामगुणाः।

मालूरस्तु कपित्थो मङ्गल्यो नीलमल्लिका च दधि।
ग्राहिफलश्चिरपाकी ग्रन्थिफलः कुचफलो दधिफलश्च॥१७९॥
गन्धफलश्च कपोष्टो हत्तफलः करभवल्लभश्चैव।
दन्तशठः कठिनफलः करण्डफलकश्च ममदशसंज्ञः॥ १८०॥
कपित्थो मधुराम्लश्च कषायस्तिक्तशीतलः।
हृद्यः पित्तानिलं हन्ति संग्राही व्रणनाशनः॥ १८१॥
आमं कपित्थमम्लोष्णं कफघ्नं ग्राहि वातलम्।
दोषत्रयहरं पक्कं मधुराम्लरसं गुरुः॥ १८२॥

अथास्य पक्कापक्कतो विभिन्नावस्थतया विशेषगुणाः।

आमं कण्ठरुजं कपित्थमधिकं जिह्वाजडत्वावहं
तद्दोषत्रयवर्द्धनं विषहरं संग्राहकं रोचकम्।
पक्कं श्वासवमिश्रमक्लमहरं हिक्कापनोदक्षमं
सर्वं ग्राहि रुचिप्रदं च कथितं सेव्यं ततः सर्वदा॥ १८३॥
(मं कंविठ। कं वेललु। तें वेलगचेट्टु। हिं कोइथ्।
गौं कत्‌वेल।)

अथ तुम्बरुनामगुणाः। (तुम्बरः)

तुम्बरुः सौरभः सौरो वनजः सानुजो द्विजः।
तीक्ष्णवल्कस्तीक्ष्णफलस्तीक्ष्णपत्रो महामुनिः।
स्फुटफलः सुगन्धिश्च स प्रोक्तो द्वादशाह्वयः॥ १८४॥
तुम्बरुर्मधुरस्तिक्तः कटूष्णः कफवातनुत्।

अथ नारङ्गनामगुणाः ।

नारङ्गः स्यान्नागरङ्गः सुरङ्गस्त्वग्गन्धश्चैरावती वक्रवासः ।
योगीरङ्गो नागरो योगरङ्गः गन्धाढ्योऽयं गन्धपत्रो रवीष्टः १७१

नारङ्गं मधुरं चाम्लं गुरूष्णञ्चैव रोचनम् ।
वातामक्रिमिशूलघ्नं श्रमघ्नं बलकृत्पदम् ॥ १७२ ॥

(मं नारङ्ग । तें गंजनिम्म, नारंजिचेट्टु । तां किचिलिचेट्टु ।
उत्० नारिङ्गी । हिं नाराङ्गी, सन्तरा । गौं कमलालेवु ।)

अथ निम्बुकनामगुणाः ।

निम्बूकः स्यादम्लजम्बीरकाख्यो वह्निर्दीप्यो वह्निबीजोऽम्लसारः
दन्ताघातः शोधनो जन्तुमारो निम्बश्च स्याद्रोचनो रुद्रसंज्ञः १७३

निम्बूफलं प्रथितमम्लरसं कटूष्णं
गुल्मामवातहरमग्निविवृद्धिकारि ।
चक्षुष्यमेतदथ कासकफार्त्तिकण्ठ-
विच्छर्दिहारि परिपक्वमतीव रुच्यम् ॥ १७४ ॥

(मं निम्बे । कं निम्बू । गौं कागजी लेवु ।)

अथ जम्बीरनामगुणाः ।

जम्बीरो दन्तशठो जम्भो जम्भीरजम्भलौ चैव ।
रोचनको मुखशोधी जाड्यारिर्जन्तुजिन्मवधा ॥ १७५ ॥

जम्बीरस्य फलं रसेऽम्लमधुरं वातापहं पित्तकृत्
पथ्यं पाचनरोचनं बलकरं वह्नेर्विवृद्धिप्रदम् ।
पक्वञ्चेन्मधुरं कफार्त्तिशमनं पित्तास्रदोषापनुत्
वर्ण्यं वीर्य्यविवर्द्धनञ्च रुचिकृत्पुष्टिप्रदं तर्पणम् ॥ १७६ ॥

(मं ईड । कं कञ्चिले । तें निम्मचेट्टु । हिं जम्बीरी, निम्बू ।
गौं गोडा लेवु, जामीर लेवु ।)

अथ मधुजम्बीरनामगुणाः ।

अन्यो मधुजम्बीरो मधुजम्भो मधुरजम्भलश्चैव ।

मूलगुल्मोदराध्मानकृमिघ्नो वह्निदीपनः ॥ १८५ ॥
(मं तेन्दु । कं तुम्बुरु । हिं तुम्रु । गौं ताम्बुलफल ।)

अथ रुद्राक्षनामगुणाः ।

रुद्राक्षश्च शिवाक्षश्च शर्वाक्षो भूतनाशनः ।
पावनो नीलकण्ठाक्षो हराक्षश्च शिवप्रियः ॥ १८६ ॥
रुद्राक्षमम्लमुष्णञ्च वातघ्नं कफनाशनम् ।
शिरोऽर्त्तिशमनं रुच्यं भूतग्रहविनाशनम् ॥ १८७ ॥
(मं, कं, गौं, रुद्राक्ष । ।)

अथ विल्वनामगुणाः ।

विल्वः शल्यो हृद्यगन्धः शलाटुः
शाण्डिल्यः स्याच्छ्रीफलः कर्कटाह्वः ।
शैलूषः स्याच्छैवपत्रः शिवेष्टः
पत्रश्रेष्ठो गन्धपत्रस्त्रिपत्रः ॥ १८८ ॥
लक्ष्मीफलो गन्धफलो दुरारुह-
स्त्रिशाकपत्रस्त्रिशिखः शिवद्रुमः ।
सदाफलः सत्फलदः सुभूतिकः
समीरसारः शिखिनेत्रसंज्ञितः ॥ १८९ ॥
विल्वस्तु मधुरो हृद्यः कषायः पित्तजित् गुरुः ।
कफज्वरातिसारघ्नो रुचिकृद्दीपनः परः ॥ १९० ॥
विल्वमूलं त्रिदोषघ्नं मधुरं लघु वातनुत् ।
फलं तु कोमलं स्निग्धं गुरु संग्राहि दीपनम् ॥ १९१ ॥
तदेव पक्कं विज्ञेयं मधुरं सरसं गुरु ।

---

* शिखाविद्यतेऽस्य इति मत्वर्थे इन् प्रत्ययः । ततः शिखी वह्निः, त्रयः ; नेत्रं च द्वे, तेन त्रयोविंशतिसंख्या ज्ञाता ॥

कटुतिक्तकषायोष्णं संग्राहि च त्रिदोषजित् ॥ १८२ ॥
(मं बेल। कं बेल्लवन। तें मारडु। तां विल्व।)
वम्० विल। हिं, गौं, बेल।)

अथ सल्लकीनामगुणाः। (शल्लकी)

सल्लकः सल्लकी ह्लादी सुगन्धा सुरभिस्रवा।
सुरभिर्गजभक्ष्या च सुवहा गजवल्लभा॥ १८३ ॥
गन्धमूला मुखामोदा सुश्लोका जलविक्रमा।
ह्लद्या कुण्टरिका चैव प्रोक्ता वासफला च सा।
छिन्नरुहा गन्धफला ज्ञेया चाष्टादशाह्वया ॥ १८४ ॥
सल्लकी तिक्तमधुरा कषाया ग्राहिणी परा।
कुष्ठास्रकफवातार्शोव्रणदोषार्त्तिनाशिनी ॥ १८५ ॥
(मं सल्लकि। कं तदिकु। वम्० शालइ)।

अथ कतकनामगुणाः।

कतकोऽम्बुप्रसादश्च कतश्चित्रफलस्तथा।
रुच्यस्तु छेदनीयश्च ज्ञेयो गुड़फलः स्मृतः।
प्रोक्तः कतफलस्तिक्तमरीचश्च नवाह्वयः॥ १८६ ॥
कतकः कटुतिक्तोष्णश्चक्षुष्यः क्रमिदोषनुत्।
रुचिकृच्छूलदोषघ्नो वीजमम्बुप्रसादनम् ॥ १८७ ॥
(मं वीतु। कं चिल्लिकायि। गौं निर्माल्य छच।)

अथ कर्कटनामगुणाः।

कर्कटः कार्कटः कर्कः क्षुद्रधात्री च स स्मृतः।
क्षुद्रामलकसंज्ञश्च प्रोक्तः कर्कफलश्च षट् ॥ १८८ ॥
कार्कटस्य फलं रुच्यं कषायं दीपनं परम्।
कफपित्तहरं ग्राहि चक्षुष्यं लघु शीतलम् ॥ १८९ ॥
(मं कावडे। कं कालिगी। गौं काँकरोल्।)

अथ श्लेष्मातकनामगुणाः ।

श्लेष्मातको बहुवारः पिच्छलो द्विजकुत्सितः ।
शेलुः शीतफलः शीतः शाकटः कर्बुदारकः ।
भूतद्रुमो गन्धपुष्पः स्यात एकादशाह्वयः ॥ २०० ॥
श्लेष्मातकः कटुहिमो मधुरः कषायः
स्वादुश्च पाचनकरः क्रिमिशूलहारी ।
आमास्रदोषमलरोधबहुव्रणार्त्ति-
विस्फोटशान्तिकरणः कफकारकश्च ॥ २०१ ॥

(मं सेलवणिए । कं चेलु । वम्० भोकर । उत्० भउ ।
पारस्य शग्पिस्तन् । तां विड़ि । हिं बहुआर,
लसोरा । गौं वोहरी ।)

अथ भूकर्बुदारकनामगुणाः । (श्लेष्मातकभेदः ।)

भूकर्बुदारकश्चान्यः क्षुद्रश्लेष्मातकस्तथा ।
भूशेलुर्लघुशेलुश्च पिच्छलो लघुपूर्वकः ।
लघुशीतः सूक्ष्मफलो लघुभूतद्रुमश्च सः ॥ २०२ ॥
भूकर्बुदारो मधुरः क्रिमिदोषविनाशनः ।
वातप्रकोपनः किञ्चित् सशीतः स्वर्णमारकः ॥ २०३ ॥

(मं गोन्दिणि । हिं छोटा लसोड़ा ।)

अथ मुष्ककनामगुणाः ।

मुष्कको मोचको मुष्को मोक्षको मुक्षकस्तथा ।
गोलिको मेहनश्चैव क्षारवृक्षश्च पाटलिः ॥ २०४ ॥
विषापहो जटालश्च वनवासी सुतीक्ष्णकः ।
श्वेतः कृष्णश्च स द्वेधा स्यात्त्रयोदशसंज्ञकः ॥ २०५ ॥
मुष्ककः कटुकोऽम्लश्च रोचनः पाचनः परः ।

मोचगुल्मोदरार्त्तिघ्नो हिधा तुल्यगुणान्वितः ॥ २०६ ॥
(मं मोखे। कं मोखदलार्ई। तें मोबपुचेट्टु, सुप्कतुणु-
चेट्ट। हिं मोषा। गौं घण्टापारुल।)

अथ करमर्दनामगुणाः।

करमर्दः सुषेणश्च कराम्लः करमर्द्दकः।
अविग्नः पाणिमर्द्दश्च कृष्णपाकफलो मुनिः ॥ २०७ ॥
करमर्दः मतिक्ताम्लो बालो दीपनदाहकः।
पक्वस्त्रिदोषशमनोऽरुचिघ्नो विषनाशनः ॥ २०८ ॥
(मं करवन्दे। कं करिजिगे। हिं करौंदा। गौं पानी-
आमला ; करम्चा, इति केचित्।)

अथ तेजःफलनामगुणाः।

तेजःफलो बहुफलस्तथोक्तः शाल्मलीफलः।
फलस्तोक्ष्णादिसंयुक्तः फलान्तस्तवकादिकः।
स्तेयीफलो गन्धफलः कण्टवृत्तः प्रकीर्त्तितः ॥ २०९ ॥
तेजफलः कटुस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्दीपनः परः।
वातश्लेष्मारुचिघ्नश्च बालरक्षाकरः परः ॥ २१० ॥
(मं काइफल। कं गावटे। गौं तेजबल।)

अथ विकण्टकनामगुणाः।

विकण्टको मृदुफलो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः।
गोकण्टकः काकनाशो व्याघ्रपादो घनद्रुमः ॥ २११ ॥
गर्जाफलो घनफलो मेघस्तनितोद्भवश्च मुदिरफलः।
प्रावृष्यो ह्रास्यफलः स्तनितफलः पञ्चदशसंज्ञः ॥ २१२ ॥
विकण्टकः कषायः स्यात् कटू रूक्षो रुचिप्रदः।
दीपनः कफहारी च वस्त्ररङ्गविधायकः ॥ २१३ ॥
(मं हासी। कं मोलगु।)

अथ हरीतकीनामगुणाः। *

हरीतकी हैमवती जयाऽभया
शिवाऽव्यथा चेतनिका च रोहिणी।
पथ्या प्रपथ्याऽपि च पूतनाऽमृता
जीवप्रिया जीवनिका भिषग्वरा॥ २१४॥

जीवन्ती प्राणदा जीव्या कायस्था श्रेयसी च सा।
देवी दिव्या च विजया वह्निनेत्रमिताभिधा॥ २१५॥

हरीतकी पञ्चरसा च रेचनी कोष्ठामयघ्नी लवणेन वर्जिता।
रसायनी नेत्ररुजापहारिणी त्वगामयघ्नी किल योगवाहिनी २१६

अन्यच्च।

बीजाश्रितिक्ता मधुरा तदन्तस्त्वग्भागतः सा कटुरुष्णवीर्या।
मांसांशतश्चाम्लकषाययुक्ता हरीतकी पञ्चरसा स्मृतेयम्॥ २१७॥
(मं हिरडा। कं अणिले।)

अथ हरीतकीभेदाः।

हरीतक्यमृतोत्पन्ना सप्तभेदैरुदीरिता।
तस्या नामानि वर्णांश्च वक्ष्याम्यथ यथाक्रमम्॥ २१८॥
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽभया।
जीवन्ती चेतकी चेति नाम्ना सप्तविधा मता॥ २१९॥
अलाबुनाभिर्विजया सुवृत्ता रोहिणी मता।
स्वल्पत्वक् पूतना ज्ञेया स्थूलमांसाऽमृता स्मृता॥ २२०॥
पञ्चास्रा चाभया ज्ञेया जीवन्ती स्वर्णवर्णभाक्।
त्र्यस्रान्तु चेतकीं विद्यादित्यासां रूपलक्षणम्॥ २२१॥

---

* "हरस्य भवने जाता हरिता च स्वभावतः।
हरयेत् सर्वरोगांश्च तेन प्रोक्ता हरीतकी॥"
इति निरुक्तिः।

हरितक्यश्वस्थानानि, तत् प्रभावाश्च ।

विन्ध्याद्रौ विजया हिमाचलभवा स्याच्चेतकी पूतना

सिन्धौ स्यादथ रोहिणी तु विजया जाता प्रतिष्ठानके ।

चम्पायाममृताऽभया च जनिता देशे सुराष्ट्राह्वये

जीवन्तीति हरीतकी निगदिता सप्तप्रभेदा बुधैः ॥ २२२ ॥

सर्वप्रयोगे विजया च रोहिणी क्षतेषु लेपेषु तु पूतनोदिता ।

विरेचने स्यादमृता गुणाधिका जीवन्तिका स्यादिह जीर्णरोग-

जित् ॥ २२३ ॥

स्याच्चेतकी सर्वरुजापहारिका नेत्रामयघ्नीमभयां वदन्ति ।

इत्थं यथायोगमियं प्रयोजिता ज्ञेया गुणाढ्या न कदाचिदन्यथा

॥ २२४ ॥

चेतकी च धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ।

तावद्विरेचते वेगात्तत्प्रभावान्न संशयः ॥ २२५ ॥

सप्तानामपि जातीनां प्रधानं विजया स्मृता ।

सुखप्रयोगसुलभा सर्वव्याधिषु शस्यते ॥ २२६ ॥

क्षिप्ताऽप्सु निमज्जति या सा ज्ञेया गुणवती भिषग्वर्यैः ।

यस्या यस्या भूयो निमज्जनं सा गुणाढ्या स्यात् ॥ २२७ ॥

हरते प्रसभं व्याधीन् भूयस्तरति यद्वपुः ।

हरीतकी तु सा प्रोक्ता तत्र कोर्त्तिप्रवाचकः ॥ २२८ ॥

हरीतकी तु तृष्णायां हनुस्तम्भे गलग्रहे ।

शोषे नवज्वरे जीर्णे गुर्विण्यां नैव शस्यते ॥ २२९ ॥

(मं हिरडा । कं चणिले । तें करकाय्, । उत्०

हरिड़ा, करेड़ा । टां कलुरा । तां कारकै ।

हिं हरड़ा । मौं हत्तुकी ।)

अथ विभीतकनामगुणाः ।

विभीतकस्त्रो तफलीभूतावासः कलिद्रुमः ।

सम्वर्त्तकस्तु वासन्तः कलिवृक्षो बहेड़कः ॥ २१० ॥
हार्य्यः कर्षफलः कलिर्धर्मघ्नोऽक्षोऽनिलघ्नकः ।
बहुवीर्य्यश्च कासघ्नः स प्रोक्तः षोड़शाह्वयः ॥ २११ ॥
विभीतकः कटुस्तिक्तः कषायोष्णः कफापहः ।
चक्षुष्यः पलितघ्नश्च विपाके मधुरो लघुः ॥ २१२ ॥
(मं बेहाड़ा । कं तोड़े । तें ताण्डेचेट्टु । तां तनि
र्तीण्ड, तोम्रण्डि । हिं बहेड़े, तिनास, भैरा ।
गौं बहेड़ा ।)

अथ पूगवृक्षनामगुणाः ।

पूगस्तु पूगवृक्षश्च क्रमुको दीर्घपादपः ।
वल्कतरुर्दृढवल्कश्चिक्कणश्च मुनिर्म्मितः ॥ २३३ ॥
पूगवृक्षस्य निर्य्यासो हिमः सम्मोहनो गुरुः ।
विपाके सोष्णकक्षारः साम्लो वातघ्नपित्तलः ॥ २३४ ॥
(मं पोफलाचारुष, पोफल । कं अडकेयमरनु ।
उत्० गुया । गौं सुपारीगाछ ।)

अथ पूगफलनाम ।

पूगन्तु चिक्कणी चिक्का चिक्कणं श्लक्ष्णकं तथा ।
उद्वेगं क्रमुकफलं ज्ञेयं पूगफलं वसु ॥ २३५ ॥
(मं साधारणपोफल । कं अडकेयहैसरु ।)

अथ सेरीगुणाः ।

सेरौ च मधुरा रूक्षा कषायाम्ला कटुस्तथा ।
पथ्या च कफवातघ्नी सारिका मुखदोषनुत् ॥ २३६ ॥
(मं खेरी ।)

अथ तैल्वनगुणाः । (तैल्वन ।)

तैल्वनं मधुरं रूक्षं कण्ठशुद्धिकरं लघु ।

त्रिदोषशमनं दीप्यं रसालं पाचनं समम्॥ २३७॥

(मं नेल्लवत्।)

अथ गौल्यगुणाः।

गौल्यं गुहागरं * स्वल्पं कषायं कटु पाचनम्।

विष्टम्भजठराध्मानहरणं द्रावकं लघु॥ २३८॥

(मं चिक्कणीसुपारी। गौं चिकिसुपारि।)

अथ घोएटागुणाः।

घोएटा कटुकषायोष्णा कठिना रुचिकारिणी।

मलविष्टम्भशमनी पित्तह्रद्दीपनी च सा॥ २३९॥

(मं घोएटपोफल। कं घोएट अडके।)

अथ पूगीफलगुणाः।

पूगीफलं चेउलसंज्ञकं यत्तत्कोङ्कणेषु प्रथितं सुगन्धि।

श्लेष्मापहं दीपनपाचनञ्च बलप्रदं पुष्टिकरं रसाढ्यम्॥२४०॥

(मं चेउल। कं चेउले।)

अथ वल्लिगुलगुणाः।

यत्कोङ्कणे वल्लिगुलाभिधानकं ग्रामोद्भवं पूगफलं त्रिदोषनुत्।

आमापहं रोचनरुच्यपाचनं विष्टम्भतुन्दामयहारि दीपनम्॥२४१॥

(मं वल्लगुलपोफलें। कं वल्लगुलदडके।)

अथ चन्द्रापुरोद्भवपूगगुणाः।

चन्द्रापुरोद्भवं पूगं कफघ्नं मलशोधनम्।

कटु स्वादु कषायं च रूक्षं दीपनपाचनम्॥ २४२॥

(मं चन्द्रापुरपोफल। कं चन्द्रापुरदडकें।)

---

* गुहागरमिति गुहागरदेशसम्भूतमित्यर्थः। अग्रेतनमपि एवं रूपमिदं साधनीयम्।

अथ आन्ध्रदेशोद्भवपूगगुणाः ।

आन्ध्रदेशोद्भवं पूगं कषायं मधुरं रसे ।
वातजिद्दन्तजाड्यघ्नमोषदम्लं कफापहम् ॥ २४३ ॥
(मं चोलीपोफल । कं चोलिय अडके ।)

अथ पूगफलविशेषगुणाः ।

पूगं सम्मोहकृत्सर्वं कषायं स्वादु रेचनम् ।
त्रिदोषशमनं रुच्यं वक्त्रक्लेदमलापहम् ॥ २४४ ॥
(मं साधारणपोफला ।)

अथ शुष्काशुष्कतोविभिन्नावस्थतया पुगस्य विशेषगुणाः ।

आर्मं पूगं कषायं मुखमलशमनं कण्ठशुद्धिं विधत्ते
रक्तामश्लेष्मपित्तप्रशमनमुदराध्मानहारं सरञ्च ।
शुष्कं कण्ठामयघ्नं रुचिकरमुदितं पाचनं रेचनं स्यात्
तत्पर्णेनायुतं चेत् झटिति वितनुते पाण्डुवातस्य शोषम् ॥२४५॥

अथ नागवल्लीनामगुणाः ।

अथ भवति नागवल्ली ताम्बूली फणिलता च सप्तशिरा ।
पर्णलता फणिवल्ली भुजगलता भक्ष्यपत्री च ॥ २४६ ॥
नागवल्ली कटुस्तीक्ष्णा तिक्ता पीनसवातजित् ।
कफकासहरा रुच्या दाहकृद्दीपनी परा ॥ २४७ ॥
(मं साधारणपर्णं । तें तामलपाकु । तां वेट्टिलो ।
वम्० नागवेल । हिं, गौं, पान ।)

अथ नागवल्लीभेदादिः ।

सा श्रीवाट्याम्लादिवाटादिनाम्ना
ग्रामस्तोमस्थानभेदाद्विभिन्ना ।
एकाप्येषा देशवत्त्वाविशेषा-
न्नानाकारं याति कार्ये गुणेच ॥ २४८ ॥

अथ श्रीवाटीगुणाः ।

श्रीवाटी मधुरा तीक्ष्णा वातपित्तकफापहा ।
रसाढ्या सरसा रुच्या विपाके शिशिरा स्मृता ॥ २४९ ॥

(मं सिरिवाडोपान । कं सिरिवाडिले ।)

अथ अम्लवाटीगुणाः ।

स्यादम्लवाटी कटुकाम्लतिक्ता तीक्ष्णा तथोष्णा मुखपाककर्त्री ।
विदाहपित्तास्रविकोपनी च विष्टम्भदा वातनिबर्हणी च ॥२५०॥

(मं अम्बाडि पर्ण ।)

अथ सतसागुणाः । (सातसी) ।

सतसा मधुरा तीक्ष्णा कटुरुष्णा च पाचनी ।
गुल्मोदराध्मानहरा रुचिकृद्दीपनी परा ॥ २५१ ॥

(मं सातसीपर्णम् ।)

अथ सप्तशिरा गुणाः । (सदाशिरा)

गुहागरे सप्तशिरा प्रसिद्धा सापर्णजूर्णाऽतिरसाऽतिरुच्या
सुगन्धि तीक्ष्णा मधुराऽतिहृद्या सन्दीपनी पुंस्त्वकराऽतिबल्या
॥ २५२ ॥

(मं अडगरपर्ण ।)

अथ अम्लसरागुणाः ।

मान्द्याऽन्याऽम्लसरा सुतीक्ष्णमधुरा रुच्या हिमा दाहनुत्
पित्तोद्रेकहरा सुदीपनकरी बल्या मुखामोदिनी ।
स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धनी मदकरी राज्ञां सदा वल्लभा
गुल्माध्मानविबन्धजिच्च कथिता सा मालवे तु स्थिता ॥ २५३ ॥

(मालवे अम्लरापर्ण इति प्रसिद्धम् ।)

अथ पटुलिकागुणाः ।

अन्या पटुलिका नाम कषायोष्णा कटुस्तथा ।
मलापकर्षा कण्ठघ्ना पित्तकृद्वातनाशनी ॥ २५४ ॥

(अन्ध्रदेशे पोट्कुलिपर्णं इति प्रसिद्धम्)

अथ क्षेमणीयागुणाः ।

क्षेमणीया कटुस्तीक्ष्णा रुच्या दीर्घदला च सा ।
कफवातहरा रुच्या कटुर्दीपनपाचनी ॥ २५५ ॥

(घोरसमुद्रदेशपर्णम् ।)

अथ ताम्बूलस्य विशेषगुणाः ।

सद्यस्त्रोटितभक्षितं मुखरुजाजाड्यावहं दोषकृत्
दाहारोचकरक्तदायि मलकृद्विष्टम्भिवान्तिप्रदम् ।
यद्भूयो जलपानपोषितरसं तच्चेच्चिरात्त्रोटितं
ताम्बूलीदलमुत्तमञ्च रुचिकृद्वर्ण्यं त्रिदोषार्त्तिनुत् ॥ २५६ ॥

(सं नवेक्षुने पानाचेगुण । कं होसयलेहलेयलेगुण ।)

अथ कृष्णशुभ्रपर्णगुणाः ।

कृष्णं पर्णं तिक्तमुष्णं कषायं धत्ते दाहं वक्त्रजाड्यं मलञ्च ।
शुभ्रं पर्णं श्लेष्मवातामयघ्नं पथ्यं रुच्यं दीपनं पाचनञ्च ॥ २५७ ॥

अथ पर्णशिराजीर्णताम्बूलयोर्गुणाः ।

शिरा पर्णस्य शैथिल्यं कुर्यात्तस्यास्तु तद्रसः ।
शीर्णं त्वग्दोषदं तस्य भक्षिते च शितं सदा ॥ २५८ ॥

विना ताम्बूलं पूगभक्षणदोषाः ।

अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादति यो नरः ।
मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते स्मरति नो हरिम् ॥ २५९ ॥

अथ ताम्बूललक्षणम् ।

पर्णाधिक्ये दीपनी रङ्गदात्री पूगाधिक्ये रूचदा लक्षदात्री ।
क्षाराधिक्ये खादिरे शोषदात्री चूर्णाधिक्ये पित्तकृत्पूतिगन्धा २६०

अथ चूर्णगुणाः ।

चूर्णं चाब्जेनहृच्चजं कफहरं गुल्मघ्नमर्कार्शयं
शोफघ्नं कुटजं करञ्जजनितं वातापहं रुच्यदम् ।

पित्तघ्नं अलजं * बलाग्निरुचिदं शैलाख्यं पित्तदं
स्फाटिक्यं दृढदन्तपंक्तिजननं शुक्त्यादिजं रूपदम् ॥२६१॥

(मं चूना। कं चूर्ण। गौं चून ।)

इत्थं नानाफलतरुलतानामतत्तद्गुणादि-
व्याख्यानप्रगुणरचनाचारुसौरभ्यसारम् ।
वर्गं वक्त्राम्बुरुहवलभीलास्यलीलारसालं
विद्यावैद्यः खलु सफलयेदेतमाम्नायभूम्ना ॥ २६२ ॥ †

यान्युपभुञ्जानानां स भवति संसारपादपः सफलः ।
तेषामिव फलानां वर्गः फलवर्ग इति कथितः ॥ २६३ ॥‡

---

* अलजं मौक्तिकं ।

† इदानीं वर्गमुपसंहरति इत्थमित्यादिभिः श्लोकैः । विद्यावैद्यः (कर्तृपदम्) विद्यया वैद्यः न तु नामतः इति-भावः । इत्थम् अनेन प्रकारेण नाना विविधाः याः तरुफललताः तेषां नामानि ते ते पूर्वोक्ता गुणादयः गुणप्रकाराश्च (आदिशब्दस्यात्र प्रकारवाचित्वं ज्ञेयम्) तेषां व्याख्यानानि स्फुटवचनानि तैः या प्रगुणरचना सन्निवेशप्रकृष्टता सैव चारुः मनोहरः सौरभ्यसारः परिमलोत्कर्षः यस्य तथाभूतम् । पुनः, वक्त्राम्बुरुहं मुखपद्ममेव वलभी प्रासादाग्रस्थितं गृहम् तत्र या लास्यलीला नृत्यविलासः तस्यै रसालं चूतवृक्षं (मुखशोभासंवर्द्धकतयैवमुक्तं) एतं वर्गम् आम्नायभूम्ना अभ्यासबाहुल्येन सफलयेत् सफलं कुर्य्यात् प्रार्थनायामपि लिङ् दृश्यते ॥ १ ॥

‡ यानीत्यादौ यानि फलानि उपभुञ्जानानां स्वादयतां नराणां स प्रसिद्धः संसारपादपः संसारवृक्षः सफलः चरितार्थीभवति (क्षितिमधिवसतामेतेषां फलानामुपभोग एव जीवनसाफल्यम् इति भावः) तेषां फलानामिव वर्गः फलवर्ग इति नाम्ना कथितः उक्तः मया इति शेषः ॥ २ ॥

यस्याजस्रविकस्वरामलयशःप्राग्भारपुष्पोद्गमः
साश्चर्य्यं विबुधेप्सितानि फलति श्रीमान् करः स्वर्द्रुमः ।
तस्यायं कवितुः कृतौ नरहरेराम्रादिरेकादशो-
वर्गः स्वर्गसभाभिषग्भिरभिधाचूडामणावीरितः ॥ २६४ ॥¶

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजा-
परनाम्नि श्रीमदभिधानचूडामणौ फल-
वर्गापराख्योऽयमाम्रादिवर्ग—
एकादशः ।

अथ चन्दनादिवर्गः ।

श्रीखण्डं शबरं पीतं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
वर्वरं हरिगन्धश्च चन्दनं सप्तधा स्मृतम् ॥ १ ॥
देवदारु द्विधा प्रोक्तं चीड़ा सप्तच्छदस्तथा ।
सरलः कुङ्कुमं कङ्गुः कस्तूरी रोचना तथा ॥ २ ॥
कर्पूरः स्याज्जवादिस्तु नन्दी च जातिपत्रिका ।

¶ यस्येत्यादि । यस्य नरहरिकवेरित्यर्थः । अजस्रं निरन्तरं विकस्वराणि प्रस्फुटितानि अमलानि यशांसि एव प्राग्भारः उत्कृष्टः पुष्पोद्गमः कुसुमप्रवृत्तिर्यस्य तथाभूतः श्रीमान् श्रीयुक्तः स्वर्द्रुमः कल्पपादपः एव करः विबुधानामीप्सितानि अभिलषितानि (अत्र भावे क्तः) साश्चर्य्यं सविस्मयं यथा तथा फलति तस्य कवितुः पण्डितस्य कृतौ निर्माणे अभिधानां चूड़ामणौ स्वर्गसभाभिषग्भिः स्वर्वैद्यैः अश्विनीकुमारप्रभृतिभिः ईरितः कथितः अयं आम्रादिः एकादशः वर्गः समाप्तिं गत इतिशेषः ॥ १ ॥

जातीफलञ्च कङ्कोलं लवङ्गं स्वादुकर्पूरम् ॥ ३ ॥
अगरुश्च त्रिधा मांसी तुरुष्को गुग्गुलुस्त्रिधा ।
रालः कुन्दुरुकः कुष्ठः सारिवा तु द्विधा नखी ॥ ४ ॥
स्पृक्का स्थौणेयकं चैव मुरा शैलेयचोरकः ।
पद्मपुण्डरीके च लामज्जं रोहिषी द्विधा ।
श्रीवेष्टो शीरनलिका सुनिषाणमिताश्रयाः ॥ ५ ॥

अथ श्रीखण्डनामगुणाः ।

श्रीखण्डं चन्दनं प्रोक्तं महार्हं श्वेतचन्दनम् ।
गोशीर्षं तिलपर्णश्च मङ्गल्यं मलयोद्भवम् ॥ ६ ॥
गन्धराजं सुगन्धश्च सर्पावासश्च शीतलम्
गन्धाढ्यं गन्धसारश्च भद्रश्रीर्भोगिवल्लभम् ।
शीतगन्धो मलयजं पावनश्चाङ्कभूरुहम् ॥ ७ ॥

श्रीखण्डं कटु तिक्तशीतलगुणं स्वादे कषायं क्रियत्
पित्तभ्रान्तिवमिज्वरक्रिमिलृषासन्तापशान्तिप्रदम् ।
हृद्यं वक्त्ररुजापहं प्रतनुते कान्तिं तनोर्देहिनां
लिप्तं सुभमनोजसिन्धुरमदारम्भादिमंरम्भदम् ॥ ८ ॥
श्रेष्ठं कोटरकर्परोपकलितं सुग्रन्थि सद्गौरवं
छेदे रक्तमयं तथा च विमलं पीतञ्च यद्घर्षणे ।
स्वादे तिक्तकटुः सुगन्धबहलं शीतं यदल्पं गुणे
श्वेतञ्चार्द्धगुणान्वितं तु कथितं तच्चन्दनं मध्यमम् ॥ ९ ॥

(मं साधारणश्रीखण्ड । वं श्रीगन्ध ।)

अन्यच्च ।

चन्दनं द्विविधं प्रोक्तं बेट्टसुक्कडिसंज्ञकम् ।
बेट्टं तु मार्द्रविच्छेदं स्वयं शुष्कं तु सुक्कडि ॥ १० ॥

अथ,बेट्टचन्दननामकारणं, तद्गुणाश्च ।

मलयाद्रिसमीपस्थाः पर्वता बेट्टसंज्ञकाः ।

तज्जातं चन्दनं यत्तु बेट्टवाख्यं कथ्यते ॥ ११ ॥

बेट्टचन्दनमतीव शीतलं दाहपित्तशमनं ज्वरापहम् ।
छर्दिमोहतृषिकुष्ठतैमिरोल्कासरक्तशमनं च तिक्तकम् ॥१२॥

(मं बेट्टश्रीखण्ड । कं बेट्टपञ्चेगन्ध ।)

अथ सुक्कडिचन्दनगुणाः ।

सुक्कडिचन्दनं तिक्तं कफपित्तास्रदाहनुत् ।
शैत्यसुगन्धदं चार्द्रं शुष्कं लेपे तदन्यथा ॥ १३ ॥

(मं सुक्कडिगन्ध ।)

अथ कैरातनामगुणाः । (शबर)

नातिपीतं कैरातं शबरश्चन्दनं सुगन्धम् ।
वन्यश्च गन्धकाष्ठं किरातकान्तश्च शैलगन्धं च ॥ १४ ॥

कैरातमुष्णं कटु शीतलञ्च श्लेष्मानिलघ्नं श्रमपित्तहारि ।
विस्फोटपामादिकनाशनञ्च तृषापहं तापविमोहनाशि ॥१५॥

(शबरचन्दनं इति कोङ्कणप्रसिद्धं ।)

अथ पीतनामगुणाः ।

पीतगन्धं तु कालीयं पीतकं माधवप्रियम् ।
कालीयकं पीतकाष्ठं बर्बरं पीतचन्दनम् ॥ १६ ॥

पीतञ्च शीतलं तिक्तं कुष्ठश्लेष्मानिलापहम् ।
कण्डूविचर्चिकादद्रुकृमिहृत्कान्तिदं परम् ॥ १७ ॥

(पीतचन्दन इति । होसपादेशेप्रसिद्धं । कलम्बक
इति द्राविड़देशेप्रसिद्धम् ।)

अथ पत्राङ्गनामगुणाः ।

पत्तङ्गश्चैव पत्राङ्गं रक्तकाष्ठं सुरङ्गदम् ।
पत्राढ्यं पट्टरागश्च भार्याहृच्चैव रक्तकः ॥ १८ ॥

लोहितं रङ्गकाष्ठञ्च रागकाष्ठं कुचन्दनम् ।
पट्टरञ्जनकञ्चैव सुरङ्गश्च चतुर्दश ॥ १९ ॥

वस्राङ्गं कटुकं रूक्षमन्यं शीतं तु गौरवकम् ।
वातपित्तज्वरघ्नञ्च विस्फोटोन्मादभूतहृत् ॥ २० ॥
(मं पतङ्ग । तें चेवमनु । हिं, वम०, पत्तङ्ग ।
गौं वकम, रोहन ।)

अथ रक्तचन्दननामगुणाः ।

रक्तचन्दनमिदञ्च लोहितं शोणितञ्च हरिचन्दनं हिमम् ।
रक्तसारमथ ताम्रसारकं क्षुद्रचन्दनमथार्कचन्दनम् ॥ २१ ॥
रक्तचन्दनमतीव शीतलं तिक्तमीक्षणगदास्रदोषनुत् ।
भूतपित्तकफकासज्वरभ्रान्तिजन्तुवमिजित्तृषापहम् ॥ २२ ॥
(मं रक्तचन्दन । तें एरगन्धपुचेक्क । तां सेनृशाखण्ड-
नम् । सण्डले सुर्ख इति पारस्यदेशीयभाषा ।
सण्डले अस्मर इति आरवदेशे प्रसिद्धम् ।
टां, हिं, लालचन्दन । गौं रक्तचन्दन ।)

अथ वर्वरनामगुणाः ।

वर्वरोत्थं वर्वरकं श्वेतवर्वरकं तथा ।
शीतं सुगन्धि पित्तारि सुरभि चेति सप्तधा ॥ २३ ॥
वर्वरं शीतलं तिक्तं कफमारुतपित्तजित् ।
कुष्ठकण्डुव्रणान् हन्ति विषपादास्रदोषजित् ॥ २४ ॥
(मं ववगन्ध ।)

अथ हरिचन्दननामगुणाः ।

हरिचन्दनं सुराहं हरिगन्धमिन्द्रचन्दनं दिव्यम् ।
दिविजञ्च महागन्धं नन्दनजं लोहितञ्च नवसंज्ञम् ॥ २५ ॥
हरिचन्दनं तु दिव्यं तिक्तहिमं तदिह दुर्लभं मनुजैः ।
पित्ताटोपविलोपि चन्दनवत्क्रमशोषमान्द्यतापहरम् ॥२६॥
(हरिचन्दन इति कोङ्कणेप्रसिद्धम् । गौं बारचन्दन ।)

अथ चन्दनसामान्यगुणाः।

चन्दनानि समानानि रसतो वीर्य्यतस्तथा।
भिद्यन्ते किन्तु गन्धेन तत्राद्यं गुणवत्तरम्॥ २७॥

अथ देवदारुनामगुणाः।

देवदारु सुरदारु दारुकं स्निग्धदारुरमरादिदारु च।
भद्रदारु शिवदारु शाम्भवं भूतहारि भवदारु रुद्रवत्॥२८॥
स्निग्धदारु स्मृतं तिक्तं स्निग्धोष्णं श्लेष्मवातजित्।
आमदोषविबन्धार्शःप्रमेहज्वरनाशनम्॥२९॥
(मं चोपडादेवदारु। हिं देवदार। गौं देवदारु।)

अथ देवकाष्ठनामगुणाः।

देवकाष्ठं पूतिकाष्ठं भद्रकाष्ठं सुकाष्ठकम्।
अस्निग्धदारुकश्चैव काष्ठदारु षडाह्वयम्॥ ३०॥
देवकाष्ठन्तु तिक्तोष्णं रूक्षं श्लेष्मानिलापहम्।
भूतदोषापहं धत्ते लिप्तमङ्गेषु कालिकम्॥ ३१॥
(मं, कं, काष्ठदेवदारु।)
देवदारु द्विधा ज्ञेयं तत्राद्यं स्निग्धदारुकम्।
द्वितीयं काष्ठदारु स्याद्द्वयोर्नामान्यभेदतः॥ ३२॥

अथ चीडानामगुणाः।

चीडा च दारुगन्धा गन्धवधूर्गन्धमादनी तरुणी।
ताम्रा च भूतमारी मङ्गल्या तु कपाटिनी ग्रहभीतिजित्॥३३॥
चीडा कटूष्णा कासघ्नी कफजिद्दीपनी परा।
अत्यन्तसेविता सा तु पित्तदोषभ्रमापहा॥ ३४॥
(मं चीडादेवदारु।)

अथ सप्तपर्णनामगुणाः।

सप्तपर्णः शतपर्णः शुक्तिपर्णः सुपर्णकः।
सप्तच्छदो गुच्छपुष्पोऽयुग्मपर्णो सुनिच्छदः॥ ३५॥

कुक्कुरो बहुपर्णश्च तथा शाल्मलिपत्रकः ।
मदगन्धो गन्धिपर्णो विज्ञेयो वह्निभूमितः ॥ १६ ॥
सप्तपर्णस्तु तिक्तोष्णस्त्रिदोषघ्नश्च दीपनः ।
मदगन्धोनिलघ्नोऽयं व्रणरक्तामयक्रिमीन् ॥ १७ ॥
(मं छातवणा । कं एलेलग । तें एडाकुल, परि-
टाकु । बम्० छातविण । हिं छातियान् ।
गौं छातिमगाछ ।)

अथ सरलनामगुणाः ।

सरलस्तु पूतिकाष्ठं तुम्बी पीतद्रुरप्यितोदीपतरुः ।
स स्निग्धदारुसंज्ञः स्निग्धो मारीचपत्रको नवधा ॥ १८ ॥
सरलः कटुतिक्तोष्णः कफवातविनाशनः ।
त्वग्दोषशोफकण्डूतिव्रणघ्नः कोष्ठशुद्धिदः ॥ १९ ॥
(मं, बम्०, सुरुचेझाड़ । तें गरिक, टवदारिचेट्टु ।
तां सरलदेवदारी । दां चिर् । हिं चिरकापेड़,
सरल, धूपसरल । गौं सरल ।)

अथ कुङ्कुमनामगुणाः ।

श्रेयं कुङ्कुममग्निशेखरमसृक्काश्मीरजं पीतकं
काश्मीरं रुधिरं वरञ्च पिशुनं रक्तं शठं शोणितम् ।
वाह्लीकं घुसृणं वरेण्यमरुणं कालेयकं जागुडं
कान्तं वह्निशिखञ्च केसरवरं गौरं कराचीरितम् ॥ ४० ॥
कुङ्कुमं सुरभि तिक्तकटूष्णं कासवातकफकण्ठरुजाघ्नम् ।
मूर्धशूलविषदोषनाशनं रोचनञ्च तनुकान्तिकारकम् ॥ ४१ ॥
(मं कुङ्कुमकेसर । तें कुङ्कुम । हिं जाफ्‌रान् । गौं कुङ्कुम ।)

अथ तृणकुङ्कुमनामगुणाः ।

तृणकुङ्कुमं तृणाख्यं गन्धितृणं शोणितञ्च तृणपुष्पम् ।
कुन्दाभिधं तृणोत्थं तृणगौरं लोहितं च नवसंज्ञम् ॥ ४२ ॥

द्वयकुङ्कुमं कटूष्णं कफमारुतशोफनुत्।
कण्डूतिपामाकुष्ठास्रदोषघ्नं भास्करं परम्॥ ४३॥
(द्वयकुङ्कुम इति काश्मीरप्रसिद्धम्। मं द्वयकेशर।
गौं कुङ्कुमघास।)

अथ प्रियङ्गुनामगुणाः।

प्रियङ्गुः फलिनी श्यामा प्रियवल्ली फलप्रिया।
गौरी गोवन्दनी वृत्ता कारम्भा कङ्गु कङ्गुनी॥ ४४॥
भङ्गुरा गौरवल्ली च सुभगा पर्णभेदिनी।
शुभा पीता च मङ्गल्या श्रेयसी चाङ्गभूमिता॥ ४५॥
प्रियङ्गुः शीतला तिक्ता दाहपित्तास्रदोषजित्।
वान्तिभ्रान्तिज्वरहरा वक्त्रजाड्यविनाशनी॥ ४६॥
(मं प्रियङ्गु। कं नेपिलगु। तें प्रेंकणपुचेट्टु। बम्०
गहुला। हिं प्रियङ्गु। गौं गन्धप्रियङ्गु।)

अथ कस्तूरीनामगुणाः।

कस्तूरी मृगनाभिस्तु मदनी गन्धचेलिका।
वेधमुख्या च मार्जारी सुभगा बहुगन्धदा॥ ४७॥
सहस्रवेधी श्यामा स्यात्कामानन्दा मृगाण्डजा।
कुरङ्गनाभी ललिता मदो मृगमदस्तथा।
श्यामली काममोदी च विज्ञेयाऽष्टादशाह्वया॥ ४८॥
कस्तूरी सुरभिस्तिक्ता चक्षुष्या मुखरोगजित्।
किलासकफदौर्गन्ध्यवातालक्ष्मीमलापहा॥ ४९॥
(मं कस्तूर। ते कस्तूरिपिल्लि। हिं कस्तूरी।)
गौं मृगनाभि।)

अथ कस्तूरीभेदाः।

कपिला पिङ्गला कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात्।
नेपालेऽपि च काश्मीरे कामरूपे च जायते॥ ५०॥

साऽप्यन्या खरिका ततश्च तिलका ज्ञेया कुलित्थाऽपरा
पिण्डाऽन्यापि च नायिकेति च परा या पञ्चभेदाभिधा।
सा शुद्धा मृगनाभितः क्रमवशादेषा चितोप्रोचिता
पञ्चत्यादिदिनत्रयेषु जनिता कस्तूरिका सूयते॥ ५१॥

चूर्णाकृतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा
कौलत्थबीजसदृशी च कुलित्थका च।
स्थूला ततः किर्यादयं किल पिण्डिकाख्या
तस्याश्च किञ्चिदधिका यदि नायिका सा॥ ५२॥

अथ कस्तूरीपरीक्षालक्षणम्।

स्वादे तिक्ता पिञ्जरा केतकीनां गन्धं धत्ते लाघवं तोलने च।
याऽप्सुन्यस्ता नैव वैवर्ण्यमीयात्कस्तूरी सा राजभोग्या प्रशस्ता ५३

(अपिच।)

या गन्धं केतकीनामपहरति मदं सिन्धुराणाञ्च वर्ण
स्वादे तिक्ता कटुर्वा लघुरथ तुलिता मर्दिता चिक्कणा स्यात्।
दाहं या नैति वह्नौ चिमिचिमिमिति चिरं चर्मगन्धा हुताशे
सा कस्तूरी प्रशस्ता वरमृगतनुजा राजते राजभोग्या॥ ५४॥

अन्यच्च।

बाले जरति च हरिणे चीणे रोगिणि च मन्दगन्धयुता।
कामातुरे च तरुणे कस्तूरी बहुलपरिमला भवति। ५५॥

अथ कृत्रिमकस्तूरीलक्षणम्।

या स्निग्धा धूमगन्धा वहति विनिहिता पीततां पाथसोऽन्त-
र्निःशेषं या निविष्टा भवति हुतवहे भस्मसादेव सद्यः।
या च न्यस्ता तुलायां कलयति गुरुतां मर्दिता रूक्षताञ्च
ज्ञेया कस्तूरिकेयं खलु कृतमतिभिः कृत्रिमा नैव सेव्या॥५६॥

(मं कारीषीकस्तूरीलक्षणं।)

अथ कस्तूरीप्रशंसा ।

शुभ्रो वा मलिनोऽस्तु वा मृगमदः किं जातमेतावता
कोऽप्यस्यानवधिप्रमत्कृतिनिधिः सौरभ्यमेको गुणः ।
येनासौ स्मरमण्डनैकवसतिर्भाले कपोले गले
दोर्मूले कुचमण्डले च कुरुते सङ्गं कुरङ्गीदृशाम् ॥५७॥

अथ गोरोचनानामगुणाः ।

गोरोचना रुचिः शोभा रुचिरा शोभना शुभा ।
गौरी च रोचनी पिङ्गा मङ्गल्या पिङ्गला शिवा ॥ ५८ ॥
पीता च गौतमी गव्या वन्दनीया च काञ्चनी ।
मेध्या मनोरमा श्यामा रामा भूमिकराङ्कया ॥ ५९ ॥

गोरोचना च शिशिरा विषदोषहन्त्री
रुच्या च पाचनकरी क्रिमिकुष्ठहन्त्री ।
भूतग्रहोपशमनं कुरुते च पथ्या
शृङ्गारमङ्गलकरी जनमोहिनी च ॥ ६० ॥

(मं गोरोचन ।)

अथ कर्पूरनाम ।

कर्पूरो घनसारकः सितकरः शीतः शशाङ्कः शिला
शीतांशुर्हिमवालुका हिमकरः शीतप्रभः शाम्भवः ।
शुभ्रांशुः स्फटिकाभ्रसारमिहिकाताराभ्रचन्द्रेन्दव-
श्चन्द्रालोकतुषारगौरकुमुदान्येकादशाङ्का द्विशः ॥ ६१ ॥

(मं कर्पूरम् । हिं कापुर । गौं कर्पूर ।)

अथ कर्पूरभेदाः, तद्गुणाश्च ।

पीतासो भीमसेनस्तदनु सितकरः शङ्करावाससंज्ञः
प्रांशुः पिञ्जोऽब्दसारस्तदनु हिमयुता वालुका जूटिका च ।
पश्चाद्‌स्यास्तुषारस्तदुपरि सहिमः शीतलः पक्विकाऽन्या
कर्पूरस्येति भेदा गुणरसमहसां वैषम्यदृश्येन दृश्याः ॥ ६२ ॥

कार्पूरी नूतनस्तिक्तः स्निग्धश्चोष्णोऽस्रदाहदः।
चिरस्थो दाहदोषघ्नः स धौतः शुभकृत्परः॥ ६३॥

अथ कर्पूरलक्षणानि।

शिरो मध्यं तलं चेति कर्पूरस्त्रिविधः स्मृतः।
शिरस्तम्भाग्रसञ्जातं मध्यं पर्णतले तलम्॥ ६४॥
भास्वद्विशदपुलकं शिरोजातं तु मध्यमम्।
सामान्यपुलकं स्वच्छं तले चूर्णं तु गौरकम्॥ ६५॥
स्तम्भगर्भस्थितं श्रेष्ठं स्तम्भवाह्ये च मध्यमम्।
स्वच्छमीषत् हरिद्राभं शुभ्रं तन्मध्यमं स्मृतम्।
सुदृढ़ं शुभ्ररूक्षं च पुलकं बाह्यजं वदेत्॥ ६६॥

(अपिच।)

स्वच्छं भृङ्गारपत्रं लघुतरविशदं तोलने तिक्तकश्चेत्
स्वादे शैत्यं सुहृद्यं बहलपरिमलामोदसौरभ्यदायि।
निःस्नेहं दार्ढ्यपत्रं शुभतरमिति चेत् राजयोग्यं प्रशस्तं
कर्पूरं चान्यथा चेद्बहुतरमशने स्फोटदायि व्रणाय॥ ६७॥

(कर्पूरपोताश।)

अथ चीनकनामगुणाः। (कर्पूरविशेषः)

चीनकश्चीनकर्पूरः कृत्रिमो धवलः पटुः।
मेघसारस्तुषारश्च द्वीपकर्पूरजः स्मृतः॥ ६८॥
चीनकः कटुतिक्तोष्ण ईषच्छीतः कफापहः।
कण्ठदोषहरो मेध्यः पाचनः क्रिमिनाशनः॥ ६९॥

(गों चीनेर कर्पूर।)

अथ जवादिनामगुणाः।

जवादि गन्धराजं स्यात् कृत्रिमं मृगचर्मजम्।
सम्भूतगन्धं गन्धाढ्यं स्निग्धं साम्राणिकर्दमम्।
सुगन्धं तैलनिर्यासं कुटामोदं दशामिषम्॥ ७०॥

सौगन्धिकं जवादि स्यात् स्निग्धश्चोष्णं सुखावहम् ।
वाते हितं च राज्ञाञ्च मोहनाह्लादकारणम् ॥ ७१ ॥

अथ जवादिलक्षणम् ।

जवादि नीलं सस्निग्धमीषत्पीतं सुगन्धदम् ।
आतपे बहुलामोदं राज्ञां योग्यं न चान्यथा ॥ ७२ ॥

(मं जवादीकस्तूरी । गौं खाटाशी ।)

अथ तूणीनामगुणाः ।

तूणीकस्तूणिकस्तूणी पीतकः कच्छपस्तथा ।
नन्दी कुठेरकः कान्तो नन्दीवृक्षो नवाह्वयः ॥ ७३ ॥
नन्दीवृक्षः कटुस्तिक्तः शीतस्तिक्तास्रदार्त्तिजित् ।
शिरोऽर्त्तिश्वेतकुष्ठघ्नः सुगन्धिः पुष्टिवीर्य्यदः ॥ ७४ ॥

(नन्दीवृक्षः इति कोङ्कणेप्रसिद्धः । तें वहिचेट्टु । हिं
वेलियापिपर । गौं तूणगाछ ।)

अथ जातीपत्रीनामगुणाः ।

जातीपत्री जातिकोशः सुमनःपत्रिकाऽपि सा ।
मालतीपत्रिका पञ्चनाम्नी सौमनसायिनी ॥ ७५ ॥
जातीपत्री कटुस्तिक्ता सुरभिः कफनाशनी ।
वक्त्रवैशद्यजननी जाड्यदोषनिकृन्तनी ॥ ७६ ॥

(मं जायपत्री । कं जाइपत्री । हिं
जावत्री । गौं जयित्री ।)

अथ जातीफलनामगुणाः ।

जातीफलं जातिशस्यं शालूकं मालतीफलम् ।
मज्जासारं जातिसारं पुटं च सुमनःफलम् ॥ ७७ ॥
जातीफलं कषायोष्णं कटु कण्ठामयार्त्तिजित् ।
वातातिसारमेहघ्नं लघु हृष्यं च दीपनम् ॥ ७८ ॥

(मं जाइफल । गौं जायफल ।)

शीर्षं कालागरु केशं वसुकं कृष्णकाष्ठकम् ।
धूपार्हं वज्ररं गन्धराजकं द्वादशाह्वयम् ॥ ८६ ॥
कृष्णागरु कटूष्णञ्च तिक्तं लेपे च शीतलम् ।
पाने पित्तहरं किञ्चित् त्रिदोषघ्नमुदाहृतम् ॥ ८७ ॥
(मं, कं, कृष्णागरु, शिशवाचे झाड । हिं कालागर ।)

अथ काष्ठागरुनामगुणाः ।

अन्यागरु पीतकञ्च लोहं वर्णप्रसादनम् ।
अनार्य्यकमसारञ्च क्रिमिजग्धञ्च काष्ठकम् ॥ ८८ ॥
काष्ठागरु कटूष्णञ्च लेपे रूक्षं कफापहम् ॥ ८९ ॥
(मं, कं, काष्ठागरु । गौं पीत अगर ।)

अथ दाहागरुनामगुणाः ।

दाहागरु दहनागरु दारुककाष्ठं च वह्निकाष्ठञ्च ।
धूपागरु तैलागरु पुरञ्च पुरमथनवल्लभञ्चैव ॥ ९० ॥
दाहागरु कटूष्णं केशानां वर्द्धनं वर्ण्यञ्च ।
अपनयति केशदोषानातनुते मन्तनञ्च सौगन्ध्यम् ॥ ९१ ॥
(दाहागरु इति गुर्जरप्रसिद्धं ।)

अथ मङ्गल्यानामगुणाः । (अगरुभेदः)

मङ्गल्या मल्लिका गन्धमङ्गलाऽगरुवाचका ।
मङ्गल्या गुरुशिशिरा गन्धाढ्या योगवाहिका ॥ ९२ ॥
(मङ्गल्यागरुः इति केदारेप्रसिद्धः ।)

अथ जटामांसीनामगुणाः ।

मांसी तु जटिला पेशी क्रव्यादी पिशिता मिषी ।
केशिनी च जटा हिंस्रा जटामांसी च मांसिनी ॥ ९३ ॥
जटाला नलदा मेषी तामसी चक्रवर्त्तिनी ।
माता भूतजटा चैव जननी च जटावती ।
खगभक्षाऽपि चैत्येता एकविंशतिधाभिधाः ॥ ९४ ॥

अथ कङ्कोलनामगुणाः। (कङ्कोल)

कङ्कोलकं शतफलं कोलकं कटुकं फलम्।
विड्डेष्यं स्थूलमरिचं कक्कोलं माधवोचितम्।
कङ्कोलं कटफलं प्रोक्तं मारीचं रुद्रसम्मितम् ॥ ७९ ॥
कङ्कोलं कटु तिक्तोष्णं वक्त्रजाड्यहरं परम्।
दीपनं पाचनं रुच्यं कफवातनिकृन्तनम् ॥ ८० ॥
(मं कङ्कोल। हिं शीतलचिनि। गौं काँकला।)

अथ लवङ्गनामगुणाः।

लवङ्गकलिका दिव्यं लवङ्गं शेखरं लवम्।
श्रीपुष्पं देवकुसुमं रुचिरं वारिसम्भवम् ॥ ८१ ॥
तीक्ष्णपुष्पं तु भृङ्गारं गीर्वाणकुसुमं तथा।
पुष्पकं चन्दनादि स्यात् ज्ञेयं त्रयोदशाह्वयम् ॥ ८२ ॥
लवङ्गं शीतलं तिक्तं चक्षुष्यं भुक्तरोचनम्।
वातपित्तकफघ्नञ्च तीक्ष्णं मूर्द्धरुजापहम् ॥ ८३ ॥

(अपिच।)

लवङ्गं सोष्णकं तीक्ष्णं विपाके मधुरं हिमम्।
वातपित्तकफामघ्नं क्षयकासास्रदोषनुत् ॥ ८४ ॥
(मं, कं लवङ्गकालिका। तें लवङ्गलु। द्रा लवङ्।
पारस्य, लौंग, मेखक्। तां किरम्बिर। हिं लोङ्।
गौं लवङ्ग।)

अथ स्वादुनामगुणाः।

स्वादुस्त्वगरुसारः स्यात् सुधूम्यो गन्धधूमजः।
स्वादुः कटुकषायोष्णः सधूमामोदवातजित् ॥ ८५ ॥
(मं अगरु। तें कृष्णगुरुचेट्टु। हिं अगर।)

अथ कृष्णागरुनामगुणाः।

कृष्णागरु स्वादगरु शृङ्गारं विश्वरूपकम्।

जटालः कालनिर्यासः पुरो भूतहरः शिवः ॥ १०३ ॥
कौशिकः शाम्भवो दुर्गो यातुघ्नो महिषाचकः ।
दैवेष्टो मरुदेश्योऽपि रक्षोहा कुचगन्धकः ।
दिग्यस्तु महिषाचस्य नामान्येतानि विंशतिः ॥ १०४ ॥
गुग्गुलुः कटुतिक्तोष्णः कफमारुतकासजित् ।
क्रिमिवातोदरप्लीहशोफार्शोघ्नो रसायनः ॥ १०५ ॥
(मं गुग्गलु । तें गुग्गिलमुचेट्टु ।)

अथ गन्धराजनामगुणाः ।

गन्धराजः स्वर्णकणः सुवर्णः कणगुग्गुलुः ।
कनको वंशपोतश्च सुरसश्च पलङ्कषः ॥ १०६ ॥
कणगुग्गुलुः कटूष्णः सुरभिर्वातनाशनः ।
शूलगुल्मोदराध्मानकफघ्नश्च रसायनः ॥ १०७ ॥
(मं कणगुग्गुलु । ।)

अथ भूमिजगुग्गुलुनामगुणाः ।

गुग्गुलुश्च तृतीयोऽन्यो भूमिजो दैत्यमेदजः ।
दुर्गाह्लाद इडाजात आशादिरिपुसम्भवः ।
मज्जाजो मेदजश्चैव महिषासुरसम्भवः ॥ १०८ ॥
गुग्गुलुर्भूमिजस्तिक्तः कटूष्णः कफवातजित् ।
उमाप्रियश्च भूतघ्नो मेध्यः सौरभ्यदः सदा ॥ १०९ ॥
(मं भूमिजगुग्गुलु इति काशीदेशप्रसिद्धः । गौं महि-षाचगुग्गुलुः । आशापुरीधूप इति लोके ।)

अथ रालनामगुणाः ।

रालः सर्जरसश्चैव शालः कनकलोद्भवः ।
ललनः शालनिर्यासो दैवेष्टः शीतलस्तथा ॥ ११० ॥
बहुरूपः शालरसः सर्ज्जनिर्यासकस्तथा ।
सुरभिः सुरधूपश्च यक्षधूपोऽग्निवल्लभः ।

सुरभिस्तु जटामांसी कषाया कटुशीतला।
कफक्षतदाहघ्नी पित्तघ्नी मोदकान्तिकृत्॥ ९५॥
(मं साधारणजटामांसी। हिं कनुचर।)

अथ गन्धमांसीनामगुणाः।

द्वितीया गन्धमांसी च केशी भूतजटा स्मृता।
पिशाची पूतना चैव भूतकेशी च लोमशा।
जटाला लघुमांसी च ख्याता चाङ्गमितायथा॥ ९६॥
गन्धमांसी तिक्तशीता कफकण्ठामयापहा।
रक्तपित्तहरा वर्ण्या विषभूतज्वरापहा॥ ९७॥
(मं, कं बहुलगन्धजटामांसी।)

अथ आकाशमांसीनामगुणाः।

आकाशमांसी सूक्ष्माऽन्या निरालम्बा खसम्भवा।
सेवाली सूक्ष्मपत्री च गौरी पर्वतवासिनी॥ ९८॥
अभ्रमांसी हिमा शोफव्रणनाडीरुजापहा।
लतागर्दभजालादिहारिणी वर्णकारिणी॥ ९९॥
(आकाशजटामांसी। अस्या केदारे उत्पत्तिः।)

अथ तुरुष्कनामगुणाः।

तुरुष्को यावनो धूम्रो धूम्रवर्णः सुगन्धिकः।
सिह्लकः सिह्लसारश्च पीतसारः कपिस्तथा॥ १००॥
पिण्याकः कपिजः कल्कः पिण्डितः पिण्डतैलकः।
करेवरः कालिमको लेपनो मुनिभूषयः॥ १०१॥
तुरुष्कः सुरभिस्तिक्तः कटुः स्निग्धश्च कुष्ठजित्।
कफपित्तास्ररोमूत्राघातभूतज्वरार्तिजित्॥ १०२॥
(मं पिण्डतैल। गौं शिलारस।)

अथ गुग्गुलुनामगुणाः।

गुग्गुलुर्यवनद्विष्टो भवाभीष्टो निशाटकः।

कुष्ठकण्डूज्वरहरी मेहदुर्गन्धिनाशनी ॥ ११९ ॥

(मं सारिवा। कां श्वेतवेल। हिं उपलसरी, गोरिया-
साउ। उत्० गुवापानमूल। गौं अनन्तमूल।)

अथ नखनामगुणाः।

नखः करुहः शिफो शुक्तिः शङ्खः खुरः शफः।
खलः कोशी च करजो हनुर्नागहनुस्तथा ॥ १२० ॥
पाणिजो वदरीपत्रो धूप्यः पण्यविलासिनी।
सन्धिनालः पाणिरुहः स्यादष्टादशसंज्ञकः ॥ १२१ ॥
नखः स्यादुष्णकटुको विषं हन्ति प्रयोजितः।
कुष्ठकण्डुव्रणघ्नश्च भूतविद्रावणः परः ॥ १२२ ॥

(मं नख। तें नखमुचिप्प। गौं नखी।)

अथ चक्रीनामगुणाः।

नखोऽन्यः स्याद्बलनखः कूटस्थश्चक्रनायकः।
चक्री चक्रनखस्त्र्यसः कालो व्याघ्रनखः स्मृतः ॥ १२३ ॥
द्वीपिनखो व्यालनखः खपुटो व्यालपाणिजः।
व्यालायुधो व्यालबलो व्यालखड्गश्च षोड़श ॥ १२४ ॥
व्यालनखस्तु तिक्तोष्णः कषायः कफवातजित्।
कुष्ठकण्डूव्रणघ्नश्च वर्ण्यः सौगन्ध्यदः परः ॥ १२५ ॥

(मं, उत्० वाघनखा।)

अथ स्पृक्कानामगुणाः।

स्पृक्का च देवी पिशुना वधूश्च कोटिमनुर्ब्राह्मणिका सुगन्धा।
समुद्रकान्ता कुटिला तथा च मालालिका भूतलिका च लघ्वी
॥ ११६ ॥

निर्माल्या सुकुमारा च मालाली देवपुत्रिका।
पञ्चगुसिरस्त्वक्प्रोक्ता नखपुष्पी च विंशतिः ॥ १२७ ॥
स्पृक्का कटुकषाया च तिक्ता श्वासार्तिकासजित्।

रालः कललजः प्रोक्तो गाला समदशाह्वितः ॥ १११ ॥

रालस्तु शिशिरः स्निग्धः कषायस्तिक्तसंयुतः ।

वातपित्तहरः स्फोटकण्डूतिव्रणनाशनः ॥ ११२ ॥

(बं राल । कं सर्ज्जरसः । तैं सर्ज्ज, सर्ज्जरसमु ।

पञ्जा० रालधलु । हिं किंलि । गौं

धूनोर गाछ ।)

अथ कुन्दुरुकनामगुणाः ।

कुन्दुरुकः सौराष्ट्रः शिखरी कुन्दुरुककुन्दुकस्तीक्ष्णः ।

गोपुरको बहुगन्धः पालिन्द्री भीषणश्च दशसंज्ञः ॥११३॥

कुन्दुरुर्मधुरस्तिक्तः कफपित्तार्त्तिदाहनुत् ।

पाने लेपे च शिशिरः प्रदरामयशान्तिकृत् ॥ ११४ ॥

(बं कुन्दुरुकः । कं इडबोल । कुन्दुरुखोटी ।)

अथ कुष्ठनामगुणाः ।

कुष्ठं रुजाऽगदो व्याधिरामयं पारिभद्रकम् ।

रामं वानीरजं वाप्यं श्वेयं त्वग्दोषमुत्पलम् ।

कुत्सञ्च पाटवं चैव पद्मकं मनुसंज्ञकम् ॥ ११५ ॥

कुष्ठं कटूष्णं तिक्तं स्यात् कफमारुतकुष्ठजित् ।

विसर्पविषकण्डूतिखर्ज्जूदद्रुघ्नकान्तिकृत् ॥ ११६ ॥

(बं कोष्ट । तैं चेंगलिकोष्ठु । हिं कूढ़ । गौं कुड़ ।)

अथ सारिवानाम ।

सारिवा शारदा गोपा गोपवल्ली प्रतानिका ।

गोपकन्या लतास्फोता नवाह्वा काष्ठसारिवा ॥११७॥

अथ कृष्णमूलीनामगुणाः ।

सारिवाऽन्या कृष्णमूली कृष्णा चन्दनसारिवा ।

भद्रा चन्दनगोपा तु चन्दना कृष्णवल्ल्यपि ॥ ११८ ॥

सारिवे द्वे तु मधुरे कफवातास्रनाशने ।

क्षेममेहाश्मरीकृच्छ्रनाशनी च सुगन्धदा ॥ १२८ ॥
(बं स्पृक्का । कं पिक्के । तें स्पृक्क यनेडु द्रव्यमु ।
गौं पिड़िंग्राक ।)

अथ स्थौणेयनामगुणाः ।

स्थौणेयकं बर्हिशिखं शुकच्छदं
मयूरचूड़ं शुकपुच्छकं तथा ।
विकीर्णरोमापि च कीरवर्णकं
विकर्णसंज्ञं हरितं नवाह्वयम् ॥ १२९ ॥
स्थौणेयं कफवातघ्नं सुगन्धि कटुतिक्तकम् ।
पित्तप्रकोपशमनं बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥ १३० ॥
(बं स्थौणेय । कं स्थौणजे । हिं थुनेर । नेपाले भटिउर
इति प्रसिद्धम् । गौं गंठेला ।)

अथ मुरानामगुणाः ।

मुरा गन्धवती दैत्या गन्धाढ्या गन्धमादनी ।
सुरभिर्भूरिगन्धा च कुटी गन्धकुटी तथा ॥ १३१ ॥
मुरा तिक्ता कटुः शीता कषाया कफपित्तनुत् ।
श्वासासृग्विषदाहार्तिभ्रममूर्च्छातृषापहा ॥ १३२ ॥
(बं मुरा । कं मुरे । सुगन्धिद्रव्यं गौर्जरे प्रसिद्धम् ।
गौं मुरामांसी ।)

अथ शैलेयनामगुणाः ।

शैलेयं शिलजं वृद्धं शिलापुष्पं शिलोद्भवम् ।
स्थविरं पलितं जीर्णं तथा कालानुसार्य्यकम् ॥ १३३ ॥
शिलोत्थञ्च शिलादद्रुः शैलजं गिरिपुष्पकम् ।
शिलामसूनं सुभगं शैलकं षोडशाह्वयम् ॥ १३४ ॥
शैलेयं शिशिरं तिक्तं सुगन्धि कफपित्तजित् ।

दाहकण्डावमिश्वासव्रणदोषविनाशनम् ॥ १२५ ॥
(मं शैलज । कं कल्लडु । हिं भूरछरिल, छरा ।
तें शैलेयमनेद्रव्यमु ।)

अथ चोरकनामगुणाः । (ग्रन्थिपर्णभेदः ।)

चोरकः शङ्कितश्चण्डा दुष्पत्रः क्षेमकोरिपुः ।
चपलः कितवो धूर्त्तः पटुर्नीचो निशाचरः ॥ १२६ ॥
गणहासः कोपनकश्चौरकः फलचोरकः ।
दुष्कुलो ग्रन्थिलश्चैव सुग्रन्थिः पर्णचोरकः ।
ग्रन्थिपर्णो ग्रन्थिदलो ग्रन्थिपर्वस्त्रिनेत्रधा ॥ १२७ ॥
चोरकस्तीव्रगन्धोष्णस्तिक्तो वातकफापहः ।
नासामुखरुजाजीर्णक्रिमिदोषविनाशनः ॥ १२८ ॥
(मं गाठिवना । तें लिंमिदोड़ु । चोरा इति पार्वतीय
देशे प्रसिद्धः ।)

अथ पद्मकनामगुणाः ।

पद्मकं पीतकं पीतं मालयं शीतलं हिमम् ।
शुभ्रं केदारजं रक्तं पाटलापुष्पसन्निभम् ।
पद्मकाष्ठं पद्मवृत्तं प्रोक्तं स्याद्दादशाह्वयम् ॥ १३९ ॥
पद्मकं शीतलं तिक्तं रक्तपित्तविनाशनम् ॥ १४० ॥
मोहदाहज्वरभ्रान्तिकुष्ठविस्फोटशान्तिकृत् ।
(मं पद्मक । तें एणुगुसहदेवि । हिं पद्माक ।
गौं पद्मकाष्ठ ।)

अथ प्रपौण्डरीकनामगुणाः ।

प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं पुण्डर्य्यं पुण्डरीयकम् ।
पौण्डर्य्यं च सुपुष्पञ्च सानुजं श्रानुजं श्नातम् ॥ १४१ ॥

प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं मधुरं तिक्तशीतलम् ।
पित्तरक्तव्रणान् हन्ति ज्वरदाहतृषापहम् ॥ १४२ ॥
(मं पुण्डरीक । तें पुण्डरीकमनुगेविध्यानमु । हिं पुण्डेरी । गौं पुण्डरीया ।)

अथ लामज्जकनामगुणाः । (उशीरभेदः ।)

लामज्जकं सुनालं स्यादमृणालं लवं लघु ।
इष्टकापथकं शीघ्रं दीर्घमूलं जलाश्रयम् ॥ १४३ ॥
लामज्जकं हिमं तिक्तं मधुरं वातपित्तजित् ।
तृड्दाहश्रममूर्च्छार्तिरक्तपित्तज्वरापहम् ॥ १४४ ॥
(मं लामज्जा । तें तेल्लवट्टिवेरु । गौं गन्धवेणा ।)

अथ रोहिणीनामगुणभेदाः ।

मांसरोहिण्यतिरुहा वृत्ता चर्मकषा च सा ।
विकसा मांसरोही च ज्ञेया मांसरुहा मुनिः ॥ १४५ ॥
अन्या मांसी सदामांसी मांसरोहा रसायनी ।
सुलोमा लोमकरणी रोहिणी मांसरोहिका ॥ १४६ ॥
विकसा कटुका तिक्ता तथोष्णा स्वरसादनुत् ।
रसायनप्रयोगाच्च सर्वरोगहरा मता ।
कषाया ग्राहिणी वर्ण्या रक्तपित्तप्रसादनी ॥ १४७ ॥
रोहिणीयुगलं शीतं कषायं क्रिमिनाशनम् ।
कण्ठशुद्धिकरं रुच्यं वातदोषनिषूदनम् ॥ १४८ ॥
(मं रोहिणी । कं मांसरोहिणी ।)

अथ श्रीवेष्टनामगुणाः ।

श्रीवेष्टो वृकधूपश्च चीड़ागन्धो रसाङ्ककः ।
श्रीवासः श्रीरसो वेष्टो लक्ष्मीवेष्टस्तु वेष्टकः ॥ १४९ ॥

वेष्टसारो द्रुमावेष्टः श्रीरशीर्षः सुधूपकः ।
धूपाङ्गस्तिलपर्णश्च सरलाङ्गोऽपि षोडश ॥ १५० ॥
श्रीवेष्टः कटुतिक्तश्च कषायः श्लेष्मपित्तजित् ।
योनिदोषरुजाजीर्णव्रणघ्नाध्मानदोषजित् ॥ १५१ ॥
(श्रीवेष्टकः इति सौराष्ट्रप्रसिद्धः । गौं तापिन् ।
गन्धविरजा इति केचित् ।)

अथ उशीरनामगुणाः ।

उशीरममृणालं स्याज्जलवासं हरिप्रियम् ।
मृणालमभयं वीरं वीरणं समगन्धिकम् ॥ १५२ ॥
रणप्रियं वारितरं शिशिरं शीतमूलकम् ।
वेणीगमूलकं चैव जलामोदं सुगन्धिकम् ।
सुगन्धिमूलकं शुभ्रं वालकं वसुभूह्वयम् ॥ १५३ ॥
उशीरं शीतलं तिक्तं दाहश्रमहरं परम् ।
पित्तज्वरार्त्तिशमनं जलसौगन्ध्यदायकम् ॥ १५४ ॥
(मं बाला । कं बालदवेरु । तें वट्टिवेरु । हिं खस ।)

अथ नलिकानामगुणाः ।

नलिका विद्रुमलतिका कपोतवाणा नली च निर्मथ्या ।
सुषिरा धमनी स्तुत्या रक्तदला नर्त्तकी नटी रुद्राः ॥ १५५
नलिका तिक्तकटुका तीक्ष्णा च मधुरा हिमा ।
क्रिमिवातोदरार्त्यर्शःशूलघ्नी मलशोधनी ॥ १५६ ॥
(मं नलिकाजाड । कं वेनललिके । तें पक्कमुक ।
गौं नालुकी ।)

इत्थं गन्धद्रव्यकदम्बाह्वयवीर्यव्याख्या-
श्रेयोयुक्तिविविक्तोज्ज्वलसर्गम् ।

वर्गं वक्त्राम्भोरुहमोदार्हमधीयाथैनं
मध्ये संसदमौ दीव्यतु वैद्यः ॥ १५७ ॥ *

ये गन्धयन्ति सकलानि च भूतलानि
लोकांश्च येऽपि सुखयन्ति च गन्धलुब्धान् ।
तेषामयं मलयजादिसुगन्धिनाम्नां
भूगन्धवर्ग इति विश्रुतिमेति वर्गः ॥ १५८ ॥ †

यस्योच्चैश्चरितानि शीतसुरभीण्यभ्यस्य सत्यात्मनो-
द्वारित्वजना निषङ्गजनितं द्राग्दौस्थ्यमास्थन् स्वकम् ।
तस्यायं कृतिनः कृतौ नरहरेः श्रीचन्दनादिः स्थितिं

---

* पूर्ववत् वर्गमुपसंहरति इत्थमित्यादिश्लोकत्रयेण । इत्थम् अनेन प्रकारेण गन्धद्रव्याणां चन्दनादीनाम् आख्याः नामानि वीर्यं प्रभावश्च तयोर्याभ्या वाचः वाक्यस्य युक्तिः प्रमाणञ्च ताभ्यां विविक्तः निर्मलः उज्ज्वलश्च सर्गः रचना यस्य तथाभूतं वक्त्राम्भोरुहस्य मुखपद्मस्य मोदार्हं सुरभिकरणयोग्यम् एनं वर्गम् अधीय पठित्वा असौ अधीतवर्गः वैद्यः संसदः सभायाः मध्ये (पारिमध्येषष्ठ्या वा इत्यनुशासनात् साधुः) दीव्यतु क्रीडतु यथेच्छं विहरतु इत्यर्थः । परपरिभवभावनातो मुक्तोभवतु इति भावः । दीव्यति इति च केषुचित् पुस्तकेषु पाठो दृश्यते ॥ १ ॥

† य इति । ये (पूर्वोद्दिष्टानि गन्धद्रव्याणि इत्यर्थः) सकलानि निखिलानि भूतलानि गन्धयन्ति सुरभीनि कुर्वन्ति गन्धलुब्धान् गन्धलोलुपान् लोकान् विलासिनश्च सुखयन्ति सुखिनः कुर्वन्ति ; मलयजादीनि यानि सुगन्धीनि शोभनगन्धाः इत्यर्थः तान्येव नामानि येषां तेषां एतद्वर्गस्थितानां गन्धद्रव्याणां भूः स्थानम् अयं वर्गः गन्धवर्ग इति विश्रुतिं ख्यातिम् एति प्राप्नोति । वर्गस्यास्य गन्धवर्ग इति चापराख्या, इति तात्पर्य्यम् ।

वर्गो वाञ्छति नामनैगमशिखाभूषामणौ द्वादशः ॥ १५८ ॥ *

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजापर-
पर्य्यायनामधेयवत्यभिधानचूडामणौ गन्धवर्गा-
परनामा चन्दनादिवर्गो द्वादशः ।

---

* यस्येति । सत्यात्मानः (सत्यः अवितथः आत्मा यस्य) सत्यैकरतस्य यस्य उच्चैः उन्नतानि महान्ति इति यावत् शीतानि शीतलानि सुरभीणि (दिगन्तविच्छुरिततया इति बोध्यम्) चरितानि अभ्यस्य सविशेषं पर्य्यालोच्य दुश्चारित्रजनाः मन्द-स्वभावाः निषङ्गजनितं संसर्गजं स्वकं आत्मीयं दौस्थ्यं दौर्जन्यं द्राक् झटिति ("द्राक् झटित्यञ्जसा समाः" इत्यमरः) आस्यन् दूरमक्षिपन्नित्यर्थः । (अस्यतेर्लुङि रूपसिद्धिः) अयं चन्दनादिद्वादशोवर्गः तस्य उल्लिखितप्रभाववतः कृतिनः पण्डितस्य आयुर्व्वेदविद इत्यर्थः नरहरेः कृतौ निर्म्माणे निगम्यते अभिधीयते अनेनेति निगमः धातूनामनेकार्थत्वात्, स एव नैगमः स्वार्थे अन् अभिधानमित्यर्थः नाम्नः नैगमः अभिधानं तस्य शिखेव शीर्षस्थानमिव तस्या भूषायै अलङ्करणार्थं मणिरिव तत्र उत्कृष्टतमे इत्यर्थः नामनैगमशिखाचूडामणौ स्थितिं अवकाशं वाञ्छति अभिलषति वर्गोऽयम् अत्रैव तिष्ठतु इति यावत् ।

अथ सुवर्णादिवर्गः ।

• त्रिस्वर्णरौप्यताम्राणि त्रपु सीस त्रिरीतिका ।
कांस्यायावर्त्तकं कान्तं किट्टं मुण्डञ्च तीक्ष्णकम् ॥ १ ॥
शिला सिन्दूरभूनाग हिङ्गुल गैरिकं द्विधा ।
तुवरी हरितालञ्च गन्धकं च शिलाजतु ॥ २ ॥
सिक्थकञ्च द्विकासीसं माक्षिकी पञ्चधाञ्जनम् ।
कम्पिल्लतुत्थरसकं पारदो चाभ्रकं चतुः ॥ ३ ॥
स्फटी च चुम्बकः शङ्खो कपर्दः शुक्तिका द्विधा ।
खटिनी दुग्धपाषाणो विमला च द्विधा मता ।
सिकता च द्विकङ्कुष्ठं शरवेदमिताह्वयाः ॥ ४ ॥
अथ रत्नं नवं वक्ष्ये पद्मरागादिकं क्रमात् ॥ ५ ॥
माणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणि गारुत्मतं स्यादथपुष्पराग: ।
वज्रं च नीलञ्च नव क्रमेण गोमेदवैडूर्ययुतानि तानि ॥ ६ ॥
स्फटिकश्च सूर्य्यकान्तो वैक्रान्तश्चन्द्रकान्तकः ।
राजावर्त्तः पेरोजं स्यादुभौ बाणाश्वसंख्यया ॥ ७ ॥

अथ सुवर्णनामगुणाः ।

स्वर्णं सुवर्णकनकोज्ज्वलकाञ्चनानि
कल्याणहाटकहिरण्यमनोहराणि ।
गाङ्गेयगैरिकमहारजताग्निवीर्य-
रुक्माग्निहेमतपनीयकभास्कराणि ॥ ८ ॥
जाम्बूनदाष्टापदजातरूपपिञ्जानचामीकरकर्बुराणि ।
कार्त्तस्वरापिञ्जरभर्मभूरितेजांसि दीप्तानलपीतकानि ॥ ९ ॥
मङ्गल्यसौमेरवशातकुम्भशृङ्गारचन्द्राजरजाम्बवानि ।
आग्नेयनिष्काग्निशिखानि चेति नेत्राब्धिनिर्द्धारितनाम हेम १०

स्वर्णं स्निग्धकषायतिक्तमधुरं दोषत्रयध्वंसनं
शीतं स्वादु रसायनञ्च रुचिकृच्चक्षुष्यमायुष्प्रदम् ।
प्रज्ञावीर्य्यबलस्मृतिस्वरकरं कान्तिं विधत्ते तनोः
सन्धत्ते दुरितक्षयं श्रियमिदं धत्ते नृणां धारणात् ॥ ११ ॥

दाहे च रक्तमथ यच्च सितं छिदायां
काश्मीरकान्ति च विभाति निकाषपट्टे ।
स्निग्धञ्च गौरवमुपैति च यत्तुलायां
जात्या तदेव कनकं मृदु रक्तपीतम् ॥ १२ ॥

अथ सुवर्णजातिः ।

तच्चैकं रसवेधजं तदपरं जातं स्वयं भूमिजं
किञ्चान्यद्बहुलोहसङ्करभवञ्चेति त्रिधा काञ्चनम् ।
तत्राद्यं किल पीतरक्तमपरं रक्तं ततोऽन्यत्तथा
मैरालं तदतिक्रमेण तदिदं स्यात् पूर्वपूर्वोत्तमम् ॥ १३ ॥

अथ रौप्यनामगुणाः ।

रौप्यं शुभ्रं वसुश्रेष्ठं रुचिरं चन्द्रलोहकम् ।
श्वेतकं तु महाशुभ्रं रजतं तमरूपकम् ॥ १४ ॥
चन्द्रभूतिः सितं तारं कलधौतेन्दुलोहकम् ।
कुप्यं धौतं तथा सौधं चन्द्रहासं मुनीन्दुकम् ॥ १५ ॥
रौप्यं स्निग्धं कषायाम्लं विपाके मधुरं सरम् ।
वातपित्तहरं रुच्यं वलीपलितनाशनम् ॥ १६ ॥
दाहच्छेदनिकाशेषु सितं स्निग्धञ्च यद्गुरु ।
सुघर्षेऽपि च वर्णाढ्यमुत्तमं तदुदीरितम् ॥ १७ ॥

(मं रूपा । कं बेलि ।)

अथ ताम्रनामगुणाः ।

ताम्रं म्लेच्छमुखं शुल्वं तपनेष्टमुदुम्बरम् ।
अरम्बकं चारविन्दञ्च रविलोहं रविप्रियम् ।

रक्तं नेपालकञ्चैव रक्तधातुः करेन्दुधा ॥ १८ ॥
ताम्रं सुपक्वं मधुरं कषायं तिक्तं विपाके कटु शीतलञ्च ।
शोफापहं पित्तहरं विबन्धशूलघ्नपाण्डूदरगुल्मनाशि ॥ १९ ॥
घनघातसहं स्निग्धं रक्तपत्रमलं मृदु ।
शुद्धाकरसमुत्पन्नं ताम्रं शुभमसंकरम् ॥ २० ॥
(तें रागि । तां॰ मेनवु । हिं तौंबा । गौं तामा ।)

अथ त्रपुनामगुणाः ।

त्रपु त्रपुसमाण्डूकं वङ्गञ्च मधुरं हिमम् ।
कुरूप्यं पिच्चटं रङ्गं पूतिगन्धं दशाह्वयम् ॥ २१ ॥
त्रपुसं कटुतिक्तोष्णं कषायलवणं सरञ्च मेहघ्नम् ।
क्रिमिदाहपाण्डुशमनं कान्तिकरं तद्रसायनञ्चैव ॥२२॥
श्वेतं लघु मृदु स्वच्छं स्निग्धमुष्णापहं हिमम् ।
सुतपत्रकरं कान्तं त्रपु श्रेष्ठमुदाहृतम् ॥ २३ ॥
(मं कथिल । कं तवर । गौं राङ्, टिन् ।)

अथ सीसकनामगुणाः ।

सीसकन्तु जडं सीसं यवनेष्टं भुजङ्गमम् ।
योगीष्टं नागपुरगं कुवङ्गं परिपिष्टकम् ॥ २४ ॥
मृदु कृष्णायसं पद्मं तारशुद्धिकरं स्मृतम् ।
सिराहृत्तं च वङ्गं स्याच्चीनपिष्टञ्च षोडश ॥ २५ ॥
सीसन्तु वङ्गतुल्यं स्यात् रसवीर्य्यविपाकतः ।
उष्णञ्च कफवातघ्नमर्शोघ्नं गुरु लेखनम् ॥ २६ ॥
खर्वं नीलं मृदु स्निग्धं निर्मलञ्च सुगौरवम् ।
रौप्यसंशोधनं क्षिप्रं सीसकञ्च तदुत्तमम् ॥ २७ ॥
(तें शिषमु । द्रा॰ शिम् । हिं सीसक । गौं सीसा ।)

अथ रीतिनामगुणभेदाः ।

रीतिः क्षुद्रसुवर्णं सिंहलकं पिङ्गलञ्च पित्तलकम् ।

लोहितकमारकूटं पिङ्गललोहञ्च पीतकं नवधा ॥ २८ ॥
राजरीतिः काकतुण्डी राजपुत्री महेश्वरी ।
ब्राह्मणी ब्रह्मरीतिश्च कपिला पिङ्गलाऽपि च ॥ २९ ॥
रीतिका युगलं तिक्तं शीतलं लवणं रसे ।
शोधनं पाण्डुवातघ्नं क्रिमिप्लीहार्त्तिपित्तजित् ॥ ३० ॥
गुरुा स्निग्धा मृदुः शीता सुरङ्गा सुरूपलक्षिणी ।
हेमोपमा शुभा स्वच्छा जन्या रीतिः प्रकीर्तिता ॥ ३१ ॥
(मं पित्तल । कं पित्तालियरड् । हिं काचोपीतरी ।
गौं वेङ्गापितल ।)

अथ कांस्यनामगुणाः ।

कांस्यं सौराष्ट्रिकं घोषं कंसीयं वह्निलोहकम् ।
दीप्तं लोहं घोरपुष्पं दीप्तकं सुमनाह्वयम् ॥ ३२ ॥
कांस्यन्तु तिक्तमुष्णं चक्षुष्यं वातकफविकारघ्नम् ।
रूक्षं कषायरुच्यं लघु दीपनपाचनं पथ्यम् ॥ ३३ ॥
श्वेतं दीप्तं मृदु ज्योतिः शब्दाढ्यं स्निग्धनिर्मलम् ।
घनाग्निसहसूत्राङ्गं कांस्यमुत्तममीरितम् ॥ ३४ ॥
(मं कांसें । कं कञ्चु । हिं कांसा । गौं काँसा ।)

अथ वर्त्तलोहनामगुणाः ।

वर्त्तलोहं वर्त्ततीक्ष्णं वर्त्तकं लोहसङ्करम् ।
नीलिका नीललोहञ्च लोहजं वर्त्तलोहकम् ॥ ३५ ॥
इदं लोहं कटूष्णञ्च तिक्तञ्च शिशिरं तथा ।
कफवातपित्तशमनं मधुरं दाहमेहनुत् ॥ ३६ ॥
(मं वाटुललोह । कं पञ्चलोह । वम्० पञ्चरसलोह ।
"विदरी" इति लोकेप्रसिद्धम् ।)

अथ अयस्कान्तनामगुणाः ।

अयस्कान्तं कान्तलोहं कान्तं स्याल्लोहकान्तिकम् ।

कान्तायसं कृष्णलोहं महालोहञ्च सप्तधा ॥ ३७ ॥

(अपिच ।)

स्याद्भ्रामकं तदनु चुम्बकरोमकाख्यं
स्याच्छेदकाख्यमिति तच्च चतुर्विधं स्यात् ।
कान्ताश्मलोहगुणवृद्धि यथाक्रमेण
दार्ढ्याङ्गकान्तिकचकार्ष्ण्यविरोगदायि ॥ ३८ ॥

(तथाच ।)

अयस्कान्तविशेषाः स्युर्भ्रामकाश्चुम्बकादयः ।
रसायनकराः सर्वे देहसिद्धिकराः पराः ॥ ३९ ॥
न सूतेन विना कान्तं न कान्तेन विना रसः ।
सूतकान्तसमायोगाद्रसायनमुदीरितम् ॥ ४० ॥

(अयस्कान्त ।)

अथ लोहकिट्टनामगुणाः ।

लोहकिट्टन्तु किट्टं स्याल्लोहचूर्णमयोमलम् ।
लोहजं कृष्णचूर्णञ्च कार्ष्णायं लोहमलं तथा ॥ ४१ ॥
लोहकिट्टन्तु मधुरं कटूष्णं क्रिमिवातनुत् ।
पक्तिशूलं मरुच्छूलं मेहगुल्मार्त्तिशोफनुत् ॥ ४२ ॥

(मं लोहकिट्ट । गौ मण्डूर ।)

अथ मुण्डलोहनामः ।

मुण्डं मुण्डायसं लोहं दृषत्सारं शिलात्मजम् ।
अश्मजं कृषिलोहञ्च धारं कृष्णायसं नव ॥ ४३ ॥

अथ तीक्ष्णनाम ।

तीक्ष्णं शस्त्रायसं शस्त्रं पिण्डं पिण्डायसं शठम् ।
आयसं निशितं तीव्रं लोहखड्गञ्च मुण्डजम् ।
अयश्चित्रायसं प्रोक्तं चीनजं च त्रिपञ्चधा ॥ ४४ ॥

कुष्ठार्शविषकण्डूतिवीसर्पशमनं परम् ॥ ५२ ॥
(मं, दा०, हिं, सिन्दूर । तें चेन्दुरमु । तां चेन्दूरम् ।
पारस्य० सिरिन्ज् ।)

अथ सिन्दूरलक्षणम् ।

सुरक्तोऽग्निसहः सूक्ष्मः स्निग्धः स्वच्छो गुरुर्मृदुः ।
सुवर्णकरजः शुद्धः सिन्दूरो मङ्गलप्रदः ॥ ५३ ॥

अथ भूनागनामगुणाः ।

भूनागः क्षितिनागश्च भूजन्तू रक्तजन्तुकः ।
क्षितिजः क्षितिजन्तुश्च भूमिजो रक्ततुण्डकः ॥ ५४ ॥
भूनागो वज्रमारः स्यान्नानाविज्ञानकारकः ।
रसस्य जारणे युक्तं तत्सत्त्वन्तु रसायनम् ॥ ५५ ॥
(मं दाणवे । कं नेथिनोलले ।)

अथ हिङ्गुलनामगुणाः ।

हिङ्गुलं बर्वरं रक्तं सुरङ्गं सुगरं स्मृतम् ।
रञ्जनं दरदं म्लेच्छं चित्राङ्गं चूर्णपारदम् ॥ ५६ ॥
अन्यच्च मारकं चैव मणिरागं रसोद्भवम् ।
रक्तकं रसगर्भञ्च बाणभूसंख्यसम्मितम् ॥ ५७ ॥
हिङ्गुलं मधुरं तिक्तमुष्णवातकफापहम् ।
त्रिदोषहन्मदोषोत्थं ज्वरं हरति सेवितम् ॥ ५८ ॥
(मं हिङ्गुल । कं हिङ्गुलीयक । गौं हिङ्गुल ।)

अथ गैरिकद्वयनामगुणाः ।

गैरिकं रक्तधातुः स्यात् गिरिधातुर्गवेधुकम् ।
धातुः सुरङ्गधातुश्च गिरिजं गिरिसम्भवम् ॥ ५९ ॥
सुवर्णगैरिकं चान्यत् स्वर्णधातुः सुरक्तकम् ।
सन्ध्याभ्रं बभ्रुधातुश्च शिलाधातुः षडाह्वयम् ॥ ६० ॥
गैरिकं मधुरं शीतं कषायं व्रणरोपणम् ।

अथ लोहसामान्यगुणाः ।

लोहं रूक्षोष्णतिक्तं स्याद्वातपित्तकफापहम् ।
प्रमेहपाण्डुशूलघ्नं तीक्ष्णं मुख्याधिकं स्मृतम् ॥ ४५ ॥
(मं पुढंतीखें । कं कब्बुन । तें छोयरलोह । गौं इस्पात ।)

अथ समस्ताशोधितधातुदोषाः ।

स्वर्णं सम्यगशोधितं श्रमकरं स्वेदावहं दुःसहं
रौप्यं जाठरजाड्यमान्द्यजननं ताम्रं वमिभ्रान्तिदम् ।
नागश्च त्रपु चाङ्गदोषदमयो गुल्मादिदोषप्रदं
तीक्ष्णं शूलकरश्च कान्तमुदितं काण्डामयस्फोटदम् ॥ ४६ ॥
विशुद्धिहीनौ यदि मुण्डतीक्ष्णौ क्षुधापहौ गौरवगुल्मदायकौ ।
कांस्यायसं क्लेदकतापकारकं रीत्यौ च संमोहनशोषदायके ४७

अथ मनःशिलानामगुणाः ।

मनःशिला स्यात् कुनटी मनोज्ञा
शिला मनोह्वाऽपि च नागजिह्वा ।
नेपालिका स्यान्मनसश्च गुप्ता
कल्याणिका रोगशिला दशाह्वा ॥ ४८ ॥
मनःशिला कटुः स्निग्धा लेखनी विषनाशनी ।
भूतावेशभयोन्मादहारिणी वश्यकारिणी ॥ ४९ ॥
(मं मणशिला । कं मनशिले । गौं मनछाल ।)

अथ सिन्दूरनामगुणाः ।

सिन्दूरं नागरेणुः स्याद्रक्तं सीमन्तकं तथा ।
नागजं नागगर्भश्च शोणं वीररजः स्मृतम् ॥ ५० ॥
गणेशभूषणं सन्ध्यारागं शृङ्गारकं स्मृतम् ।
सौभाग्यमङ्गलं चैव मङ्गल्यं मनुसम्मितम् ॥ ५१ ॥
सिन्दूरं कटुकं तिक्तमुष्णं व्रणविरोपणम् ।

विस्फोटार्शोऽग्निदाहघ्नं वरं स्वर्णादिकं शुभम् ॥६१॥
(मं गेरु, सोनेगेरु । कं जाजुकोजाजु । गौं गेरिमाटी ।)

अथ तुवरीनामगुणाः ।

तुवरी मृच सौराष्ट्री मृत्स्ना सङ्गा सुराष्ट्रजा ।
भूघ्नी मृतालकं काङ्क्षी मृत्तिका सुरमृत्तिका।
स्तुत्या काङ्क्षी सुजाता च ज्ञेया चैव चतुर्दश ॥ ६२ ॥
तुवरी तिक्तकटुका कषायाम्ला च लेखनी ।
चक्षुष्या व्रणशोधच्छर्दिपित्तसन्तापहारिणी ॥ ६३ ॥
(मं तुवरी । कं तुवरियमणु । सौराष्ट्र प्रसिद्धा ।)
गौं तिलकमाटी ।)

अथ हरितालनामगुणाः ।

हरितालं गोदन्तं पीतं नटमण्डनञ्च गौरञ्च ।
चित्राङ्गं पिञ्जरकं भवदालं तालकं च तालं च ॥ ६४ ॥
कनकरसं काञ्चनकं विडालकञ्चैव चित्रगन्धञ्च ।
पिङ्गञ्च पिङ्गसारं गौरीललितञ्च सप्तदशसंज्ञम् ॥ ६५ ॥
हरितालं कटूष्णञ्च स्निग्धं त्वग्दोषनाशनम् ।
भूतभ्रान्तिप्रशमनं विषवातरुजार्त्तिजित् ॥ ६६ ॥
(मं हरिताल । कं हरिदाल ।)

अथ गन्धकनामगुणाः ।

गन्धको गन्धपाषाणो गन्धाश्मा गन्धमोदनः ।
पूतिगन्धोऽतिगन्धश्च वटः सौगन्धिकस्तथा ॥ ६७ ॥
सुगन्धो दिव्यगन्धश्च गन्धश्च रसगन्धकः ।
कुष्ठारिः क्रूरगन्धश्च कीटघ्नः शरभूमितः ॥ ६८ ॥
गन्धकः कटुरुष्णश्च तीव्रगन्धोऽतिवह्निकृत् ।
विषघ्नः कुष्ठकण्डूतिखर्जुत्वग्दोषनाशनः ॥ ६९ ॥
(मं, हिं, गौं गन्धक । पारस्य० गोगिर्द ।)

अथ गन्धकभेदाः।

श्वेतो रक्तश्च पीतश्च नीलश्चेति चतुर्विधः।
गन्धको वर्णतो ज्ञेयो भिन्नो भिन्नगुणाश्रयः॥ ७०॥
श्वेतः कुष्ठापहारी स्याद्रक्तो लोहप्रयोगकृत्।
पीतो रसप्रयोगार्हो नीलो वर्णान्तरोचितः॥ ७१॥

अथ शिलाजतुनामगुणाः।

शिलाजतु स्यादश्मोत्थं शैलं गिरिजमश्मजम्।
अश्मलाक्षाऽश्मजतुकं जत्वश्मकमिति स्मृतम्। ७२॥
शिलाजतु भवेत्तिक्तं कटूष्णञ्च रसायनम्।
मेहोन्मादाश्मरीशोफकुष्ठापस्मारनाशनम्॥ ७३॥
(मं शिलाजतु। कं कलुवेवरु। "शिलाजित्" इति लोके।)

अथ सिक्थनामगुणाः।

सिक्थकं मधुकं सिक्थं मधुजं मधुसम्भवम्।
मदनकं मधूच्छिष्टं मदनं मक्षिकामलम्॥ ७४॥
क्षौद्रेयं पीतरागञ्च स्निग्धं माक्षिकजं तथा।
क्षौद्रजं मधुशेषञ्च द्रावकं मक्षिकाश्रयम्।
मधूषितञ्च सम्प्रोक्तं मधूत्थं चोनविंशति॥ ७५॥
सिक्थकं कपिलं स्वादु कुष्ठवातार्तिजिन्मृदु।
कटु स्निग्धञ्च लेपेन स्फुटिताङ्गविरोपणम्॥ ७६॥
(मं, कं मेण। गौं मोम्।)

अथ धातुकासीसनामगुणाः।

कासीसं धातुकासीसं केसरं हंसलोमशम्।
शोधनं पांशुकासीसं शुभ्रं सप्ताह्वयं मतम्॥ ७७॥
कासीसं तु कषायं स्यात् शिशिरं विषकुष्ठजित्।
खर्जूक्रिमिहरश्चैव चक्षुष्यं कान्तिवर्द्धनम्॥ ७८॥
(मं, कं, कासीस। हिं कौसीस्। गौं हिराकस्।)

अथ पुष्पकासीसनामगुणाः।

द्वितीयं पुष्पकासीसं वस्त्रकञ्च मलीमसम्।
कृष्णं नेत्रौषधं योज्यं विषदं नीलमृत्तिका॥ ७९॥
पुष्पकासीसकं तिक्तं शीतं नेत्रामयापहम्।
लेपेनात्यामकुष्ठादिनानात्वग्दोषनाशनम्॥ ८०॥
(मं, कं, पुष्पकासीस। पीतवर्णकासीसभेदः
तत्तु भस्मवत्।)

अथ धातुमाक्षिकनामगुणाः, तद्भेदाश्च।

माक्षिकञ्चैव माक्षीकं पीतकं धातुमाक्षिकम्।
तापीजं ताप्यकं ताप्यमापीतं पीतमाक्षिकम्॥
आवर्त्तं मधुधातुः स्यात्क्षौद्रधातुस्तथाऽपरः।
प्रोक्तं माक्षिकधातुश्च वाणभूर्हेममाक्षिकम॥ ८२॥
माक्षिकं मधुरं तिक्तमम्लं कटु कफापहम्।
भ्रमहृल्लासमूर्च्छार्त्तिश्वासकासविषापहम्॥ ८३॥
माक्षिकं द्विविधं प्रोक्तं हेमाख्यं तारमाक्षिकम्।
भिन्नवर्णविशेषत्वात् रसवीर्य्यादिकं पृथक्॥ ८४॥
तारवादादिके तारमाक्षिकञ्च प्रशस्यते।
देहे हेमादिकं शस्तं रोगहृद्बलपुष्टिदम्॥ ८५॥
(गौं स्वर्णमाक्षिक। रौप्यमाक्षिक।)

अथ नीलाञ्जननामगुणाः।

अञ्जनं यामुनं कृष्णं नादेयं मेचकं तथा।
स्रोतोजं दृक्प्रदं नीलं सौवीरञ्च सवीरजम्॥ ८६॥
तथा नीलाञ्जनञ्चैव चक्षुष्यं वारिसम्भवम्।
कपोतकं च कापोतं सम्प्रोक्तं शरभूमिजम्॥ ८७॥
शीतं नीलाञ्जनं प्रोक्तं कटु तिक्तं कषायकम्।

चक्षुष्यं कफवातघ्नं विषघ्नञ्च रसायनम् ॥ ८८ ॥

(मं सौवीराञ्जन। गौं नीलसुरमा।)

अथ कुलत्थाञ्जननामगुणाः।

कुलत्था दृक्प्रसादा च चक्षुष्याऽथकुलत्थिका।
कुलाली लोचनहिता कुम्भकारी मलापहा ॥ ८९ ॥
कुलत्थिका तु चक्षुष्या कषाया कटुका हिमा।
विषविस्फोटकण्डूतिव्रणदोषनिबर्हिणी ॥ ९० ॥

(मं, कं, कुलत्थाञ्जन। तां कसकुटकिमवीज।
हिं खापरिया।)

अथ पुष्पाञ्जननामगुणाः।

पुष्पाञ्जनं पुष्पकेतुः कौसुम्भं कुसुमाञ्जनम्।
रीतिकं रीतिकुसुमं रीतिपुष्पञ्च पौष्पकम् ॥ ९१ ॥
पुष्पाञ्जनं हिमं प्रोक्तं पित्तहिक्काप्रदाहनुत्।
नाशयेद्विषकासार्त्तिं सर्वनेत्रामयापहम् ॥ ९२ ॥

अथ रसाञ्जननामगुणाः।

रसाञ्जनं रसोद्भूतं रसगर्भं रसाग्रजम्।
कृतकं बालभैषज्यं दार्व्वीक्वाथोद्भवं तथा ॥ ९३ ॥
रसजातं तार्क्ष्यशैलं [illegible] यं वर्य्याञ्जनं तथा।
रसनाभं चाग्निसारं द्वादशाह्वञ्च कीर्त्तितम् ॥ ९४ ॥
रीत्यां तु ध्मायमानायां तत्किट्टन्तु रसाञ्जनम्।
तदभावे तु कर्त्तव्यं दार्व्वीक्वाथसमुद्भवम् ॥ ९५ ॥

(मं रसाञ्जन। हिं रसोत।)

अथ स्रोतोऽञ्जननामगुणाः।

[illegible]ऽञ्जनं वारिभवं तथाऽन्यं स्रोतोद्भवं स्रोतनदीभवञ्च।
[illegible]सारञ्च कपोतसारं वल्मीकशीर्षं मुनिसम्मिताञ्जम् ॥ ९६ ॥
स्रोतोऽञ्जनं शीतकटु कषायं क्रिमिनाशनम्।

रसाञ्जनं रसे योग्यं स्तन्यवृद्धिकरं परम् ॥ ९७ ॥

अथ स्रोतोऽञ्जनलक्षणम् ।

वल्मीकशिखराकारं भिन्ननीलाञ्जनप्रभम् ।
घृष्टे च गैरिकावर्णं श्रेष्ठं स्रोतोऽञ्जनञ्च तत् ॥ ९८ ॥

अथ कम्पिल्लनामगुणाः ।

कम्पिल्लकोऽथ रक्ताङ्गो रेचनो रेचकस्तथा ।
रञ्जको लोहिताङ्गश्च कम्पिल्लो रक्तचूर्णकः ॥ ९९ ॥
कम्पिल्लको विरेची स्यात् कटूष्णो व्रणनाशनः ।
कफकामार्त्तिहारी च जन्तुक्रिमिहरो लघुः ॥ १०० ॥
(कम्पिल्लकं प्रसिद्धम् । हिं कम्बीला । यों कमलागुड़ि ।

अथ तुत्थनामगुणाः ।

तुत्थं नीलाश्मजं नीलं हरिताश्मञ्च तुत्थकम् ।
मयूरग्रीवकञ्चैव ताम्रगर्भाम्लतोद्भवम् ।
मयूरतुत्थं सम्प्रोक्तं शिखिकण्ठं दशाह्वयम् ॥ १०१ ॥
तुत्थं कटुकषायाम्लं श्वित्रनेत्रामयापहम् ।
विषदोषेषु सर्वेषु प्रशस्तं वान्तिकारकम् ॥ १०२ ॥
(मं तुत्थ । कं मयूरतुत्थ । गौं तुंते ।)

अथ खर्परीनामगुणाः ।

द्वितीयं खर्परीतुत्थं खर्परी रसकं तथा ।
चक्षुष्यमस्तीत्यन्नं तुत्थखर्परिका तु षट् ॥ १०३ ॥
खर्परी कटुका तिक्ता चक्षुष्या च रसायनी ।
त्वग्दोषशमनी रुच्या दीप्या पुष्टिविवर्द्धनी ॥ १०४ ॥

अथ पारदनामगुणाः ।

पारदो रसराजश्च रसनाथो महारसः ।
रसश्चैव महातेजा रसलोहो रसोत्तमः ॥ १०५ ॥
सूतराट् चपलो जैत्रः शिवबीजं शिवस्तथा ।

अथ रसाभ्रकयोरुत्पत्तिः ।

मनोजभावभावितौ यदा शिवौ परस्परम् ।
तदा किलाभ्रपारदौ गुहोद्भवौ बभूवतुः ॥ ११६ ॥

अथ स्फटीनामगुणाः ।

स्फटी च स्फटिकी प्रोक्ता श्वेता शुभ्रा च रङ्गदा ।
रङ्गदृढा दृढरङ्गा रङ्गाङ्गा वसुसम्मिता ॥ ११७ ॥
स्फटी च कटुका स्निग्धा कषाया प्रदरापहा ।
मेहकृच्छ्रवमीशोषदोषघ्नी दृढरङ्गदा ॥ ११८ ॥
(मं, कं, स्फटिकी । गौं फट्किरि ।)

अथ क्षुल्लकनामगुणाः ।

क्षुल्लकः क्षुद्रशङ्खः स्यात् शम्बूको नखशङ्खकः ।
क्षुल्लकः कटुकस्तिक्तः शूलहारी च दीपनः ॥ ११९ ॥
(मं घुघटगुल्ले । गौं जोङ्गरा ।)

अथ शङ्खनामगुणाः ।

शङ्खो ह्यर्णोभवः कम्बुर्जलजः पावनध्वनिः ।
कुटिलोऽन्तर्महानादः कम्बुः पूतः सुनादकः ॥ १२० ॥
सुस्वरो दीर्घनादश्च बहुनादो हरिप्रियः ।
एवं षोड़शधा ज्ञेयो धवलो मङ्गलप्रदः ॥ १२१ ॥
शङ्खः कटुरसः शीतः पुष्टिवीर्य्यबलप्रदः ।
गुल्मशूलहरः श्वासनाशनो विषदोषनुत् ॥ १२२ ॥
(मं, कं शङ्ख । गौं शाँख ।)

अथ क्रिमिशङ्खनामगुणाः ।

क्रिमिशङ्खः क्रिमिजलजः क्रिमिवारिरुहश्च जम्बुकम्बुश्च ।
कथितो रसवीर्य्याद्यैः कृतधीभिः शङ्खसदृशोऽयम् ॥ १२३ ॥
(गौं शामुक् ।)

अमृतश्च रसेन्द्रः स्यात्लोकेशो धूर्जटिः प्रभुः॥ १०६॥
रुद्रजो हरतेजश्च रसधातुरचिन्त्यजः।
खेचरश्चामरः प्रोक्तो देहदो मृत्युनाशनः॥ १०७॥
स्कन्दः स्कन्दांशकः सूतो देवो दिव्यरसस्तथा।
प्रोक्तो रसायनश्रेष्ठो यशोदस्त्रिविधाह्वयः॥ १०८॥
पारदः सकलरोगनाशनः षड्रसो निखिलयोगवाहकः।
पञ्चभूतमय एष कीर्त्तितो देहलोहपरसिद्धिदायकः॥१०९॥
मूर्च्छितो हरते व्याधीन् बद्धः खेचरसिद्धिदः।
सर्वसिद्धिकरो लीनो निरुद्धो देहसिद्धिदः॥ ११०॥
विविधव्याधिभयोदयमरणजरासङ्कटेऽपि मर्त्यानाम्।
पारं ददाति यस्मात्तस्मादयमेव पारदः कथितः॥ १११॥
(सं पारद। कं पारदरसः। गौं पारा।)

अथ अभ्रकनामगुणाः।

अभ्रकमभ्रं भृङ्गं व्योमाम्बरमन्तरिक्षमाकाशम्।
बहुपत्रं खमनन्तं गौराजं गौरिजेयमिति रवयः॥ ११२॥
श्वेतं पीतं लोहितं नीलमभ्रं चातुर्विध्यं याति भिन्नक्रियार्हम्।
श्वेतं तारे काञ्चने पीतरक्ते नीलं व्याधावग्र्यमग्र्यं गुणाढ्यम् ११३
(हिं आम्। गौं अभ्भर।)

अथ कृष्णाभ्रकनाम।

नीलाभ्रं दर्दुरो नागः पिनाको वज्र इत्यपि।
चतुर्विधं भवेत्तस्य परीक्षा कथ्यते क्रमात्॥ ११४॥

अथ अभ्रपरीक्षा।

यद्वह्नौ निहितं तनोति नितरां भेकारवं दर्दुरो
नागः फूत्कृतते धनुःस्वनमुपादत्ते पिनाकः किल।
वज्रं नैव विकारमेति तदिमान्यासेवमानः क्रमात्
गुल्मो च व्रणवांश्च कुत्सितगदी नीरुक् च सञ्जायते॥११५॥

अथ कपर्दनामगुणाः।

कपर्दको वराटश्च कपर्दिश्च वराटिका।
चराचरश्चरो वर्य्यो बालक्रीडनकश्च सः॥ १२४॥
कपर्दः कटुतिक्तोष्णः कर्णशूलव्रणापहः।
गुल्मशूलामयघ्नश्च नेत्रदोषनिकृन्तनः॥ १२५॥
(मं कवडी। गौं कड़ि।)

अथ शुक्तिनामगुणाः।

शुक्तिर्मुक्ताप्रसूश्चैव महाशुक्तिश्च शुक्तिका।
मुक्तास्फोटस्तौतिकन्तु मौक्तिकप्रसवा च सा।
ज्ञेया मौक्तिकशुक्तिश्च मुक्तामाताऽङ्कधा स्मृता॥ १२६॥
मुक्ताशुक्तिः कटुः स्निग्धा श्वासहृद्रोगहारिणी।
शूलप्रशमनी रुच्या मधुरा दीपनी परा॥ १२७॥
(मं मोतींसीप। कं मुक्तिनसिंपु। गौं झिणुक।)

अथ जलशुक्तिनामगुणाः।

जलशुक्तिर्वारिशुक्तिः क्रिमिसूः क्षुद्रशुक्तिका।
शम्बूका जलशुक्तिश्च पटिका तोयशुक्तिका॥ १२८॥
जलशुक्तिः कटुः स्निग्धा दीपनी गुल्मशूलनुत्।
विषदोषहरा रुच्या पाचनी बलदायिनी॥ १२९॥
(मं नैचीसींपि। कं तोरेयसिंपु। गौं
शामुक, क्षोटझिनुक।)

अथ खटिनीनामगुणाः।

खटिनी खटिका चैव खटी धवलमृत्तिका।
सितधातुः श्वेतधातुः पाण्डुमृत्पाण्डुमृत्तिका॥ १३०॥
खटिनी मधुरा तिक्ता शीतला पित्तदाहनुत्।
व्रणदोषकफास्रघ्नी नेत्ररोगनिकृन्तनी॥ १३१॥
(मं खडी। कं बेणेबलु। गौं खड़ि।)

अथ दुग्धपाषाणनामगुणाः ।

दुग्धाश्मा दुग्धपाषाणः क्षीरीगोमेदसन्निभः ।
वज्राभो दीप्तिकः सौधो दुग्धो क्षीरयवोऽपि च ॥ १२२ ॥
दुग्धपाषाणको रुच्य ईषदुष्णो ज्वरापहः ।
पित्तहृद्रोगशूलघ्नः कामाध्मानविनाशनः ॥ १२३ ॥
(मं सिरिगोल्ला । कं रङ्गवाल्लियहरेल्ल ।
हिं शिरगोला । गौं फुलखड़ो ।)

अथ कर्पूरमणिनामगुणाः ।

कर्पूरनामभिश्चादावन्ते च मणिवाचकः ।
कर्पूरमणिनामाऽयं युक्त्या वातादिदोषनुत् ॥ १२४ ॥
("काफ़रदाना इतिलोके" ।)

अथ विमलनामगुणाः ।

विमलं निर्मलं स्वच्छममलं स्वच्छधातुकम् ।
बाणसंख्याभिधं प्रोक्तं तारहेम द्विधा मतम् ॥ १२५ ॥
विमलं कटुतिक्तोष्णं त्वग्दोषव्रणनाशनम् ।
रसवीर्यादिके तुल्यं वेधे स्याद्भिन्नवीर्यकम् ॥ १२६ ॥
(मं, कं विमला । गौं विमल ।)

अथ सिकतानामगुणाः ।

सिकता वालुका सिक्ता शीतला सूक्ष्मशर्करा ।
प्रवाहोत्था महाश्लक्ष्णा सूक्ष्मा पानीयचूर्णका ॥ १२७ ॥
वालुका मधुरा शीता सन्तापश्रमनाशिनी ।
सैकप्रयोगतश्चैव शाखाशैत्यानिलापहा ॥ १२८ ॥
(मं वालुमललु । गौं वालि ।)

अथ कङ्कुष्ठद्वयनामगुणाः ।

कङ्कुष्ठं कालकुष्ठञ्च विरङ्गं रङ्गदायकम् ।
रेचकं पुलकञ्चैव शोधकं कालपालकम् ॥ १२९ ॥

कङ्कुष्ठं च द्विधा प्रोक्तं तारहेमाभ्रकं तथा ।
कटुकं कफवातघ्नं रेचकं व्रणशूलहृत् ॥ १४० ॥
(म कंकुष्ठ । हिमवत्पादशिखरजे हरितालवत् पाषाणविशेषे ।)

अथ आखुपाषाणनामगुणाः ।

मूषकस्याभिधा पूर्वं पाषाणस्याभिधा ततः ।
आखुपाषाणनामाऽयं लोहसङ्करकारकः ॥ १४१ ॥
(म उन्दरपाषाण । गौ । चुम्बुकपाथर ।)

अथ रत्नानि ।

धनार्थिनो जनाः सर्वे रमन्तेऽस्मिन्नतीव यत् ।
ततो रत्नमिति प्रोक्तं शब्दशास्त्रविशारदैः ॥ १४२ ॥
द्रव्यं किञ्चन लक्ष्मीभाग्यं वसुवस्तुसम्पदो वृद्धिः ।
श्रीर्व्यवहार्य्यं द्रविणं धनमर्थो राः स्वापतेयं च ॥ १४३ ॥

अथ रत्नसामान्यम् ।

रत्नं वसुमणिरुपलो दृषद्द्रविणदीप्तवीर्य्याणि ।
रौहिणकमश्मसारं खानिकमाकरजमित्यभिधार्थाः ॥१४४॥

अथ माणिक्यनामगुणाः ।

माणिक्यं शोणरत्नञ्च रत्नराड्रविरत्नकम् ।
शृङ्गारि रङ्गमाणिक्यं तरलो रत्ननायकः ॥ १४५ ॥
रागदृक् पद्मरागश्च रत्नं शोणोपलस्तथा ।
सौगन्धिकं लोहितकं कुरुविन्दं शरेन्दुकम् ॥ १४६ ॥
माणिक्यं मधुरं स्निग्धं वातपित्तप्रणाशनम् ।
रत्नप्रयोगप्रज्ञानां रसायनकरं परम् ॥ १४७ ॥
(गौ चुणी ।)

अथ माणिक्यलक्षणम् ।

स्निग्धं गुरुगात्रयुतं दीप्तं स्वच्छं सुरक्तञ्च ।

इति जात्यादिमाणिक्यं कथार्थं धारयाच्युते ॥ १४८ ॥

अथ माणिक्यदोषकथनम् ।

द्विच्छायमभ्रपिहितं कर्कशं शर्करिलं भिन्नधूम्रञ्च ।
रागविकलं विरूपं लघुमाणिक्यं न धारयेद्धीमान् ॥ १४९ ॥

अथ माणिक्यभेदाः ।

तद्रक्तं यदि पद्मरागमथ तत्पीतातिरक्तं द्विधा
जानीयात्कुरुविन्दकं यदरुणं स्यादेषु सौगन्धिकम् ।
तन्नीलं यदि नीलगन्धिकमिति ज्ञेयं चतुर्धा बुधै-
र्माणिक्यं कपचवर्णेऽप्यविकलं रागेण जात्यं जगुः ॥ १५० ॥

अथ मुक्ताफलनामगुणाः ।

मुक्ता सौम्या मौक्तिकं मौक्तिकेयं तारं तारा भौतिकं तारका च ।
अम्भःसारं शीतलं नीरजञ्च नक्षत्रं स्यादिन्दुरत्नं वलक्षम् ॥ १५१ ॥

मुक्ताफलं बिन्दुफलञ्च मुक्तिका
शौक्तेयकं शुक्तिमणिः शशिप्रियम् ।
स्वच्छं हिमं हैमवतं सुधांशुभं
सुधांशुरत्नं शरनेत्रसम्मितम् ॥ १५२ ॥

मौक्तिकञ्च मधुरं सुशीतलं दृष्टिरोगशमनं विषापहम् ।
राजयक्ष्ममुखरोगनाशनं क्षीणवीर्यबलपुष्टिवर्द्धनम् ॥ १५३ ॥

(हिं मोती । गौ मुक्ता ।)

अथ मौक्तिकलक्षणम् ।

नक्षत्राभं वृत्तमत्यन्तमुक्तं स्निग्धं स्थूलं निर्मलं निर्व्रणञ्च ।
न्यस्तं धत्ते गौरवं यत्तुलायां तन्निर्मूल्यं मौक्तिकं सौख्यदायि ॥ १५४ ॥

यद्विच्छायं मौक्तिकं व्यङ्गकायं शुक्तिस्पर्शं रक्ततां चापि धत्ते ।
मत्स्याक्षाभं रूक्षमुत्तानमिक्तं नैतद्धार्यं धीमता दोषदायि ॥ १५५ ॥

अथ अष्टविधमौक्तिकोत्पत्तिः ।

मातङ्गोरगमीनपोत्रिशिरसत्वक्सारशङ्खाम्बुभृत्
शुक्तानामुदराच्च मौक्तिकमणिः स्पष्टं भवत्यष्टधा ।
छायाः पाटलनीलपीतधवलास्तत्रापि सामांन्यतः
समानां बहुशो न लब्धिरितरच्छौक्तेयकं तूल्वणम् ॥ १५६ ॥

अथ मौक्तिकपरीक्षा ।

लवणक्षारक्षोदिनि पात्रे गोमूत्रपूरिते क्षिप्तम् ।
मर्दितमपि शालितुषैर्यदविकृतं तत्तु मौक्तिकं जात्यम् ॥१५७॥

अथ उत्तमप्रवालनामगुणाः ।

प्रवालोऽङ्गारकमणिर्विद्रुमोऽम्भोधिपल्लवः ।
भौमरत्नञ्च रक्ताङ्गो रक्ताङ्कुरो लतामणिः ॥ १५८ ॥
प्रवालो मधुरोऽम्लश्च कफपित्तादिदोषनुत् ।
वीर्य्यकान्तिकरः स्त्रीणां धृतो मङ्गलदायकः ॥ १५९ ॥

(बं प्रवाल । गौं पला, मुङ्गा ।)

अथ प्रवाललक्षणम् ।

शुद्धं दृढघनं वृत्तं स्निग्धगात्रं सुरक्तकम् ।
समं गुरु शिराहीनं प्रवालं धारयेत् शुभम् ॥ १६० ॥

अथ कुप्रवाललक्षणम् ।

गौररक्तं जलाक्रान्तं वक्रं सूक्ष्मं सकोटरम् ।
रूक्षं कृष्णं लघु श्वेतं प्रवालमशुभं त्यजेत् ॥ १६१ ॥

अथ उत्तमप्रवालपरीक्षा ।

बालार्ककिरणरक्ता सागरसलिलोद्भवा प्रवाललता ।
या न त्यजति निजरुचिं निकषे घृष्टाऽपि सा स्मृता जात्या
॥ १६२ ॥

अथ गारुत्मतनामगुणाः । (मरकतः)

गारुत्मतं मरकतं रौहिणेयं हरिन्मणिः ।

सौपर्णं गरुडोद्गीर्णं बुधरत्नाश्मगर्भजम् ।
गरलारिर्वायवालं गारुडं रुद्रसम्मितम् ॥ १६३ ॥
मरकतं विषघ्नञ्च शीतलं मधुरं रसे ।
आमपित्तहरं रुच्यं पुष्टिदं भूतनाशनम् ॥ १६४ ॥

(मं मरकत । गौं पाचा ।)

अथ शुभगारुत्मतलक्षणम् ।

स्वच्छं गुरु सुच्छायं स्निग्धं गात्रे च मार्दवसमेतम् ।
अव्यङ्गं बहुरङ्गं शृङ्गारि मरकतं शुभं बिभृयात् ॥ १६५ ॥

अथ दुष्टगारुत्मतलक्षणम् ।

शर्करिलकलिलरूक्षं मलिनं लघु हीनकान्ति कल्माषम् ।
त्रासयुतं विकृताङ्गं मरकतममरोऽपि नोपभुञ्जीत ॥१६६॥

अथ गारुत्मतपरीक्षा ।

यत् शैवालशिखण्डिशाड्वलहरित्काचैश्च चाषच्छदैः
खद्योतेन च बालकीरवपुषा शैरीषपुष्पेण च ।
छायाभिः समतां दधाति तदिदं निर्दिष्टमष्टात्मकं
जात्यं यत्तपनातपेषु परितो गारुत्मतं रञ्जयेत् ॥ १६७ ॥

अथ पुष्परागनामगुणाः ।

पीतस्तु पुष्परागः पीतस्फटिकश्च पीतरक्तश्च ।
पीताश्मा गुरुरत्नं पीतमणिः पुष्परागश्च ॥ १६८ ॥
पुष्परागोऽम्लशीतश्च वातजिद्दीपनः परः ।
आयुः श्रियश्च प्रज्ञाञ्च धारणात्कुरुते नृणाम् ॥ १६९ ॥

(मं पुष्पराग । गौं पोखराज ।)

अथ पुष्परागलक्षणम् ।

सच्छायपीतगुरुगात्रसुरङ्गशुद्धं
स्निग्धञ्च निर्मलमतीव सुवृत्तशीतम् ।
यः पुष्परागममलं कलयेदमुष्य

यच्चान्यन्निजलीलयैव दलयेद्वज्रेण वा भिद्यते
तज्जात्यं कुलिशं वदन्ति कुशलाः श्लाघ्यं महार्घ्यं च तत्
॥ १७७ ॥

अथ चतुर्वर्णवज्रगुणलक्षणम् ।

विप्रः सोऽपि रसायनेषु बलवानष्टाङ्गसिद्धिप्रदो
राजन्यस्तु नृणां वलीपलितजित् मृत्युं जयेदञ्जसा ।
द्रव्याकर्षणसिद्धिदस्तु सुतरां वैश्योऽथ शूद्रो भवेत्
सर्वव्याधिहरस्तदेष कथितो वज्रस्य वर्णो गुणः ॥ १७८ ॥

अथ नीलनामगुणाः ।

नीलस्तु शौरिरत्नं स्यान्नीलाश्मा नीलरत्नकः ।
नीलोपलस्तृणग्राही महानीलः सुनीलकः ।
मसारमिन्द्रनीलं स्याद्वलकः पद्मरागजः ॥ १७९ ॥
नीलः सतिक्तकोष्णश्च कफपित्तानिलापहः ।
यो दधाति शरीरे स्यात् शौरिर्मङ्गलदो भवेत् ॥ १८० ॥
(मं नील । गौं नीला ।)

अथोत्तमनीललक्षणम् ।

स निम्नो निर्मलो गात्रमसृणो गुरुदीप्तिकः ।
तृणग्राही मृदुर्नीलो दुर्लभो लक्षणान्वितः ॥ १८१ ॥

अथ कुनीललक्षणम् ।

सच्छर्कराश्मकलिलो विच्छायो मलिनो लघुः ।
रूक्षः स्फुटितगात्रश्च वर्ज्यो नीलः सदोषकः ॥ १८२ ॥

अथ नीलपरीक्षा ।

सितशोणपीतकृष्णाश्छाया नीले क्रमाद्द्विजाः कथिताः ।
विप्रादिवर्णसिद्ध्यै धारणमस्यापि वज्रवत्फलवत् ॥ १८३ ॥
दास्थानं चन्द्रिकास्वच्छं सुन्दरं नीरपूरितम् ।
यः पात्रं रञ्जयत्याशु स जात्यो नील उच्यते ॥ १८४ ॥

पुष्णाति कीर्त्तिमतिशौर्यसुखायुरर्थान् ॥ १७० ॥

अथ दुष्टपुष्परागलक्षणम् ।

कृष्णबिन्दुयुतं रूक्षं धवलं मलिनं लघु ।
विच्छायं शर्कराक्रान्तं पुष्परागं सदोषकम् ॥ १७१ ॥

अथ पुष्परागपरीक्षा ।

घृष्टं निकषपट्टे यत्पुष्यति रागमधिकमात्मीयम् ।
तेन खलु पुष्परागो जात्यतयाऽयं परीक्षकैरुक्तः ॥ १७२ ॥

अथ वज्रनामगुणाः ।

वज्रमिन्द्रायुधं हीरं भिदुरं कुलिशं पविः ।
अभेद्यमशिरं रत्नं दृढं भार्गवकं स्मृतम् ।
षट्कोणं बहुधारञ्च शतकोट्यब्धिभूमितम् ॥ १७३ ॥
वज्रं च षड्रसोपेतं सर्वरोगापहारकम् ।
सर्वाघशमनं सौख्यं देहदार्ढ्यं रसायनम् ॥ १७४ ॥

(गौं हीरा ।)

अथ कुवज्रलक्षणम् ।

भस्माङ्गं काकपादञ्च रेखाक्रान्तं तु वर्तुलम् ।
अधारं मलिनं बिन्दुसन्त्रासं स्फुटितं तथा ।
नीलाभं चिपिटं रूक्षं तद्वज्रं दोषदं त्यजेत् ॥ १७५ ॥

अथ वज्रस्य चतुर्वर्णलक्षणम् ।

श्वेतालोहितपीतकामेचकतया छायाश्चतस्रः क्रमात्
विप्रादित्वमिहास्य यत् सुमनसः शंसन्ति सत्त्वे ततः ।
श्वेतां कीर्त्तिमनुत्तमां श्रियमिदं धत्ते यथार्हं कृतं
मर्त्यानामयथायथं तु कुलिशं पथ्यं हि नाप्नुतः ॥ १७६ ॥

अथ वज्रपरीक्षा ।

वज्राघातशतैर्निकाषनिकरे नोद्घृष्यते निष्ठुरे-
र्जातो लूनखलोहमुद्गरघनैर्लेखां न यात्याहतम् ।

यच्चात्रे गुरुतां दधाति नितरां स्निग्धन्तु दोषोज्झितं
वैडूर्यं विमलं वदन्ति सुधियः स्वच्छं च तच्छोभनम् ॥१८२॥

अथ कुवैडूर्यलक्षणम् ।

विच्छायं मृच्छिलागर्भं लघु रूक्षञ्च सक्षतम् ।
सत्रासं परुषं कृष्णं वैडूर्यं दूरतस्त्यजेत् ॥ १८३ ॥

अथ वैडूर्यपरीक्षा ।

घृष्टं यदात्मना स्वच्छं स्वच्छायां निकषाश्मनि ।
स्फुटं प्रदर्शयेदेतद्वैडूर्यं जात्यमुच्यते ॥ १८४ ॥

[इति नवरत्नानि ।]

अथ नवग्रहरत्नक्रमः ।

माणिक्यं पद्मबन्धोरतिविमलतमं मौक्तिकं शीतभानो-
र्माहेयस्य प्रवालं मरकतमतुलं कल्पयेदिन्दुसूनोः ।
देवेज्ये पुष्पराग़ं कुलिशमपि कवेर्नीलमर्कात्मजस्य
स्वर्भानोश्चापि गोमेदकमथ विदुरोऽत्राचितं किन्तु केतोः ॥१८५॥

अथ नवग्रहेषु नवरत्नगुणः ।

इत्थमेतानि रत्नानि तत्तदुद्दिष्टतः क्रमात् ।
योदद्याद्धिभृयाद्वाऽपि तस्मिन् सानुग्रहा ग्रहाः ॥ ८८६ ॥

अथ साधारणरत्नदोषाः ।

सन्त्यज्य वज्रमेकं सर्वत्रान्यत्र सङ्गते ।
लाघवमथ कोमलता साधारणदोष एव विज्ञेयः ॥१८७॥

अथ महारत्नोपरत्नानि ।

लोहितकवज्रमौक्तिकमरकतनीला महोपलाः पञ्च ।
वैडूर्यपुष्परागप्रवालगोमेदकादयोऽवांश्च ॥ १८८ ॥
गोमेदप्रवालवायव्यं देवेज्यमणीन्दुतरणिकान्ताद्याः ।
नानावर्णगुणाढ्या विज्ञेया स्फटिकजातयः प्राज्ञैः ॥ १८९ ॥

अथ गोमेदकनामगुणाः।

गोमेदकस्तु गोमेदो राहुरत्नं तमोमणिः।
स्वर्भानवः पङ्गाङ्गोऽयं पिङ्गः स्फटिक इत्यपि ॥ १८५ ॥
गोमेदकोऽम्ल उष्णश्च वातकोपविकारजित्।
दीपनः पाचनश्चैव धृतोऽयं पापनाशनः ॥ १८६ ॥

अथ गोमेदलक्षणम्।

गोमूत्राभं यन्मृदु स्निग्धंशुद्धं शुद्धच्छायं गौरवं यच्च धत्ते।
हैमारक्तं श्रीमतां योग्यमेतत् गोमेदाख्यं रत्नमाख्यान्ति सन्तः
॥ १८७ ॥

अथ गोमेदपरीक्षा।

पात्रे यत्र न्यस्ते पयः प्रयात्येव गोजलोज्ज्वलताम्।
घर्षेऽप्यहीनकान्तिं गोमेदं तं बुधा विदुर्जात्यम् ॥ १८८ ॥
परङ्गं श्वेतकृष्णाङ्गं रेखात्रासयुतं लघु।
विच्छायं शर्करागारं गोमेदं विबुधस्त्यजेत् ॥ १८९ ॥

अथ वैडूर्यनामगुणाः। (वैदूर्य्य।)

वैडूर्यं केतुरत्नञ्च कैतवं बालवायजम्।
प्रावृष्यमभ्रलोहञ्च * खशब्दाङ्कुरकस्तथा।
वैडूर्यरत्नं सम्प्रोक्तं ज्ञेयं विदुरजं तथा ॥ १९० ॥
वैडूर्यमुष्णमम्लञ्च कफमारुतनाशनम्।
गुल्मादिदोषशमनं भूषितञ्च शुभावहम् ॥ १९१ ॥

(हिं लसुनिया।)

अथ वैडूर्यलक्षणम्।

एकं वेणुपलाशपेशलरुचा मायूरकण्ठत्विषा
मार्जारेक्षणपिङ्गलच्छविजुषा ज्ञेयं त्रिधा छायया।

---

* रत्नयोरभेदं मत्वा केचित् पद्मरागमिति पठन्ति।

अथ स्फटिकनामगुणाः ।

स्फटिकः सितोपलः स्यादमलमणिर्निर्मलोपलः स्वच्छः ।
स्वच्छमणिरमलरत्नं निस्तुषरत्नं शिवप्रियं नवधा ॥२००॥
स्फटिकः समवीर्य्यश्च पित्तदाहार्त्तिदोषनुत् ।
तस्याक्षमाला जपतां दत्ते कोटिगुणं फलम् ॥ २०१ ॥

अथ स्फटिकपरीक्षा ।

यद्गङ्गातोयबिन्दुच्छविविमलतमं निस्तुषं नेत्रहृद्यं
स्निग्धं शुद्धान्तरालं मधुरमतिहिमं पित्तदाहास्रहारि ।
पाषाणैर्यन्निघृष्टं स्फुटितमपि निजां स्वच्छतां नैव जह्यात्
तज्जात्यं जात्वलभ्यं शुभमुपचिनुते शैवरत्नं विचित्रम् ॥२०२॥

अथ सूर्य्यकान्तनामगुणाः ।

अथ भवति सूर्यकान्तस्तपनमणिस्तापनश्च रविकान्तः ।
दीप्तोपलोऽग्निगर्भो ज्वलनाश्माऽर्कोपलश्च वसुनामा ॥२०३॥
सूर्यकान्तो भवेदुष्णो निर्मलश्च रसायनः ।
वातश्लेष्महरो मेध्यः पूजनाद्रवितुष्टिदः ॥ २०४ ॥

(गौं आतसी मणि ।)

अथ सूर्य्यकान्तपरीक्षा ।

शुद्धः स्निग्धो निर्व्रणो निस्तुषोऽन्तर्यो निर्मृष्टो व्योम्नि नैर्मल्यमेति ।
यः सूर्य्यांशुस्पर्शनिष्ठ्यूतवह्निर्जात्यः सोऽयं जायते सूर्य्यकान्तः
॥ २०५ ॥

अथ वैक्रान्तनामगुणाः ।

वैक्रान्तं चैव विक्रान्तं नीचवज्रं कुवज्रकम् ।
गोनासः क्षुद्रकुलिशं चूर्णवज्रश्च गोनसः ॥ २०६ ॥
वज्राभावे च वैक्रान्तं रसवीर्यादिके समम् ।
क्षयकुष्ठविषघ्नश्च पुष्टिदं सुरसायनम् ॥ २०७ ॥
वज्राकारस्तथैव प्रसह्य हरणाय सर्वरोगाणाम् ।

यद्विकान्तिं धत्ते तद्वैकान्तं बुधैरिदं कथितम् ॥ २०८ ॥

अथ चन्द्रकान्तनामगुणाः।

इन्दुकान्तश्चन्द्रकान्तश्चन्द्राश्मा चन्द्रजोपलः।
शीताश्मा चन्द्रिकाद्रावः शशिकान्तश्च सप्तधा ॥ २०९ ॥
चन्द्रकान्तस्तु शिशिरः स्निग्धः पित्तास्रतापहृत्।
शिवप्रीतिकरः स्वच्छो ग्रहालक्ष्मीविनाशकृत् ॥ २१० ॥

अथ चन्द्रकान्तलक्षणम्।

स्निग्धं श्वेतं पीतमाभासमेतं धत्ते चित्ते स्वच्छतां यन्मुनीनाम्।
यच्च स्रावं याति चन्द्रांशुसङ्गात्कात्यं रत्नं चन्द्रकान्ताख्यमेतत्
॥ २११ ॥

अथ राजावर्त्तनामगुणाः।

राजावर्त्तो नृपावर्त्तो राजन्यावर्त्तकस्तथा।
आवर्त्तमणिरावर्त्तः स्यादित्येषः शराह्वयः ॥ २१२ ॥
राजावर्त्तः कटुः स्निग्धः शिशिरः पित्तनाशनः।
सौभाग्यं कुरुते नृणां भूषणेषु प्रयोजितः ॥ २१३ ॥

अथ राजावर्त्तपरीक्षा।

निर्गौरमसितमसृणं नीलं गुरु निर्म्मलं वहुच्छायम्।
शिखिकण्ठसमं सौम्यं राजावर्त्तं वदन्ति जात्यमणिम् ॥२१४॥
(मं राजावर्त्त। हिं रेवटी।)

अथ पेरोजनामगुणाः।

पेरोजं हरिताश्मश्च भस्माङ्गं हरितं द्विधा ॥ २१५ ॥
पेरोजं सुकषायं स्यान्मधुरं दीपनं परम्।
स्थावरं जङ्गमश्चैव संयोगाच्च यथा विषम्।
तत्सर्वं नाशयेत् शीघ्रं शूलं भूतादिदोषजम् ॥ २१६ ॥
(मं पेरोज। गौं फिरोजा।)

अथ मणोधितधातुरत्नदोषाः ।

सिद्धाः पारदमभ्रकं च विविधान् धातूंश्च लोहानि च
प्राहुः किञ्च मणीनपीह सकलान् संस्कारतः सिद्धिदान् ।
यत्संस्कारविहीनमेषु हि भवेद्यद्वान्यथा संस्कृतं
तन्मर्त्यं विपदविहन्ति तदिह ज्ञेया बुधैः संस्क्रियाः ॥ २१७ ॥

यान् संस्कृतान् शुभगुणानथ चान्यथा चेद्
दोषांश्च यानपि दिशन्ति रसादयोऽमी ।
यांश्चेह सन्ति खलु संस्कृतयस्तदेत-
न्नात्राभ्यधायि बहुविस्तरभीतिभाग्भिः ॥ २१८ ॥

इति लोहधातुरसरत्नतद्भिदाद्यभिधागुणप्रकटनस्फुटाक्षरम् ।
अवधार्य्य वर्गमिममाद्यवैद्यकप्रगुणप्रयोगकुशलो भवेद् बुधः ॥ २१९ ॥

कुर्वन्ति ये निजगुणेन रसाध्वगेन
नृणां जरन्त्यपि वपूंषि पुनर्नवानि ।
तेषामयं निवसतिः कनकादिकानां
वर्गः प्रसिध्यति रसायनवर्गनाम्ना ॥ २२० ॥

नित्यं यस्य गुणाः किलान्तरलमल्कल्याणभूयस्तथा
चिन्ताकर्षणचक्षवर्त्तिभुवनं भूम्ना परिष्कुर्वते ।
तेनात्रैष कृते नृसिंहकृतिना नामादिचूडामणौ
संख्यामेतिमितस्त्रयोदशतया वर्गः सुवर्णादिकः ॥ २२१ ॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजापर-
पर्यायनामाभिधानचूडामणौ रसायनवर्ग-
मण्डनवर्गापरपर्यायनामधेयसुवर्णा-
दिवर्गस्त्रयोदशः ।

अथ पानीयादिवर्गः ।

अथ पानीयनामगुणाः ।

पानीयजीवनवनामृतपुष्कराम्भः
पाथोम्बु शम्बरपयःसलिलोदकानि ।
आपः कवारुणकबन्धजलानि नीरकी
लालवारिकमलानि विषार्णसी च ॥ १ ॥
भुवनं दहनारातिर्गास्तोयं सर्वतोमुखं चीरम् ।
घनरसनिम्नगमेघप्रसवरसाश्चेति वह्निमिताः ॥ २ ॥
पानीयं मधुरं हिमं च रुचिरं तृष्णाविशोषापहं
मोहभ्रान्तिमपाकरोति कुरुते भुक्तावपक्तिं पराम् ।
निद्रालस्यनिरासनं विषहरं श्रान्तातिसन्तर्पणं
नृणां धीबलवीर्य्यतुष्टिजननं नष्टाङ्गपुष्टिप्रदम् ॥ ३ ॥
(मं पाणी । कं नीरपमरु । गौं जल ।)

अथ दिव्योदकनामगुणाः ।

दिव्योदकं खवारि स्यादाकाशसलिलं तथा ।
व्योमोदकं चान्तरिक्षजलं चेत्यभिधाह्वयम् ॥ ४ ॥
व्योमोदकं त्रिदोषघ्नं मधुरं पथ्यदं परम् ।
बल्यं दीपनदं तृष्णाश्रममेहापहारकम् ॥ ५ ॥
सद्योद्धृताम्बु भूमिस्थं कलुषं दोषदायकम् ।
चिरस्थितं लघु स्वच्छं पथ्यं स्वादु सुखावहम् ॥ ६ ॥
(मं भूईवरिलपाऊसाचें उदक । गौं वृष्टिर जल ।)

अथ समुद्रजलनामगुणाः ।

यादोनाथसमुद्रसिन्धुजलधाकूपारपाथोधयः
पारावारपयोधिसागरसरित्राथाश्च वारां निधिः ।
अम्भोराशिसरस्वदम्बुधिनदीनाथाब्धिनित्यार्णवाः

कुम्भीरादिविविधाश्रयः कश्चिदपांनाथोऽपि रत्नाकरः ॥ ७ ॥

सागरसलिलं विस्रं लवणं रक्तामयप्रदं चोष्णम् ।
वैवर्ण्यदोषजननं विशेषदाहार्तिपित्तकरणं च ॥ ८ ॥

अथ नद्यानाम ; तज्जलस्य च गुणाः ।

नदी धुनी निर्झरिणी तरङ्गिणी सरस्वती शैवलिनी समुद्रगा ।
कूलंकषा कूलवती च निम्नगा शैवालिनी सिन्धुरथापगाऽपि च ॥ ९ ॥

ह्रादिनी समुद्रकान्ता सागरगा ह्रादिनी सरिद्वधूः ।
स्रोतस्विनी सुनीरा रोधोवक्रा च वाहिनी तटिनी ॥ १० ॥

नादेयं सलिलं स्वच्छं लघु दीपनपाचनम् ।
रूक्षं तृष्णापहं पथ्यं मधुरं चेषदुष्णकम् ॥ ११ ॥

अथ सामान्यनदीनाम ।

गङ्गा भानुसुता रेवा चन्द्रभागा सरस्वती ।
मधुमती विपाशाऽथ शोणोघर्घरकस्तथा ॥ १२ ॥

वेत्रावती चौद्रवती पयोष्णी तापी वितस्ता सरयूश्च सिन्धुः ।
महाशतद्रुश्चाथ गौतमी स्यात्कृष्णा च तुङ्गा च कवेरिकन्या ॥ १३ ॥
इत्येवमाद्याः सरितः समस्तास्तडागवापीह्रदकूपकाद्याः ।
अन्येऽप्यनूपात्मकदेशभेदाः कीलाभिधानैः स्वयमूहनीयाः ॥ १४ ॥

धाराकाराद्रिकातोयमन्तरिक्षोद्भवं तथा ।
परीक्ष्येतद्यथाचोक्तं ज्ञातव्यं जलवेदिभिः ॥ १५ ॥

अथ भागीरथीनामगुणाः ।

गङ्गा स्वर्गसरिद्वरा त्रिपथगा मन्दाकिनी जाह्नवी
पुण्या विष्णुपदी समुद्रसुभगा भागीरथी स्वर्णदी ।
त्रिःस्रोता सुरदीर्घिका सुरनदी सिद्धापगा स्वर्धुनी
ज्येष्ठा जह्नुसुता च भीष्मजननी शुभ्रा च शैलेन्द्रजा ॥ १६ ॥

एतज्जलगुणाः ।

शीतं स्वादु स्वच्छमत्यन्तरुच्यं पथ्यं पाक्यं पावनं पापहारि ।
तृष्णामोहध्वंसनं दीपनं च प्रज्ञां दत्ते वारि भागीरथीयम् ॥१७॥

अथ यमुनाया नामतज्जलगुणाश्च ।

यमुना तपनतनुजा कलिन्दकन्या यमस्वसा च कालिन्दी ॥१८॥
पित्तदाहवमनश्रमापहं स्वादु वातजननं च पाचनम् ।
वह्निदीपनकरं विरोचनं यामुनं जलमिदं बलप्रदम् ॥१९॥

अथ नर्मदाया नाम तज्जलगुणाश्च ।

रेवा मेकलकन्या सोमसुता नर्मदा च विन्ध्या ॥ २० ॥
सलिलं लघु शीतलं सुपथ्यं कुरुते पित्तकफप्रकोपनम् ।
सकलामयमर्दनं च रुच्यं मधुरं मेकलकन्यकासमुत्थम् ॥२१॥

अथ चन्द्रभागाजलगुणाः ।

चान्द्रभागसलिलं सुशीतलं दाहपित्तशमनं च वातदम् ॥ २२ ॥
(चन्द्रभागा काश्मीरे प्रसिद्धा ।)

अथ सरस्वतीनामतज्जलगुणाश्च ।

सरस्वती ब्रह्मसमुद्भवा च सा वाक्प्रदा ब्रह्मसती च भारती ।
वेदाप्रणीयैव पयोष्णिजाता वाणी विशाला कुटिला दशाह्वा २३
सरस्वतीजलं स्वादु पूतं सर्वरुजापहम् ।
रुच्यं दीपनदं पथ्यं देहकान्तिकरं लघु ॥ २४ ॥

अथ मधुमतीजलगुणाः ।

चन्द्रभागगुणसाम्यदं जलं किञ्च माधुमतमग्निदीपनम् ॥ २५ ॥
(मधुमती । काश्मीरनदी ।)

अथ शतद्रुप्रभृतिनदीजलगुणाः ।

शतद्रोर्विपाशायुजः सिन्धुनद्याः सुशीतं लघु स्वादु सर्वामयघ्नम् ।
जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषञ्च ॥ २६ ॥
(मं सुवद्रिः । कं विपाशासिन्धु ।)

अथ शोणघर्घरकवेत्रावतीनदीजलगुणाः।

शोणे घर्घरके जलं तु रुचिदं सन्तापशोषापहं
पथ्यं वह्निकरं तथा च बलदं क्षीणाङ्गपुष्टिप्रदम्।
तद्वान्या दधते जलं सुमधुरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं
हृद्यं दीपनपाचनं बलकरं वेत्रावती तापिनी ॥ २७॥

(शोणनदी। घर्घरनदीविन्ध्योत्तरे प्रसिद्धा ; बर्बर इति केचित्। नेत्रवती वेत्रावतीतिनाम्ना उत्तरेप्रसिद्धा।)

अथ पयोष्णीनदीजलगुणाः।

पयोष्णीसलिलं रुच्यं पवित्रं पापनाशनम्।
सर्वामयहरं सौख्यं बलकान्तिप्रदं लघु ॥ २८ ॥

(पयोष्णी। विन्ध्याचलदक्षिणेप्रसिद्धा।)

अथ वितस्तानदीजलगुणाः।

वितस्तासलिलं स्वादु त्रिदोषशमनं लघु।
प्रज्ञाबुद्धिप्रदं पथ्यं तापजाड्यहरं परम् ॥ २९ ॥

(वितस्ता काश्मीरे प्रसिद्धा।)

अथ सरयूनदीजलगुणाः।

सरयूसलिलं स्वादु बलपुष्टिप्रदायकम् ॥ ३० ॥

(सरयूनदी उत्तरेप्रसिद्धा।)

अथ गोदावरीनदीनामतज्जलगुणाश्च।

गोदावरी गौतमसम्भवा सा ब्रह्माद्रिजाताऽप्यथ गौतमी च ॥३१॥
पित्तास्त्रिरक्तार्त्तिसमीरहारि पथ्यं परं दीपनपापहारि।
कुष्ठादिदुष्टामयदोषहारि गोदावरीवारि तृषानिवारि ॥३२॥

(गोदावरीजलगुण। विन्ध्यदक्षिणेप्रसिद्धा।)

अथ कृष्णानदीनामतज्जलगुणाश्च।

कृष्णानदी कृष्णसमुद्भवा स्यात्सा कृष्णवेण्याऽपि च कृष्णगङ्गा ३३
कार्ष्णं जाड्यकरं स्वादु पूतं पित्तास्रकोपनम्।

कृष्णवेणाजलं स्वच्छं रुच्यं दीपनपाचनम्॥ २४॥

(कृष्णगङ्गा। विन्ध्यदक्षिणेप्रसिद्धा।)

अथ मलापहाभीमरथीघट्टगानदीजलगुणाः।

मलापहा भीमरथी च घट्टगा यथा च कृष्णाजलसाम्यदा गुणैः।

मलापहाघट्टगयोस्तथाऽपि पथ्यं लघु स्वादुतरं सुकान्तिदम्॥२५।

अथ तुङ्गभद्रानदीजलगुणाः।

तुङ्गभद्राजलं स्निग्धं निर्मलं स्वादंदं गुरु।

कण्डुपित्तास्रदं प्रायः सार्त्म्य पथ्यकरं परम्॥ २६॥

(तुङ्गभद्रा दक्षिणेप्रसिद्धा।)

अथ कावेरीनदीजलगुणाः।

कावेरीसलिलं स्वादु स्वच्छं लघु दीपनम्।

दद्रुकुष्ठादिदोषघ्नं मेधाबुद्धिरुचिप्रदम्॥ २७॥

अथ नदीविशेषगुणाः।

नदीनामित्थमन्यासां देशदोषादिभेदतः।

तत्तद्गुणान्वितं वारि ज्ञातव्यं कृतबुद्धिभिः॥ २८॥

अथ देशविशेषान्नदीजलगुणाः।

सर्वा गुर्वी प्राङ्मुखी वाहिनी या लघ्वी पश्चाद्वाहिनी निश्चयेन।

देशे देशे तद्गुणानां विशेषादेषा धत्ते गौरवं लाघवञ्च॥ २९॥

विन्ध्यात्प्राची याऽप्यवाची प्रतीची

या चोदीची स्यान्नदी सा क्रमेण।

वाताटोपं श्लेष्मपित्तार्त्तिलोपं

पित्तोद्रेकं पथ्यपाकञ्च धत्ते॥ ४०॥

हिमवति मलयाचले च विन्ध्ये

प्रभवति सह्यगिरौ च या स्रवन्ती।

स्रजति किल शिरोरुजादिदोषा-

नपनुदतेऽपि च पारियात्रजाता॥ ४१॥

अथ कालभेदाञ्चदीजलगुणभेदाः।

नद्यः प्रावृषिजास्तु पीनसकफश्वासार्त्तिकासप्रदाः
पथ्या वातकफापहाः शरदिजा हेमन्तजा बुद्धिदाः।
सन्तापं शमयन्ति शं विदधते शैशिर्य्यवासन्तजा-
स्तृष्णादाहवमिश्रमार्त्तिशमदा ग्रीष्मे यथासङ्गुणाः॥ ४२॥

अथ अनूपदेशजलगुणाः।

अनूपसलिलं स्वादु स्निग्धं पित्तहरं गुरु।
तनोति पामकण्डूतिकफवातज्वरामयान्॥ ४३॥

अथ जाङ्गलदेशजलगुणाः।

जाङ्गलसलिलं स्वादु त्रिदोषघ्नं रुचिप्रदम्।
पथ्यं चायुर्बलवीर्य्यपुष्टिदं कान्तिकृत्परम्॥ ४४॥

अथ साधारणजलगुणाः।

साधारणं जलं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु।
श्रमतृष्णापहं वातकफमेदोघ्नपुष्टिदम्॥ ४५॥

अथ देशभूमिभेदात् जलगुणाः।

जातं ताम्रमृदस्तदेव सलिलं वातादिदोषप्रदं
देशाध्मानकरं च दुर्जरतरं दोषावहं धूसरम्।
वातघ्नं तु शिलाशिरोत्थममलं पथ्यं लघु स्वादु च
श्रेष्ठं श्याममृदस्त्रिदोषशमनं सर्वामयघ्नं पयः॥ ४६॥

अथ ह्रदवारिगुणाः।

ह्रदवारि वह्निजननं मधुरं कफवातहारि पथ्यं च॥ ४७॥
गीतिच्छ।

अथ प्रस्रवणजलगुणाः।

प्रस्रवणजलं स्वच्छं लघु मधुरं रोचनं च दीपनकृत्॥ ४८॥
(मं दराचेम्याची। वं मौरिविमण्डल।)

अथ तडागजलगुणाः।

तडागसलिलं स्वादु कषायं वातदं कियत्॥ ४८॥ *

(मं तलावाचेम्पाणी। कं केरेयनर।)

अथ वापीजलगुणाः।

वापीजलं तु सन्तापि वातश्लेष्मकरं गुरु॥ ५०॥ †

अथ कूपजलगुणाः।

कफघ्नं कूपपानीयं क्षारं पित्तकरं लघु॥ ५१॥ ‡

(मं कूपजल। कं सेन्दयवापि।)

अथ उद्भिदजलगुणाः।

औद्भिदं पित्तशमनं सलिलं लघु च स्मृतम्॥ ५२॥ ¶

(मं विहरी। कं ओरते।)

अथ केदारजलगुणाः।

केदारसलिलं स्वादु विपाके दोषदं गुरु।

तदेव बद्धमुक्तन्तु विशेषाद्दोषदं भवेत्॥ ५३॥

(मं पाटाचेम्पाणी। कं कालवेय उदकउ।)

अथ हंसोदकगुणाः।

नादेयं नवमृद्घटेषु निहितं सन्तप्तमर्कांशुभि-

र्यामिन्यां च निविष्टमिन्दुकिरणैर्मन्दानिलान्दोलितम्।

---

* प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः।

जलाशयस्तडागः स्यात् ताडागं तज्जलं स्मृतम्॥

† पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्धः कूपो हृहत्तरः।

ससोपाना भवेद्वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते॥

‡ भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः।

बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौपमुच्यते॥

¶ विदार्य्य भूमिं निम्नां यत् महत्यां धारया स्रवेत्।

तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः॥

एलाद्यैः परिवासितं श्रमहरं पित्तोष्णदाहे विषे
मूर्च्छारक्तमदात्ययेषु च हितं शंसन्ति हंसोदकम् ॥५४॥

अथ प्रातःपीतोदकगुणाः।

यः पानीयं पिबति शिशिरं स्वादु नित्यं निशीथे
प्रत्यूषे वा पिबति यदि वा प्राणरन्ध्रेण धीरः।
सोऽयं सद्यः पतगपतिना स्पर्द्धते नेत्रसत्त्वा
स्वर्गाचार्य्यं प्रहसति धिया द्वेष्टि दस्रौ च तन्वा ॥५५॥

अथ दूषितजललक्षणम्।

विण्मूत्रादननीलिकाविषयुतं तप्तं घनं फेनिलं
दन्तग्राह्यमनार्त्तवं सलवणं शैवालकैः संवृतम्।
जन्तुव्रातविमिश्रितं गुरुतरं पर्णौघपङ्काविलं
चन्द्रार्कांशुतिरोहितं च न पिबेन्नीरं जडं दोषलम् ॥५६॥

अथ शीताम्बुपरिवर्जनम्।

पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातदोषे नवज्वरे।
हिक्काध्मानादिदोषेषु शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥५७॥

अथ शृतशीतजलम्।

धातुक्षये रक्तविकारदोषे वान्त्यभ्रमे हे विषविभ्रमेषु।
जीर्णज्वरे शैथिलसन्निपाते जलं प्रशस्तं शृतशीतलन्तु ॥५८॥

(शं कदशीलपाणी। कं कादारिदनीर।)

अथ तप्तादिजलम्।

तप्तं पाद्यः पादभागेन हीनं प्रोक्तं पथ्यं वातजातामयघ्नम्।
अर्द्धांशोनं नाशयेद्वातपित्तं पादप्रायं तत्तु दोषत्रयघ्नम्॥५९॥

हेमन्ते पादहीनन्तु पादार्द्धोनन्तु शारदे।
प्राडवसन्ते शिशिरे ग्रीष्मे चार्द्धावशेषितम् ॥६०॥
कौपं प्रस्रवणं वाऽपि शिशिरर्त्तुवसन्तयोः।
ग्रीष्मे चौड्यं तु सेवेत दोषदं स्यादतोऽन्यथा ॥६१॥

तप्तं दिवा लाघ्यमुपैति नक्तं नक्तं च तप्तं तु दिवा गुरु स्यात्।
दिवा च नक्तं च तृभिस्तदात्वतप्तं जलं युक्तमतो यशोतुम् ॥६२॥

(दिवातप्तं रात्रिवर्ज्यम्। रात्रितप्तं दिवावर्ज्यम्।)

उष्णं क्वापि क्वापि शीतं कवोष्णं
क्वापि क्वापि क्वाथशीतञ्च पाथः।
इत्थं नृणां पथ्यमेतत् प्रयुक्तं
कालावस्थादेहसंस्थानुबोधात् ॥ ६३ ॥

अपनयति पवनदोषं दलयति कफमाशु नाशयत्यरुचिम्।
पाचयति चाममनलं पुष्णाति निशीथपीतमुष्णाम्भः ॥ ६४ ॥

अथ समयविशेषे जलपानगुणाः।

रात्रौ पीतमजीर्णदोषशमनं शंसन्ति सामान्यतः
पीतं वारि निशावसानसमये सर्वामयध्वंसनम्।
भुक्त्वा तूर्द्धमिदञ्च पुष्टिजननं प्राक् चेदपुष्टिप्रदं
रुच्यं जाठरवह्निपाटवकरं पथ्यञ्च भुक्त्यन्तरे ॥ ६५ ॥

अथ जलपानलक्षणम्।

अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः।
तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनार्थं मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि ॥ ६६ ॥

अथ जलभेदाः।

जलं चतुर्विधं प्राहुरन्तरिक्षोद्भवं बुधाः।
धारं च कारकं चैव तौषारं हैममित्यपि ॥ ६७ ॥
अम्बु वर्षोद्भवं धारं कारं वर्षोपलोद्भवम्।
नीहारतोयं तौषारं हैमं प्रातर्हिमोद्भवम् ॥ ६८ ॥
धारं च द्विविधं प्रोक्तं गाङ्गसामुद्रभेदतः।
तत्र गाङ्गं गुणाढ्यं स्यात् अदोषं पाचनं परम् ॥ ६९ ॥
यदा स्यादाश्विने मासि सूर्यः स्वातिविशाखयोः।
तदाऽम्बुजलदैर्मुक्तं गाङ्गमुक्तं मनीषिभिः ॥ ७० ॥

अन्यदा मृगशीर्षादिनक्षत्रेषु यदम्बुदैः ।

अभिवृष्टमिदं तोयं सामुद्रमिति शब्दितम् ॥ ७१ ॥

धाराधरे वर्षति रौप्यपात्रे विन्यस्य शाल्योदनसिद्धपिण्डे ।

दध्नोपदिग्धे निहितं मुहूर्त्तादविक्रियं गाङ्गमथान्यथा स्यात् ॥७२॥

गाङ्गं जलं स्वादु सुशीतलं च रुचिप्रदं पित्तकफापहञ्च ।

निर्दोषमच्छं लघु तच्च नित्यं गुणाधिकं व्योम्नि गृहीतमाहुः ॥७३॥

चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं लघु ।

मूर्च्छापित्तास्रदाहेषु हितं कासमदात्यये ॥ ७४ ॥

सामुद्रसलिलं शीतं कफवातप्रदं गुरु ।

चित्रायामाश्विने तच्च गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवेत् ॥ ७५ ॥

पतितं भुवि यत्तोयं गाङ्गं सामुद्रमेव वा ।

स्वस्वाश्रयवशाद्गच्छेदन्यदन्यद्रसादिकम् ॥ ७६ ॥

आम्लं च लवणं च स्यात्पतितं पार्थिवस्थले ।

आप्ये तु मधुरं प्रोक्तं कटु तिक्तं च तैजसे ॥ ७७ ॥

कषायं वायवीये स्यादव्यक्तं नाभसे स्मृतम् ।

तत्र नाभसमेवोक्तमुत्तमं दोषवर्जितम् ॥ ७८ ॥

यत्र चेदाश्विने मासि नैव वर्षति वारिदः ।

गाङ्गतोयविहीने स्युः काले तत्राधिका रुजः ॥ ७९ ॥

क्वचिदुष्णं क्वचिच्छीतं क्वचित् क्वथितशीतलम् ।

क्वचिद्भेषजसंयुक्तं न क्वचिद्वारि वार्य्यते ॥ ८० ॥

[इति पानीयप्रकरणम् ।]

अथ इक्षुभेदाः ।

इक्षवः पञ्चधा प्रोक्ता नानावर्णगुणान्विताः ।

सितः पुण्ड्रः कारङ्केक्षुः कृष्णो रक्तश्च ते क्रमात् ॥ ८१ ॥

अथ साधारण इक्षुनाम ।

इक्षुः कर्कटको वंशः कान्तारः सुकुमारकः ।

त्रिदोषहारी शमवीर्य्यदश्च सुखत्वदायी बहुवीर्य्यदायी ॥८०॥
(मं कालाऊंस । कं करियकबु । गौं काजलि आक् ।)

अथ रक्तेक्षुनामगुणा: ।

रक्तेक्षु: सूक्ष्मपत्रश्च शोणो लोहित उत्कट: ।
मधुरो फलमूलश्च लोहितेक्षुश्च कोसित: ॥ ८१ ॥
लोहितेक्षुश्च मधुर: पाके स्यात्कौसलो मृदु: ।
पित्तदाहहरो हृद्यस्तेजोबलविवर्द्धन: ॥ ८२ ॥
(मं लोहिवाऊंस । गौं बोम्बाइ आक् ।)

अथ इक्षुमूलनामगुणा: ।

इक्षुमूलं त्विक्षुनेत्रं तच्च मोरटकं तथा ।
वंशनेत्रं वंशमूलं मोरटं वंशपूरकम् ॥ ८३ ॥
(मं ऊंसाचेंमूल । कं कब्बिनबेरु ।)

अथ इक्षुदण्डमूलमध्याग्रगुणा: ।

मूलादूर्द्धं तु मधुरा मध्येऽतिमधुरास्तथा ।
इक्षवस्तेऽग्रभागेषु क्रमाल्लवणनीरसा: ॥ ८४ ॥

अथ समयविशेषे इक्षुदण्डगुणा: ।

अभुक्ते पित्तहास्तेते भुक्ते वातप्रकोपना: ।
भुक्तमध्ये गुरुतरा इतीक्षूणां गुणास्त्रय: ॥ ८५ ॥

अथ अन्येऽपि तद्गुणा: ।

वृष्यो रक्तास्रपित्तश्रमशमनपटु: शीतल: श्लेष्मदोऽल्प:
स्निग्धो हृद्यश्च वृष्यो रचयति च मुदं मूत्रशुद्धिं विधत्ते ।
कान्तिं देहस्य दत्ते बलमति कुरुते बृंहणं वृष्यदायो
दन्तैर्निष्पीड्य काण्डं मृदुयतिरसितो मोहनश्चेक्षुदण्ड: ॥ ८६ ॥
(मं दान्ती चाविलेयां ऊसाचेगुण । कं हल्लिनल्लि-
तिन्दिकबिनगुण ।)

असिपत्रो मधुरश्चो हृद्यो गुडद्रवो नव ॥ ८२ ॥

(तें वेदकु । प्राकृत० कंस् । हिं गाण्डा, ऊख् । गौं आक् ।)

अथ श्वेतेक्षुनामगुणाः ।

श्वेतेक्षुस्तु सितेक्षुः स्यात्काष्ठेक्षुर्वंशपत्रकः ।
सुवंशः पाण्डुरेक्षुश्च काण्डेक्षुर्धवलेक्षुकः ॥ ८३ ॥
सितेक्षुः कठिनो रुच्यो गुरुश्च कफमूत्रकृत् ।
दीपनः पित्तदाहघ्नो विपाके कोष्णदः स्मृतः ॥ ८४ ॥

(मं पाण्ढराकंस । कं बिलियकबु । गौं शादा आक् ।)

अथ पुण्ड्रनामगुणाः ।

पुण्ड्रकस्तु रसालः स्यात् रसेक्षुः सुकुमारकः ।
कर्बुरो मिश्रवर्णश्च नेपालेक्षुश्च सप्तधा ॥ ८५ ॥
पुण्ड्रोऽतिमधुरः शीतः कफकृत्पित्तनाशनः ।
दाहश्रमहरो रुच्यो रसे सन्तर्पणः परः ॥ ८६ ॥

(मं पुण्ड्राकंस । कं वामरकबु । गौं पुंड़ो आक्,
कांचि आक् ।)

अथ करङ्कनामगुणाः ।

अन्यः करङ्कशालिः स्यादिक्षुवाटीक्षुवाटिका ।
यावनी चेक्षुयोनिश्च रसालो रसदालिका ॥ ८७ ॥
करङ्कशालिर्मधुरः शीतलो रुचिकृन्मृदुः ।
पित्तदाहहरो हृद्यस्तेजोबलविवर्द्धनः ॥ ८८ ॥

(मं रसदालि । कं रसालकंस ।)

अथ कृष्णेक्षुनामगुणाः ।

कृष्णेक्षुरिक्षुरः प्रोक्तः श्यामेक्षुः कोकिलाक्षकः ।
श्यामवंशः श्यामलेक्षुः कोकिलेक्षुश्च कथ्यते ॥ ८९ ॥
कृष्णेक्षुकी मधुरश्च पाके स्वादुः सुहृद्यः कटुको रसाद्यः ।

अन्यच्च ।

पीयूषोपमितं त्रिदोषशमनं स्यादिक्षुनिष्पीडितं
तद्दन्तेदग्धदयन्त्रजं तदपरं श्लेष्मानिलघ्नं कियत् ।
एदन्यातदरन्तु वातजमनं जाड्यप्रतिश्यायदं
प्रोक्तं पर्य्युषितं कफानिलकरं पानीयमिक्षूद्भवम् ॥ ९७ ॥

अथ यावनालशररसगुणाः ।

मधुरं लवणक्षारं स्निग्धं सोष्णं रुचिप्रदम् ।
हृद्यं वातकफघ्नं च यावनालशरो रसम् ॥ ९८ ॥
(मं सेताचाऊंस । कं केजीलदकबु ।)

अथ पक्वेक्षुरसगुणाः ।

पक्वेक्षुरसः स्निग्धः स्यात् कफवातनाशनोऽतिगुरुः ।
अतिपाकेन विदाहं तनुते पित्तास्रदोषशोषांश्च ॥ ९९ ॥

(मं ताविल्लारस । कं कासिदरसु ।)

[इति इक्षुप्रकरणम् ।]

अथ गुड़नाम ।

गुड़ः स्यादिक्षुसारस्तु मधुरो रसपाकजः ।
शिशुप्रियः सितादिः स्यादरुणो रसजः स्मृतः ॥ १०० ॥
(मं नवागुड़ाचानामगुण । कं होसबेल्लदहेसरुगुण ।)

अथ पुरातनगुड़गुणाः ।

पित्तघ्नः पवनार्त्तिजिद्रुचिकरो हृद्यस्त्रिदोषापहः
संयोगेन विशेषतो ज्वरहरः सन्तापशान्तिप्रदः ।
विस्न्रामयशोधनोऽग्निजननः पाण्डुप्रमेहान्तकः
स्निग्धः स्वादुतरो लघुः श्रमहरः पथ्यः पुराणो गुड़ः ॥१०१॥
(मं जुनागुल । कं हलेयबेल्ल ।)

अथ यावनालोद्भव गुड़गुणाः।

आद्यावनालरसपाकभवो गुडोऽयं
क्षारः कटुः समधुरः कफवातहारी।
पित्तप्रदः सततमेव निषेव्यमाणः
कण्डूतिकुष्ठजननोऽस्रविदाहहारी ॥ १०२ ॥

(मं कालकंवेओधलेयांचाङ्सांचागूलु। कं ईसुलुमं-
विजोलदकेव्विनवेल्ल। गौं जनारिर गुड़।)

[इति गुड़प्रकरणम्।]

अथ साधारणशर्करानामगुणाः।

शर्करोक्ता तु मौनाण्डी श्वेता मत्स्यण्डिका च सा।
अच्छिच्छटा तु सिकता सिता चैव गुडोद्भवा ॥ १०३ ॥
शर्करा मधुरा शीता पित्तदाहश्रमापहा।
रक्तदोषहरा भ्रान्तिक्रिमिकोपप्रणाशिनी ॥ १०४ ॥

अथ पक्वेक्षुशर्करागुणाः।

स्निग्धा पुण्ड्रकशर्करा हितकरी चोष्णे क्षयेऽरोचके
चक्षुष्या बलवर्द्धिनी सुमधुरा रुच्या च यक्ष्मेक्षुजा।
हृद्या छर्दिमलप्रदा श्रमहरा श्यामेक्षुजा शीतला
स्निग्धा कान्तिकरी रसालजनिता रक्तेक्षुजा पित्तजित् १०५

अथ यावनालीशर्करानामगुणाः।

यावनाली हिमोत्पन्ना हिमानी हिमशर्करा।
क्षुद्रशर्करिका क्षुद्रा गुडुजाजालविन्दुजा ॥ १०६ ॥
हिमजा शर्करा शैत्या शोषा तिक्ताऽतिपिच्छिला।
वातघ्नी सारिका रुच्या दाहपित्तास्रदायिनी ॥ १०७ ॥

(मं गुड़गुड़ा। कं तुगितु। गौं यनारिर चिनि।)

[इति शर्कराप्रकरणम्।]

अथ मधुशर्करानामगुणाः ।

सितजाऽन्या शर्करजा माधवी मधुशर्करा ।
माक्षीकशर्करा प्रोक्ता सिताखण्डश्च खण्डकः ॥ १०८ ॥
सिताखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यः छर्दिनाशनः ।
कुष्ठव्रणकफश्वासहिक्कापित्तास्रदोषनुत् ॥ १०९ ॥
(मं, कं, मालखण्ड । गौं सिताखण्ड, पाटाली ।)

अथ तवराजशर्करा ।

यवासशर्करा त्वन्या सुधा मोदकमोदकः ।
तवराजः खण्डसारः खण्डजा खण्डमोदकः ॥ ११० ॥
तवराजोऽतिमधुरः पित्तश्रमतृषापहः ।
हृद्यो विदाहमूर्च्छार्त्तिभ्रान्तिशान्तिकरः सरः ॥१११॥
(मिना इति प्रसिद्धा ।)

अथ तवराजखण्डनामगुणाः ।

तवराजोद्भवः खण्डः सुधा मोदकजस्तथा ।
खण्डजो द्रवजः सिद्धमोदकामृतसारजः ॥ ११२ ॥
दाहं निवारयति तापमपाकरोति
छर्दिं नियच्छति निहन्ति च मोहमूर्च्छाम् ।
श्वासं निवारयति तर्पयतीन्द्रियाणि
शीतः सदा सुमधुरः खलु सिद्धिखण्डः ॥ ११३ ॥
(मं खण्डतवराज । कं तिसरिमालखण्ड । तें मूरनेयपाकद-
मल्लखण्ड । गौं मेनारखाँड ।)

[इति मल्लखण्डानि ।]

अथ मधुसामान्यनाम ।

मधु क्षौद्रं च माक्षीकं माक्षिकं कुसुमासवम् ।
पुष्पासवं पवित्रञ्च पित्र्यं पुष्परसाह्वयम् ॥ ११४ ॥
(मं जेनतुप्प । हिं सहद् । तां मघ । तें तेने ।)

अथ मधुजातयः ।

माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौत्तिकं छात्रकं तथा ।
आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥ ११५ ॥

अथ माक्षिकमधुलक्षणम् ।

नानापुष्परसाहाराः कपिला वनमक्षिकाः ।
याः स्थूलास्ताभिरुत्पन्नं मधुमाक्षिकमुच्यते ॥ ११६ ॥

अथ भ्रामरमधुलक्षणम् ।

ये स्निग्धाञ्जनगोलाभाः पुष्पासवपरायणाः ।
भ्रमरैर्जनितं तैस्तु भ्रामरं मधु भण्यते ॥ ११७ ॥

अथ क्षौद्रमधुलक्षणम् ।

पिङ्गला मक्षिकाः सूक्ष्माः क्षुद्रा इति हि विश्रुताः ।
ताभिरुत्पादितं यत्तु तत् क्षौद्रं मधु कथ्यते ॥ ११८ ॥

अथ पौत्तिकमधुलक्षणम् ।

अवजा मक्षिकाः पिङ्गाः पुत्तिका इति कीर्त्तिताः ।
तज्जातं मधु धीमद्भिः पौत्तिकं समुदाहृतम् ॥ ११९ ॥

अथ छात्रकमधुलक्षणम् ।

छत्राकारन्तु पटलं सरघाः पीतपिङ्गलाः ।
यत्कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधु छात्रकमीरितम् ॥ १२० ॥

अथ आर्घ्यमधुलक्षणम् ।

मक्षिकास्तीक्ष्णतुण्डा या स्वच्चा षट्पदसन्निभाः ।
तदुद्भूतं यदर्घाहं तदर्घ्यं मधु वर्ण्यते ॥ १२१ ॥

अथ औद्दालकमधुलक्षणम् ।

औद्दालाः कपिलाः कीटा भूमिकद्दलनाः स्मृताः ।
वल्मीकान्तस्तदुत्पन्नमौद्दालकमुदीर्य्यते ॥ १२२ ॥

अथ दालमधुलक्षणम्।

इन्द्रनीलदलाकाराः सूक्ष्माः स्त्रवन्ति मक्षिकाः।
वृक्षकोटरान्तस्थं मधु दालमिदं स्मृतम्॥ १२३॥

अथ अष्टमधुवर्णलक्षणम्।

इत्येतस्याष्टधा भेदैरुत्पत्तिः कथिता क्रमात्।
अथ वक्ष्याम्यहं तेषां वर्णवीर्य्यादिकं क्रमात्॥ १२४॥
माक्षिकं तैलवर्णं स्यात् श्वेतं भ्रामरमुच्यते।
क्षौद्रन्तु कपिलाभासं पौत्तिकं घृतसन्निभम्॥ १२५॥
आपीतवर्णं छात्रं स्यात्पिङ्गलं चार्घ्यनामकम्।
औद्दालं स्वर्णसदृशमापीतं दालमुच्यते॥ १२६॥
माक्षिकं मधुरं रूक्षं लघु श्वासादिदोषनुत्।
भ्रामरं पिच्छिलं रूक्षं मधुरं मुखजाड्यजित्॥ १२७॥
क्षौद्रं तु शीतं चक्षुष्यं पिच्छिलं पित्तवातहृत्।
पौत्तिकं मधु रूक्षोष्णमस्रपित्तादिदाहकृत्॥ १२८॥
श्वित्रमेहक्रिमिघ्नञ्च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम्।
आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तादिदोषहृत्॥ १२९॥
औद्दालकन्तु कुष्ठादिदोषघ्नं सर्वसिद्धिदम्।
दालं कटु कषायाम्लं मधुरं पित्तदायि च॥ १३०॥

[इति अष्टमधुगुणाः।]

अथ सामान्यमधुगुणादिः।

नवं मधु भवेत् स्थौल्यं नातिश्लेष्मकरं परम्।
देहस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणं मधु लेखनम्॥ १३१॥
(मं नवाजुना। कां योसपत्नेयजैनतुष्यंगलु।)

पक्वं दोषत्रयघ्नं मधु विविधरुजाजाड्यजिह्वामयादि-
ध्वंसं धत्ते च रुच्यं बलमतिधृतिदं वीर्य्यवृद्धिं विधत्ते।
आमं चेदास्रगुल्मामयपवनरुजापित्तदाहादिदोष-

शीतन्त्वामं विशेषं जनयति नयति ध्वंसमध्वाङ्गहविम्॥११२॥

(सं ताविलाहिरिवामधाचेगुण। कं काचिदपक्षिय-

जीनतुप्यंदगुण।)

अथ मध्वादिगुणाः।

व्रणशोधनसन्धाने व्रणसंरोपणादिषु।

साधारणा मधु हितं तन्गुणा मधुशर्करा॥ ११३॥

अथ उष्णमधुगुणाः।

उष्णैः सहोष्णकाले वा स्वयमुष्णमथापि वा।

आमं मधु मनुष्याणां विषवत्तापदायकम्॥ ११४॥

अथ मधुदोषलक्षणम्।

कीटकादियुतमम्लदूषितं यच्च पर्य्युषितकं मधु स्रुतः।

कण्टकोटरगतञ्च मैचकं तच्च गेहजनितञ्च दोषकृत्॥११५॥

अथ निर्दोषसदोषमधुगुणाः।

दण्डैर्निहत्य यदुपात्तमपास्तदंशं

तादृग्विधं मधु रसायनयोगयोग्यम्।

हिक्कागुदाङ्कुरविशोफकफव्रणादि-

दोषापहं भवति दोषदमन्यथा चेत्॥ ११६॥

अथ मधुशर्करानामगुणाः।

माध्वी सिता मधूत्पन्ना मधुजा मधुशर्करा।

माक्षीकशर्करा चैषा क्षौद्रजा क्षौद्रशर्करा॥ ११७॥

यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा।

विशेषाद्बलकृच्चैव तर्पणं क्षीणदेहिनाम्॥ ११८॥

[इति मधुप्रकरणम्।]

अथ मद्यसामान्यनाम, तद्गुणाश्च।

मद्यं सुरा प्रसन्ना स्यान्मदिरा वारुणी वरा।

मत्ता कादम्बरी शीता चपला कामिनी प्रिया॥११९॥

मदगन्धा च माध्वीकं मधु सन्धानमासवः।
परिस्रुताऽमृता वीरा मेधावी मदनी च सा॥ १४०॥
सुप्रतिभा मनोज्ञा च विधाना मोदिनी तथा।
हालाहलगुणाऽरिष्टं सरकोऽथ मधूलिका।
मदोत्कटा महानन्दा द्वात्रिंशदभिधाः क्रमात्॥ १४१॥
मद्यं सुमधुराम्लं च कफमारुतनाशनम्।
बलदीप्तिकरं हृद्यं सरमेतन्मदावहम्॥ १४२॥

मद्यं तावत्त्रिविधं गौडी माध्वी पैष्टिका चेति तानि चान्य-मद्यानि सौगन्धिकादिद्रव्यान्तरयोगतो विविधञ्च।

अन्यच्च।

स्यादातकी रसगुडादिकृता तु गौडी
पुष्पद्रवादिमधुसारमयी तु माध्वी।
पैष्टी पुनर्विविधधान्यविकारजाता
ख्याता मदाधिकतयाऽत्र च पूर्वपूर्वा॥ १४३॥
तालादिरसनिर्यासैः सैन्धीं हालां सुरां जगुः।
नानाद्रव्यकदम्बेन मद्यं कादम्बरं स्मृतम्।
सैन्धी कादम्बरी चैव द्विविधं मद्यलक्षणम्॥ १४४॥

अथ गौडीमद्यगुणाः।

गौडी तीक्ष्णोष्णमधुरा वातहृत्पित्तकारिणी।
बलकृद्दीपनी पथ्या कान्तिकृत्तर्पणी परा॥ १४५॥

अथ माध्वीमद्यगुणाः।

माध्वी तु मधुरा हृद्या नात्युष्णा पित्तवातहृत्।
पाण्डुकामलगुल्मार्शःप्रमेहशमनी परा॥ १४६॥

अथ पैष्टीगुणाः।

पैष्टी कटूष्णा तीक्ष्णा स्वादुमधुरा दीपनी परा॥१४७॥

अथ सैन्धीमद्यगुणः।

सैन्धी शीता कषायाम्ला पित्तह्वातदा च सा॥ १४८॥

अथ ऋतुभेदतः मद्यपानव्यवस्था।

गौड़ी तु शिशिरे पेया पैष्टी हेमन्तवर्षयोः।

शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु माध्वी ग्राह्या न चान्यथा॥ १४९॥

अथ केचित् मद्यगुणाः।

कादम्बरीशर्करजादि मद्यं सुशीतलं हृष्यकरं मदाढ्यम्।

माध्वीसमं स्यात्तृणवृक्षजातं मद्यं सुशीतं गुरु तर्पणञ्च॥ १५०॥

सर्वेषां तृणवृक्षाणां निर्यासं शीतलं गुरु।

मोहनं बलकृद्‌दृष्यं तृषासन्तापनाशनम्॥ १५१॥

ऐक्षवं तु भवेन्मद्यं शिशिरञ्च मदोत्कटम्।

यवधान्यकृतं मद्यं गुरु विष्टम्भदायकम्॥ १५२॥

शर्कराधातकीतोये कृतं शीतं मनोहरम्।

शार्करं कथ्यते मद्यं हृष्यं दीपनमोहनम्॥ १५३॥

अथ नवजीर्णमद्यगुणाः।

मद्यं नवं सर्वविकारहेतुः सर्वन्तु वातादिकदोषदायि।

जीर्णन्तु सर्वं सकलामयघ्नं बलप्रदं हृष्यकरञ्च दीपनम्॥ १५४॥

अथ मद्यप्रयोगविधिः।

मद्यप्रयोगं कुर्वन्ति शूद्रादिषु महार्त्तिषु।

द्विजैस्त्रीभिस्तु न ग्राह्यं यद्यप्युक्तौषधेऽमृतम्॥ १५५॥

किञ्च।

अन्ये द्वादशधा मद्यभेदानाहुर्मनीषिणः।

उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति नान्येस्तु पृथगीरिताः॥ १५६॥

(मं स्रोक्‌। कं काम्‌।)

इत्थं वार्द्धिनदीनदह्रदसरःकुल्यादितीरान्तर-

स्थान्तेक्षुगुड़ादिमाक्षिकभिदामद्यप्रभेदानपि।

प्रागस्मात्प्रतिबुध्य नामगुणतो निर्णीतयोर्णौचितो
याथातथ्यवशादिहनिश्चितमनाः कुर्वीत वैद्यः क्रियाम् १५७
ये रस्यमाना हि नृणां यथास्वं दोषानिरस्यन्त्यपि दुर्निरासान् ।
तेषां रसानां वसतिः किलाऽयं वर्गः प्रसिद्धो रसवर्गनाम्ना ॥१५८॥
निस्सन्दं दुग्धसिन्धावमृतमथ समस्तौषधीनां न दोहं
तापाद्यं नो चिकित्सामभिलषति रसं नापि दोषाकरस्य ।
लब्धा यत् सौहृदय्यं जगति बुधजनस्तेन वर्गः कृतोऽस्मिन्
पानीयादिः प्रसिद्धिं व्रजति मनुमितो नामगौर्मौलिरत्ने ॥१५९॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजे
पानीयादिवर्गः चतुर्दशः ।

अथ क्षीरादिवर्गः ।

अथ दुग्धनाम ।

क्षीरं पीयूषमूधस्यं दुग्धं स्तन्यं पयोऽमृतम् ॥ १ ॥
(मं दूध । कं हालु ।)

अथ दध्यादिनाम ।

क्षीरजं दधि तद्रूप्यं विरलं मस्तु तज्जलम् ॥ २ ॥
(क्षीरजं दधि । मं दहिं । कं मोसरु । तद्रूप्यं विरलं ।
मं पातालदहिं । कं नेक्षितुमोसरु । मस्तु मं दहिं-
चेंपाणि । कं मोसरनोरु ।)

अथ नवनीतनाम (तक्रजम् ।)

दधिजं नवनीतं स्यात्सारो हैयङ्गवीनकम् ॥ ३ ॥
(मं, कं, लोणी । गौं ननी ।)

अथ घृतनाम ।

घृतमाज्यं हविः सर्पिः पवित्रं नवनीतजम् ।

अमृतं चाभिचारघ्नं सौम्यमायुश्च तैजसम् ॥ ४ ॥

(मं तूप। कं तुप्प। गां घि।)

स्रवणं स्नेहनं स्नेहः स्निग्धता स्नेह एवं च।

अभ्यङ्गोऽभ्यञ्जनश्चैव चोपडश्च घृतादिकः ॥ ५ ॥

(मं चोप्पड। कं ष्डस्तु।)

अथ तक्रनाम।

तक्रं गोरसजं घोलं कालशेयविलोडितम्।

दण्डाहतमरिष्टोऽम्लमुदश्विन्मथितं द्रवः ॥ ६ ॥

(मं ताक। कं मज्जिगे। गौं घोल्।)

अथ तक्रविशेषः।

तक्रं त्रिभागदधिसंयुतमम्बु धीरै-

रुक्तं दधिद्विगुणवारियुतन्तुमस्तु।

दध्यम्बुसोयदिसमं तदुदश्विदाहु-

स्तत्केवलं तु मथितं मुनयो वदन्ति ॥ ७ ॥

अथ गोमूत्रमलनाम।

गोमूत्रं गोजलं गोम्भो गोनिष्यन्दश्च गोद्रवः।

गोमयं गोपुरीषं स्याद् गोविष्ठा गोमलं च तत् ॥ ८ ॥

[इति क्षीरादिसमस्तद्रव्यनामानि।]

गोमहिषीछागलाविकगजतुरगखरोष्ट्रमानुषस्त्रीणाम्।

क्षीरादिकगुणदोषान्वक्ष्ये क्रमतो यथायोगम् ॥ ९ ॥

अथ गोदुग्धगुणाः।

गव्यं क्षीरं पथ्यमत्यन्तरुच्यं स्वादु स्निग्धं पित्तवातामयघ्नम्।

कान्तिप्रज्ञाबुद्धिमेधाङ्गपुष्टिं धत्ते स्पष्टं वीर्यवृद्धिं विधत्ते ॥ १० ॥

(मं गाईचेंदूध।)

अथ महिषीदुग्धगुणाः।

शैत्यन्तु महिषीक्षीरं विपाके शीतलं गुरु।

बलपुष्टिप्रदं हृद्यं पित्तदाहास्रनाशनम्॥ ११॥
(मं म्हैषीचेंदूध। कं यम्येयहालु।)

अथ अजापयोगुणाः।

अजानां लघुकायत्वात्पानाद्दव्यनिषेवणात्।
नात्यम्बुपानाद्व्यायामात्सर्वव्याधिहरं पयः॥ १२॥
(मं शेलीदूध। कं पुट्ट आड़िनहालु।
तां जाजनगरे।)

अथ सूक्ष्माजपयोगुणाः।

सूक्ष्माजदुग्धेति च सम्प्रदाहं गोदुग्धवीर्य्यात्स्वधिकं गुणे च।
सुक्षीणदेहेषु च पथ्यमुक्तं स्थूलाजदुग्धं किल किञ्चिदूनम्॥१३॥
(मं थोरशेलिचेंदूधगुण। कं हिरिय आड़ीनहालु।)

अथावीदुग्धगुणाः।

आविकन्तु पयः स्निग्धं कफपित्तहरं परम्।
स्थौल्यमेहहरं पथ्यं लोमशं गुरु हृद्यिदम्॥ १४॥
(मं मेंढ़िचेंदूध। कं कम्बलगुरियहालु। गौं भेड़ौरदुध।)

अथ हस्तिनीपयोगुणाः।

मधुरं हस्तिनीक्षीरं हृष्यं गुरु कषायकम्।
स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्॥ १५॥
(मं हातिणिचेंदूध। कं आनेयहालु।)

अथ अश्वीक्षीरगुणाः।

अश्वीक्षीरं तु रूक्षाम्लं लवणं दीपनं लघु।
देहस्थैर्य्यकरं बल्यं गौरवं कान्तिकृत्परम्॥ १६॥
(मं घोड़ीचेंदूध।)

अथ गर्दभीक्षीरगुणाः।

बलकृद्गर्दभीक्षीरं वातश्वासहरं परम्।

मधुराम्लरसं रूक्षं दीपनं पथ्यदं स्मृतम्॥ १७॥

(मं गाड़वीचेंदूध। कं कत्तेयहालु।)

अथ उष्ट्रीपयोगुणाः।

उष्ट्रीक्षीरं कुष्ठशोफापहं तत्पित्तार्शोघ्नं तत्कफाटोपहारि।
आनाहार्त्ति जन्तुगुल्मोदराख्यं श्वासोश्वासं नाशयत्याशु पीतम्॥ १८

(मं करहीदूध। कं श्रोंठियहालु।)

अथ मानुषीक्षीरनामगुणाः।

मधुरं मानुषीक्षीरं कषायञ्च हिमं लघु।
चक्षुष्यं दीपनं पथ्यं पाचनं रोचनं च तत्॥ १९॥

(मं स्त्रीचेंदूध। कं हेङ्गसिनहालु।)

[इति एकादशक्षीरगुणाः।]

क्षीरं कासश्वासकोपाय सर्वं गुर्वामं स्यात्प्रायशो दोषदायि।
तच्चेत्तप्तं वर्त्तितं पथ्यमुक्तं नारीक्षीरं त्वाममेवामयघ्नम्॥ २०॥

(मं हिरवेंताविलेंदूध। कं बिसियहालकासिदहालु।)

अथ धारोष्णक्षीरगुणाः।

उक्तं गव्यादिकं दुग्धं धारोष्णममृतोपमम्।
सर्वामयहरं पथ्यं चिरसंस्थं तु दोषदम्॥ २१॥

अन्यच्च।

केऽप्याविकं पथ्यतमं शृतोष्णं क्षीरं त्वजानां शृतशीतमाहुः।
दोषालशीतं महिषीपयश्च गव्यं तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम्॥ २२॥

अथ क्षीरप्रशंसादिः।

हृद्यं बृंहणमग्निवर्द्धनकरं पूर्वाह्णपीतं पयो-
मध्याह्ने बलदायकं कफहरं कृच्छ्रस्य विच्छेदकम्।
बाल्ये वह्निकरं ततो बलकरं वीर्यप्रदं वार्द्धके
रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं सेव्यं ततः सर्वदा॥ २३॥

क्षीरं भुक्तस्त्रितयोषितं यदतसमेतद्दिजतिं प्रयाति।

उष्णं तु दोषं कुरुते तदूर्द्ध्वं विषोपमं स्यादुषितं दशानाम् ॥ २४ ॥
जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम्।
तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानुषम् ॥ २५ ॥

अथ क्षीरक्वाथगुणाः।

चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्क्वाथ्यदावर्त्ति तमुत्तमं तत्।
सर्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि वीर्य्यप्रदं क्षीरमतिप्रशस्तम् ॥ २६ ॥
गव्यं पूर्वाह्णकाले स्यादपराह्णे तु माहिषम्।
क्षीरं समकरं पथ्यं यद्वा सात्म्यं च सर्वदा ॥ २७ ॥

अथ शृतशीतादिक्षीरगुणाः।

पित्तघ्नं शृतशीतलं कफहरं पक्वं तदुष्णं भवे-
च्छीतं यत्तु न पाचितं तदखिलं विष्टम्भदोषप्रदम्।
धारोष्णं त्वमृतं पयः श्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं
हृद्यं बृंहणमग्निवर्द्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम् ॥ २८ ॥

अथ क्षीरवर्जनम्।

क्षीरं न भुञ्जीत कदाऽप्यतप्तं तप्तं न चैतल्लवणेन सार्द्धम्।
पिष्टान्नसन्धानकमाषमुद्गकोशातकीकन्दफलादिकैश्च ॥ २९ ॥

तथाच।

मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः।
शाकजाम्बवरसैस्तु सेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत् ॥ ३० ॥

अथ क्षीरसेवनम्।

स्निग्धं शीतं गुरु क्षीरं सर्वकालं न सेवयेत्।
दीप्ताग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च ॥ ३१ ॥
नित्यं तीव्राग्निना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः।
पुष्यन्ति धातवः सर्वे बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥ ३२ ॥
क्षीरं गवाजकादेर्मधुरं क्षारं नवप्रसूतानाम्।

रूक्षञ्च पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते ॥ ३३ ॥
(मं तानीचेंदूध । कं यलगंदियहालु ।)

अथ प्रथमाद्यवस्थाभेदात् क्षीरगुणाः ।

मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम् ।
लवणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ॥ ३४ ॥
(मं पाड़सेगाईचेंदूध । कं काड़कान्दियाविनपालु ।)

गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् ।
मध्यवयसां रसायनमुक्तमिदं दुर्बलं तु वृद्धानाम् ॥३५॥
(मं पाढ़ उलादिदूध । कं चोश्चिमुमोदलागिपालु ।)

तासां मासत्रयादूर्ध्वं गुर्विणीनाञ्च यत्पयः ।
तद्धि लवणं क्षीरं मधुरं पित्तदोषकृत् ॥ ३६ ॥
(मं गर्भिणीगायिचें दूध । कं गब्बदाविनपालु ।)

अथ देशवर्णादिविशेषात्क्षीरगुणाः ।

गवादीनां वर्णभेदाद्गुणा दुग्धादिके पृथक् ।
केचिदुक्तो विशेषाश्च विशेषो देशभेदतः ॥ ३७ ॥

तथा चोक्तम् ।

देशेषु देशेषु च तेषु तेषु तृणाम्बुनो यादृशदोषयुक्ते ।
तत्सेवनादेव गवादिकानां गुणादि दुग्धादिषु तादृशं मतम् ॥३८॥

शीतं स्निग्धं गुरुर्बल्यं हृद्यं पित्तापहं परम् ।
ज्ञेया देवाभिधा तस्य कीलाटस्तु पयःच्छदः ॥ ३९ ॥
[इति क्षीरप्रकरणम् ।]

अथ गोदधिगुणाः ।

दधि गव्यमतिपवित्रं शीतं स्निग्धञ्च दीपनं बलकृत् ।
मधुररसं रोचकञ्चापि ग्राहि च वातामयघ्नञ्च ॥ ४० ॥
(मं गाईचेंदहिं । कं आकलमोसरु ।)

अथ माहिषीदधिगुणाः ।

माहिषं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मकृद्रक्तपित्तजित् ।
बलावहं गुरु वृष्यं श्रमघ्नं शोधनं दधि ॥ ४१ ॥
(मं महिषिचेंदहिं । कं यम्मेयमोसरु ।)

अथ अजादधिगुणाः ।

दध्याजं कफवातघ्नं लघूष्णं नेत्रदोषनुत् ।
दुर्नामश्वासकासघ्नं रुच्यं दीपनपाचनम् ॥ ४२ ॥
(मं शेलिचेंदहिं । कं आडिनमोसरु ।)

अथ आविकदधिगुणाः ।

आविकं दधि सुस्निग्धं कफपित्तकरं गुरु ।
वाते च रक्तवाते च पथ्यं शोफव्रणापहम् ॥ ४३ ॥
(मं मेंढिचेंदहिं । कं कुरियमोसरु ।)

अथ हस्तिनीदधिगुणाः ।

हस्तिनीदधि कषायलघूष्णं पक्तिशूलशमनं रुचिप्रदम् ।
दीप्तिदं खलु बलासगदघ्नं वीर्य्यवर्द्धनबलप्रदमुक्तं ॥ ४४ ॥
(मं हातिणीदहिं । कं आनेयमोसरु ।)

अथ अश्वीदधिगुणाः ।

अश्वीदधिस्यान् मधुरं कषायं कफार्त्तिमूर्च्छामयहारि रूक्षम् ।
वातावहं दीपनकारि नेत्रदोषापहं तत्कथितं पृथिव्याम् ॥४५॥
(मं घोडिचेंदहिं । कं कुदिरेयमोसरु ।)

अथ गर्दभीदधिगुणाः ।

गर्दभीदधि रूक्षोष्णं लघु दीपनपाचनम् ।
मधुराम्लरसं रुच्यं वातदोषविनाशनम् ॥ ४६ ॥
(मं गाढवीचेंदहिं । कं कत्तेयमोसरु ।)

अथ उष्ट्रीदधिगुणाः ।

औष्ट्रमर्शांसि कुष्ठानि क्रिमिशूलोदराणि च ।

निघ्नन्ति कटुकं स्वादु किञ्चिदम्लरसं दधि ॥ ४७ ॥
(मं कारहोवेंदहिं । क. घोंठियमोसरु ।)

अथ स्त्रीदधिनामगुणाः ।

विपाके मधुरं बल्यमम्लं सन्तर्पणं गुरु ।
चक्षुष्यं ग्रहदोषघ्नं दधि स्त्रीस्तन्यसम्भवम् ॥ ४८ ॥
(क. हेंगेहालिनमोसरु ।)

[इति नवभेदं दधि ।]

अथ सामान्यदधिगुणाः ।

दध्युष्णं गुरु वातदोषशमनं संग्राहि मूत्रावहं
बल्यं शोफकरञ्च कृच्छ्रशमनं वक्त्रे च शान्तिप्रदम् ।
कासश्वासवपीनसेषु विषमे शीतज्वरे श्लाघितं
रक्तोद्रेककरं करोति सततं शुक्रस्य वृद्धिं पराम् ॥ ४९ ॥

अन्यच्च ।

दधि मधुरमीषदम्लं मधुराम्लं वा हितं न चात्युष्णाम् ।
यावद्यावन्मधुरं दोषहरं तावदुत्तममिदम् ॥ ५० ॥

अथ दधिवर्जनम् ।

लवणमरिचसर्पिःशर्करामुद्गधात्री-
कुसुमरसविहीनं नैतदश्नन्ति नित्यम् ।
न च शरदि वसन्ते ग्रीष्मकाले न रात्रौ
न दधि कफविकारे पित्तदोषेऽपि नाद्यात् ॥ ५१ ॥

अथ संयोगविशेषात् दधिगुणाः ; तत् सेवनकालः :-

त्रिकटुकयुतमेतद्राजिकाचूर्णमिश्रं
कफहरमनिलघ्नं वह्निसन्धुक्षणञ्च ।
तुहिनशिशिरकाले सेवितं चातिपथ्यं
रचयति ननु दार्ढ्यं कान्तिमत्त्वं च नृणाम् ॥ ५२ ॥

[इति दधिप्रकरणम् ।]

अथ मस्तुगुणाः।

उष्णाम्लं रुचिपक्तिदं क्लमहरं बल्यं कषायं सरं
भुक्तिच्छेदकरं तृषोदरगदप्लीहार्शसां नाशनम्।
स्रोतःशुद्धिकरं कफानिलहरं विष्टम्भशूलापहं
पाण्डुश्वासविकारगुल्मशमनं मस्तु प्रशस्तं लघु ॥ ५३ ॥

(मं दहिं चेंपाणीगुण। कं मोंसरनीरगुण। गौं दयेरमात।)

अथ तक्रगुणाः।

तक्रं श्लेष्मसमीरहारि मथितं तत् श्लेष्मपित्तापहं
रुच्यं प्राशुरुदश्विदाख्यमधिकं तक्रं त्रिदोषापहम्।
मन्दाग्न्यायरुचौ विदाहविषमश्वासार्त्तिकासादिषु
श्रेष्ठं पथ्यतमं वदन्ति सुधियस्तक्रत्रयं शुत्तमम् ॥ ५४ ॥

तथा च।

तक्रं त्रिदोषशमनं रुचिदीपनीयं
रुच्यं वमिश्रमहरं क्लमहारि मस्तु।
बल्यप्रदं पवननाशमुदश्विदाख्यं
शस्तं कफश्रमकृशमनेषु घोलम् ॥ ५५ ॥

अथ रसभेदात् तक्रगुणाः।

अम्लेन वातं मधुरेण पित्तं कफं कषायेण निहन्ति सद्यः।
यथा सुराणाममृतं हिताय तथा नराणामिह तक्रमाहुः ॥ ५६ ॥

अपि च।

आमातिसारे च विसूचिकायां शीतज्वरे पाण्डुषु कामलेषु।
प्रमेहगुल्मोदरवातशूले नित्यं पिबेत्तक्रमरोचके च ॥ ५७ ॥
शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफे पाण्ड्वामयेषु च।
मार्गोपरोधे कुष्ठादिव्याधौ तक्रं प्रशस्यते ॥ ५८ ॥
वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम्।
शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥ ५९ ॥

यवानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरे।
सन्निपातोदरे तक्रं त्रिकटुक्षारसैन्धवम् ॥ ६० ॥

अथ तक्रवर्जनविधिः।

नैव तक्रं दद्यात्क्षते नोष्णकाले नो दौर्बल्ये नो तथा मूर्च्छिते च।
नैव भ्रान्तौ नैव पित्तास्रदोषे नैतद्दद्यात्सूतिकायां विशेषात् ॥६१॥

अथ तक्रलक्षणम्।

तक्रं श्लेष्मान्वितन्तुन्दनिद्राजाड्यप्रदं गुरु।
अशेषविशिष्टं सामान्यं निःशेषं लघु पथ्यदम् ॥ ६२ ॥
(मं ताक। कं मलेमज्जिगे।)

[इति तक्रप्रकरणम्।]

अथ साधारणनवनीतगुणाः।

शीतं वर्णबलावहं सुमधुरं हृद्यं च संग्राहकं
वातघ्नं कफकारकं रुचिकरं सर्वाङ्गशूलापहम्।
कासघ्नं श्रमनाशनं सुखकरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं
चक्षुष्यं नवनीतमुद्धृतनवं गोः सर्वदोषापहम् ॥ ६३ ॥
(मं साधारणलोणियाचेगुणाः। कं साधारणबेणेगुणा।)

अथ गोमहिष्योर्नवनीतगुणाः।

गव्यञ्च माहिषञ्चापि नवनीतं नवोद्भवम्।
शस्यते बालवृद्धानां बलकृत्पुष्टिवर्धनम् ॥ ६४ ॥
(मं गाइम्हैसिचेंलोणी। कं आकलयम्मेयबेणेगुणा।)

माहिषं नवनीतन्तु कषायं मधुरं रसे।
शीतं हृद्यप्रदं ग्राहि पित्तघ्नं तु बलप्रदम् ॥ ६५ ॥
(मं म्हशीचोलोणीगुण। कं यम्मेयबेणेगुण।)

अथ लघुजानवनीतगुणाः।

लघुजाजन्तु मधुरं कषायञ्च त्रिदोषनुत्।

चक्षुष्यं दीपनं बल्यं नवनीतं हितं सदा॥ ६६॥

(मं आजनमरसेलिलोण्यिगुण। कं दीपदाडिबणेयगुण।)

अथ छागनवनीतगुणाः।

नवनीतं नवोत्थन्तु छागजं क्षयकासजित्।

बल्यं नेत्रामयघ्नं च कफघ्नं दीपनं परम्॥ ६७॥

(मं लोवससेलिचेंगुण। कं देसवास आडिनबेण्यगुण।)

अथ आविकनवनीतगुणाः।

आविकं नवनीतन्तु विपाके तु हिमं लघु।

योनिशूले कफे वाते दुर्नाम्नि च हितं सदा॥ ६८॥

(मं एड़िकोचेंलोणोगुणा। कं एलगुमुरिग्रबेणगुण।)

अथ एडकनवनीतगुणाः।

ऐडकं नवनीतन्तु कषायं शीतलं लघु।

मेधाहृद्गुरु पुष्ट्यं च स्थौल्यं मन्दाग्निदीपनम्॥ ६९॥

(मं मेंढ़िचेंलोणीगुण। कं कुरियबेणेगुण।)

अथ हस्तिनीनवनीतगुणाः।

हस्तिनीनवनीतं तु कषायं शीतलं लघु।

तिक्तं विष्टम्भि जन्तुघ्नं हन्ति पित्तकफक्रिमीन्॥ ७०॥

(मं हातिनीलोणी। कं आनेयबेणेगुण।)

अथ अश्वीयनवनीतगुणाः।

अश्वीयं नवनीतं स्यात्कषायं कफवातजित्।

चक्षुष्यं कटुकं चोष्णमीषद्वातापहारकम्॥ ७१॥

(मं घोड़ीचेंलोणीगुण। कं कुदिरेबेणेगुण।)

अथ गर्दभीनवनीतगुणाः।

गर्दभीनवनीतन्तु कषायं कफवातनुत्।

बल्यं दीपनदं पाके लघूष्णं मूत्रदोषनुत्॥ ७२॥

(मं गाढ़वीचेंलोणीगुण। कं कत्तेयबेणेगुण।)

वातश्लेष्मनिबर्हणं बलकरं वर्णप्रदाने क्षमम्।
दुर्नामग्रहणीविकारशमनं मन्दानलोद्दीपनं
चक्षुष्यं नवगव्यतः परमिदं हृद्यं मनोहारि च ॥ ७८ ॥
(मं म्हैसोचेंतूप। कं यम्मेयतुप्पउ।)

अथ अजाघृतगुणाः।

आजमाज्यन्तु चक्षुष्यं दीपनं बलवर्द्धनम्।
कासश्वासकफान्तकं राजयक्ष्मसु शस्यते ॥ ७९ ॥
(मं शेळीचेंतूप। कं आडिनतुप्पउ।)

अथ आविकघृतगुणाः।

पाके लघ्वाविकं सर्पि र्नैवं पित्तप्रकोपनम्।
योनिदोषे कफे वाते शोफे कम्पे च तद्धितम् ॥ ८० ॥
(मं एडिचेंतूप। कं एलगुरियतुप्पउ।)

अथ एडकघृतगुणाः।

ऐडकं घृतमतीवगौरवादर्ण्यमेव सुकुमारदेहिनाम्।
बुद्धिपाटवकरं बलावहं सेवितं च कुरुते नृणां वपुः ॥ ८१ ॥
(मं मेंढीचेंतूप। कं बणिगुवियतुप्प।)

अथ हस्तिनीघृतगुणाः।

निघ्नन्ति हस्तिनीसर्पिः कफपित्तविषक्रिमीन्।
कषायं लघु विष्टम्भि तिक्तं चाग्निकरं परम् ॥ ८२ ॥
(मं हातिनीतूप। कं कुदिरेतुप्प।)

अथ अश्वीघृतगुणाः।

अश्वीसर्पिस्तु कटुकं मधुरं च कषायकम्।
ईषद्दीपनदं मूर्च्छाहारि वाताल्पदं गुरु ॥ ८३ ॥
(मं घोडिचेंतूप। कं घोडिगेयतुप्प।)

अथ गर्दभीघृतगुणाः।

घृतं गार्दभिकं बल्यं दीपनं मूत्रदोषनुत्।

अथ उष्ट्रीनवनीतगुणाः।

औष्ट्रन्तु नवनीतं स्यादिपाके लघु शीतलम्।
व्रणक्रिमिकफाघ्नं वातघ्नं विषनाशनम्॥ ७३॥

(मं करेहौवेंखोग्गीगुण। कं ओंठियवेणेयगुण।)

अथ नारीनवनीतगुणाः।

नवनीतन्तु नारीणां हृद्यं पाके लघु स्मृतम्।
चक्षुष्यं सर्वरोगघ्नं दीपनं विषनाशनम्॥ ७४॥

(मं स्त्रीचेंलोणीगुण। कं हेंगुसिनबेणेयगुण।)

अथ सद्योनवनीतगुणाः।

शीतं दुग्धनवोद्धृतं सुमधुरं हृद्यञ्च वातापहं
कासघ्नं क्रिमिनाशनं कफकरं संग्राहि शूलापहम्।
बल्यं पुष्टिकरं तृषार्त्तिशमनं सन्तापविच्छेदनं
चक्षुष्यं श्रमहारि तर्पणकरं दध्युद्भवं पित्तजित्॥ ७५॥

अथ जीर्णनवनीतगुणाः।

एकाहाद्युषितं प्रोक्तमुत्तरोत्तरगन्धदम्।
अहृद्यं सर्वरोगाढ्यं दधिजं तद्धृतं स्मृतम्॥ ७६॥

(मं जुनेंलोणीतूपगुणा। कं पलपबेणेयगुण।)

[इति एकादशनवनीतप्रकरणम्।]

अथ गव्यघृतगुणाः।

धीकान्तिस्मृतिदायकं बलकरं मेधाप्रदं पुष्टिकृत्-
वातश्लेष्महरं श्रमोपशमनं पित्तापहं हृद्यदम्।
वह्नेर्वृद्धिकरं विपाकमधुरं हृद्यं वपुःस्थैर्य्यदं
गव्यं हव्यतमं घृतं बहुगुणं भोग्यं भवेद्भाग्यतः॥ ७७॥

(मं गाइचेंतूप। कं आकलतुप्पवु।)

अथ महिषीघृतगुणाः।

सर्पिर्माहिषमुत्तमं धृतिकरं सौख्यप्रदं कान्तिकृत्-

पाके लघूष्णवीर्य्यञ्च कषायं कफनाशनम् ॥ ८४ ॥

(मं गाड़वीचेंतूप। कं कत्तेयतुप्प।)

अथ उष्ट्रीघृतगुणाः।

घृतमौष्ट्रन्तु मधुरं विपाके कटुशीतलम्।

कुष्ठक्रिमिहरं वातकफगुल्मोदरापहम् ॥ ८५ ॥

(मं करह्वीचेंतूप। कं ओंट्टियतुप्प।)

अथ नारीघृतगुणाः।

नारीसर्पिस्तु चक्षुष्यं पथ्यं सर्वामयापहम्।

मन्दाग्निदीपनं रुच्यं पाके लघु विषापहम् ॥ ८६ ॥

(मं स्त्रीचेंतूप। कं हेङ्गसिनतुप्प।)

अथ पुराणघृतगुणाः।

मदापस्मारमूर्च्छादिशिरःकर्णाक्षिजा रुजः।

सर्पिः पुराणं जयति व्रणशोधनरोपणम् ॥ ८७ ॥

(मं, कं, जुनेंतूप।)

अथ साधारणघृतगुणाः।

आयुर्वृद्धिं वपुषि दृढ़तां सौकुमार्य्यं च कान्तिं

बुद्धिं धत्ते स्मृतिबलकरं शीतविध्वंसनं च।

पथ्यं बाल्ये वयसि तरुणे वार्द्धके चातिबल्यं

नान्यत्किञ्चिज्जगति गुणदं सर्पिषः पथ्यमस्ति ॥ ८८ ॥

[इति घृतप्रकरणम्।]

अथ काञ्जिकनामगुणाः।

काञ्जिकं काञ्जिका वीरं कुल्माषाभिभवं तथा।

अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालोऽम्लसारकः ॥ ८९ ॥

काञ्जिकं वातशोफघ्नं पित्तघ्नं ज्वरनाशनम्।

दाहमूर्च्छाश्रमघ्नञ्च शूलाध्मानविबन्धनुत् ॥ ९० ॥

(मं काञ्जि। कं अम्बिल। गौं कांजि।)

अथ काञ्जितैलगुणाः ।

काञ्जिकं काञ्जितैलञ्च पलितं वातकारकम् ।
दाहकं गात्रशैथिल्यं मर्दनाच्च भक्षणात् ॥ ८१ ॥

अथ चुक्रनामगुणाः । (काञ्जिकभेदः ।)

चुक्रं सहस्रवेधञ्च रसाम्लं चक्रवेधकम् ।
शाखाम्लभेदनञ्चैवमम्लसारञ्च चुक्रिका ॥ ८२ ॥
चुक्रं तिक्ताम्लकं स्वादु कफपित्तविनाशनम् ।
नासिकागददुर्गन्धशिरोरोगहरं परम् ॥ ८३ ॥

अथ सौवीरकाः । (गोधूमयवतुषाम्लगुणाः ।)

सौवीरकं सुवीराम्लं ज्ञेयं गोधूमसम्भवम् ।
यवाम्लजं यवोत्थं च तुषोत्थं च तुषोदकम् ॥ ८४ ॥
सौवीरकं चाम्लरसं केश्यं मस्तकदोषजित् ।
जराशैथिल्यहरणं बलसन्तर्पणं परम् ॥ ८५ ॥
तण्डुलोत्थं तण्डुलाम्बु कषायं मधुरं लघु ।
संग्राहि विषविस्फोटदद्रुदाहव्रणनाशकृत् ।
तुषाम्बु दीपनं हृद्यं हृत्पाण्डुकृमिरोगनुत् ॥ ८६ ॥

(मं धुवण । कं चक्रिगच्छिद्दरे ।)

यवोदजः शिवरसस्त्यहात्पर्य्युषिते रसे ।
दीपनो मधुराम्लस्तु दाहजिल्लघुतर्पणः ॥ ८७ ॥

(मं. कं, शिवरस ।)

[इति काञ्जिकादिप्रकरणम् ।]

अथ गोमूत्रगुणाः ।

गोमूत्रं कटुतिक्तोष्णं कफवातहरं लघु ।
पित्तकृद्दीपनं मेध्यं त्वग्दोषघ्नं मतिप्रदम् ॥ ८८ ॥

(कं चाकलगोत्तगुण ।)

अथ माहिषमूत्रगुणाः।

माहिषं मूत्रमानाहशोफगुल्माक्षिदोषनुत्।
कटूष्णं कुष्ठकण्डूतिशूलोदररुजापहम्॥ ९९॥
(मं म्हैसीचेंमूत। कं यम्मेगोंत।)

अथ अजामूत्रगुणाः।

अजामूत्रं कटूष्णञ्च रूक्षं नाड़ीविषार्त्तिजित्।
प्लीहोदरकफश्वासगुल्मशोफहरं लघु॥ १००॥
(मं शेलिचेंमूत्र।)

अथ आविकमूत्रम्।

आविकं तिक्तकटुकं मूत्रमुष्णं च कुष्ठजित्।
दुर्नामोदरशूलार्त्तशोफमेहविषापहम्॥ १०१॥
(मं आडिनगोमूत्र। कं कुरीयगोमूत्र।)

अथ हस्तिमूत्रगुणाः।

हस्तिमूत्रं तु तिक्तोष्णं लवणं वातभूतनुत्।
तिक्तं कषायं शूलघ्नं हिक्काश्वासहरं परम्॥ १०२॥
(मं हातिणीचेंमूत्र। कं आनेयमोमूत्र।)

अथ अश्वमूत्रगुणाः।

अश्वमूत्रं तु तिक्तोष्णं तीक्ष्णं च विषदोषजित्।
वातप्रकोपशमनं पित्तकारि प्रदीपनम्॥ १०३॥
(मं घोड़ेयाचेंमूत। कं कुदरेयमूत्र।)

अथ गर्दभमूत्रगुणाः।

खरमूत्रं कटूष्णं च क्षारं तीक्ष्णं कफापहम्।
महावातापहं भूतकम्पोन्मादहरं परम्॥ १०४॥
(मं गाढ़वीचेंमूत। कं कत्तेयमूत्र।)

अथ उष्ट्रमूत्रगुणाः।

औष्ट्रकं कटु तिक्तोष्णं लवणं पित्तकोपनम्।

बल्यं जठररोगघ्नं वातदोषविनाशनम् ॥ १०५ ॥
(मं करभीमूत्र। कं चोंडियगींवत।)

अथ मानुषमूत्रगुणाः।

मानुषं मूत्रमामघ्नं क्रिमिव्रणविषार्त्तिनुत्।
तिक्तोष्णं लवणं रुच्यं भूतत्वग्दोषघातजित्। १०६ ॥
(मं नरमूत्र।)

अथ मूत्रप्रयोगविधिः।

शूलगुल्मोदरानाह वातविच्छर्दनादिषु।
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गोमूत्रं कल्पयेद्बुधः ॥ १०७ ॥
[इति नवमूत्रप्रकरणम्।]

अथ तैलक्रमः।

तैलं यत्तिलसर्षपोदितकुसुम्भोत्थातसीधान्यजं
यच्चैरण्डकरञ्जकेङ्गुदिफलैर्निम्बाच्च शिग्रुस्त्रिभिः।
ज्योतिष्मत्यभयोद्भवं मधुरिकाकोशाम्रचिञ्चाभवं
कर्पूरत्रपुसादिजं च सकलं सिद्धैः क्रमात् कथ्यते ॥ १०८ ॥

अथ तिलतैलगुणाः।

तिलतैलमलङ्करोति केश्यं मधुरं तिक्तकषायमुष्णतीक्ष्णम्।
बलकृत्कफवातजं तु खर्जूव्रणकण्डूतिहरं च कान्तिदायि ॥ १०९ ॥

अथ सार्षपतैलगुणाः।

सर्षपतैलं तिक्तं कटुकोष्णं वातकफविकारघ्नम्।
पित्तास्रदोषदं क्रिमिकुष्ठघ्नं तिलजवच्च चक्षुष्यम् ॥ ११० ॥

अथ कुसुम्भतैलगुणाः।

कुसुम्भतैलं क्रिमिहारि तेजोबलावहं यक्ष्ममलापहं च।
त्रिदोषकृत्पुष्टिबलक्षयं च करोति कण्डूं च करोति दृष्टेः ॥ १११ ॥
(गौं कुसुमबीजेर तेल।)

अथ अतसीतैलगुणाः ।

मधुरं त्वतसीतैलं पिच्छिलं चानिलापहम् ।
मदगन्धि कषायञ्च कफकासापहारकम् ॥ ११२ ॥

(मं एसेल । कं अगसेयणे । हिं तिसितेल । गौं मसिनेर तेल ।)

अथ धान्यजतैलगुणाः ।

गोधूमयावनालव्रीहियवाद्यखिलधान्यजं तैलम् ।
वातकफपित्तशमनं कण्डूकुष्ठादिहारि चक्षुष्यम् ॥ ११३ ॥

अथ एरण्डतैलगुणाः ।

एरण्डतैलं क्रमिदोषनाशनं वातामयघ्नं सकलाङ्गशूलहृत् ।
कुष्ठापहं स्वादु रसायनोत्तमं पित्तप्रकोपं कुरुतेऽग्निदीपनम् ११४

(मं आडलकेयणे । गौं ड़ेड़ोर तेल ।)

अथ करञ्जतैलगुणाः ।

करञ्जतैलं नयनार्त्तिनाशनं वातामयध्वंसनमुष्णतीक्ष्णकम् ।
कुष्ठार्त्तिकण्डूतिविचर्चिकापहं लेपेन नानाविधचर्मदोषनुत् ११५

(कं हुलिगिलियणे ।)

अथ इङ्गुदीतैलगुणाः ।

स्निग्धं स्यादिङ्गुदीतैलं मधुरं पित्तनाशनम् ।
शीतलं कान्तिदं वल्यं शैवलं केशवर्द्धनम् ॥ ११६ ॥

(मं हिङ्गणाचेंतेल । कं हिङ्गलयणे ।)

अथ निम्बतैलगुणाः ।

निम्बतैलं तु नात्युष्णं क्रिमिकुष्ठकफापहम् ॥ ११७ ॥

(कं बेविनेणे ।)

अथ अक्षतैलगुणाः ।

आक्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलापहम् ॥ ११८ ॥

(मं बेहड़ीयाचेंतेल । कं तरियियणे । गौं बहेड़ा वीजेर तेल ।)

अथ शिग्रुतैलगुणाः।

शिग्रुतैलं कटूष्णञ्च वातश्लेष्मकनाशनम्।
त्वग्दोषव्रणकण्डूतिशोफहारि च पिच्छलम्॥ ११९॥
(मं शेगुतेल। कं नुगिययणे। गौं सजिनाबीजेरतेल।)

अथ ज्योतिष्मतीतैलगुणाः।

कटु ज्योतिष्मतीतैलं तिक्तोष्णं वातनाशनम्।
पित्तसन्तापनं मेधाप्रज्ञाबुद्धिविवर्द्धनम्॥ १२०॥
(मं कांकिनेणे। गौं लताफट्कीरतेल।)

अथ हरीतकीतैलगुणाः।

शीतं हरीतकीतैलं कषायं मधुरं कटु।
सर्वव्याधिहरं पथ्यं नानात्वग्दोषनाशनम्॥ १२१॥
(मं हिरडेल। कं अणिलेयणे।)

अथ राजिकातैलगुणाः।

तीक्ष्णन्तु राजिकातैलं ज्ञेयं वातादिदोषनुत्।
शिशिरं कटु पुंस्त्वघ्नं केश्यं त्वग्दोषनाशनम्॥ १२२॥
(मं मुहुरितेल। कं सासवेययणे। गौं राइसरिषार तेल।)

अथ कोशाम्रजतैलगुणाः।

सरं कोशाम्रजं तैलं क्रिमिकुष्ठव्रणापहम्।
तिक्ताम्लमधुरं ग्राह्यं पथ्यं रोचनपाचनम्॥ १२३॥
(मं थांबेल। कं मावितेणे। गौं क्षाओड़ारतेल।)

अथ चिञ्चातैलगुणाः।

यच्च चिञ्चाभवं तैलं कटु पाके विलेखनम्।
कफवातहरं रूक्षं कषायं नातिशीतलम्॥ १२४॥
(मं पिंसोरातेल। कं चिञ्चबिकेयणे। गौं कांइबीजेर तेल।)

अथ कर्पूरतैलगुणाः ।

कर्पूरतैलहिमतैलशितांशुतैल-
शीताभ्रतैलतुहिनांशुसुधांशुतैलम् ।
कर्पूरतैलं कटुकोष्णकफामहारि
वातामयज्वरददार्बुदपित्तहारि ॥ १२५ ॥

(मं कपुरेयणें । गौं कर्पूरेर तैल ।)

अथ त्रपुसादितैलम् ।

त्रपुसैर्वारुकचारककूष्माण्डप्रभृतिबीजजं च यत्तैलम् ।
तन्मधुरं गुरु शिशिरं केश्यं कफपित्तनाशि कान्तिकरम् ॥१२६ ॥

(मं काकडी । कं वालुकादितैल । तें सौतेगुब्बलादि-
यंसौते । गौं शसावीजेर तैल ।)

अथ तैलसेवने योग्यायोग्यविचारः ।

तैलं न सेवयेद्धीमान् यस्य कस्य च यद्भवेत् ।
विषसाम्यगुणत्वाच्च योगी तन्न प्रयोजयेत् ॥ १२७ ॥

उक्तञ्च ।

विषस्य तैलस्य न किञ्चिदन्तरं
मृतस्य सुप्तस्य न किञ्चिदन्तरम् ।
तृणस्य दासस्य न किञ्चिदन्तरं
मूर्खस्य काष्ठस्य न किञ्चिदन्तरम् ॥ १२८ ॥

[इति तैलप्रकरणम् ।]

इत्थं गवादिकपयःप्रभृतिप्रपञ्च-
प्रस्ताववर्णिततिलादिकतैलजातम् ।
वर्गं निसर्गललितोज्ज्वलशब्दसर्गं
बुद्ध्वा भिषक्पतिरशङ्कतया भिषज्येत् ॥ १२९ ॥

पातारमात्मनः किल यान्ति प्रत्युपचिकीर्षया यानि ।
तेषामेव निवासः परिकथितः पेयवर्ग इति कृतिभिः ॥१३०॥

पायं पायं मधुरविमलां शीतलां यस्य कीर्त्ति-
स्रोतोधारां जहति सुजना दुर्जनासङ्गदौःख्यम् ।
वर्गस्तस्य व्रजति नृहरेर्नामनिर्माणनाम्न-
श्चूडारत्ने खलु तिथिमितः क्षीरकादिः समाप्तिम् ॥१३१॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते राजनिघण्टौ
क्षीरादिवर्गः पञ्चदशः समाप्तः ।

अथ शाल्यादिवर्गः ।

अथ धान्यप्रकरणम् ।

धान्यं भोग्यञ्च भोगार्हमन्नाद्यं जीवसाधनम् ।
तच्च तावत् त्रिधा ज्ञेयं शूकशिम्बीतृणाह्वयम् ॥ १ ॥
व्रीह्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात्-
तच्छूकधान्यमथ मुद्गमकुष्ठकादि ।
शिम्बौ निगूढमिति तत्प्रवदन्ति शिम्बी-
धान्यं तृणोद्भवतया तृणधान्यमन्यत् ॥ २ ॥
वातादिदोषशमनं लघु शूकधान्यं
तेजोबलातिशयवीर्य्यविवृद्धिदायि ।
शिम्बीभवं गुरु हिमं च विबन्धदायि
वातूलकं तु शिशिरं तृणधान्यमाहुः ॥ ३ ॥
देशे देशे शूकधान्येषु संख्या ज्ञातुं शक्या नैव तद्देवतैर्वा ।
तस्मादेषां येषु भोगोपयोगास्तान्यस्माभिर्व्याक्रियन्ते कियन्ति ॥४॥

अथ शालिनाम ; तद्भेदाश्च ।

शालयः कलमा वप्या व्रीहिश्रेष्ठा नृपप्रियाः ।
धान्योत्तमाश्च विज्ञेयाः केदाराः सुकुमारकाः ॥ ५ ॥

राजान्नषष्टिकसितेतररक्तमुण्ड-
स्थूलाढ्यगन्धनिरपादिकशालिसंज्ञाः।
व्रीहिस्तथेति दशधा भुवि शालयस्तु
तेषां क्रमेण गुणनामगणं ब्रवीमि ॥ ६ ॥

अथ राजान्नादिशालिलक्षणम्।

राजान्नं दीर्घशूकः खरिपुदिवसजं षष्टिकौ वर्णतो द्वौ
निःशूको मुण्डशालिः स्वगुणविशदितः स्वाभिधानाख्ययोऽन्यौ।
मासैर्योऽन्यस्त्रिभिः स्यात् स भवति निरपो योऽपि हृद्यान्नसम्पू-
रेद-स्याद्व्रीहिसंज्ञस्तदिति दशविधाः शालयस्तु प्रसिद्धाः ॥ ७ ॥

अथ राजान्ननामगुणाः। तद्भेदाश्च।

शालिन्द्रपान्नं राजान्नं राजाह्वं दीर्घशूककम्।
धान्यश्रेष्ठं राजधान्यं राजेष्ठं दीर्घकूरकम् ॥ ८ ॥
राजान्नं तु त्रिदोषघ्नं सुस्निग्धं मधुरं लघु।
दीपनं बलकृत्पथ्यं कान्तिदं वीर्यवर्द्धनम् ॥ ९ ॥
राजान्नं त्रिविधं स्वशूकभिदया ज्ञेयं सितं लोहितं
कृष्णं चेति रसाधिकं च तदिदं स्यादौत्तरोत्तर्यतः।
त्रैविध्यादिह तण्डुलाश्च हरिताः श्वेतास्तथा लोहिताः
सामान्येन भवन्ति तेऽप्यथ गुणैः स्युः पूर्वपूर्वोत्तराः ॥ १० ॥
(राजान्नं कार्णाटके प्रसिद्धम्। गौं राजभोग।)

अथ षष्टिकनामगुणाः।

षष्टिकः षष्टिशालिः स्यात् षष्टिजः स्निग्धतण्डुलः।
षष्टिवासरजः सोऽयं ज्ञेयो मासद्वयोद्भवः ॥ ११ ॥
गौरो नीलः षष्टिकोऽयं द्विधा स्या-
दाद्यो रुच्यः शीतलो दोषहारी।
कृष्णः पथ्यो दीपनो वीर्यहृत्क

इत्ते षाष्टिकाविदूनो द्वितीयः ॥ १२ ॥

(षष्टिशालिर्मालवेप्रसिद्धः। गौ षेटेधान।)

अथ कृष्णशालिनामगुणाः।

कृष्णशालिः कालशालिः श्यामशालिः सितेतरः ॥ १३ ॥
कृष्णशालिस्त्रिदोषघ्नो मधुरः पुष्टिवर्द्धनः।
वर्णकान्तिकरो वृष्यो दाहजिद्वीर्य्यवृद्धिकृत् ॥ १४ ॥

(कं करियनेलु। गौ कालइमन्तधान।)

अथ रक्तशालिनामगुणाः।

रक्तशालिस्ताम्रशालिः शोणशालिश्च लोहितः ॥ १५ ॥
रक्तशालिः सुमधुरो लघुः स्निग्धो बलावहः।
रुचिकृद्दीपनः पथ्यो मूत्रजाड्यरुजापहः।
सर्वामयहरो वृष्यो पित्तदाहानिलास्रजित् ॥ १६ ॥

(कं केदनेलु। ते एर्रनिवर्णंगलधान्यमु। मौं मिंहि दादखानि।)

अथ मुण्डशालिनामगुणाः।

मुण्डशालिर्मुण्डनको निःशूको यवशूकजः ॥ १७ ॥
मुण्डशालिस्त्रिदोषघ्नो मधुराम्लो बलप्रदः ॥ १८ ॥

(मं निःशूकशालि। कं बोक्कनलु। वम्॰ बोड़केभात। गौ बोरोधान।)

अथ स्थूलशालिनामगुणाः।

स्थूलशालिर्महाशालिः स्थूलाङ्गः स्थूलतण्डुलः।
एवंगन्धाख्यशालेश्च नामान्युक्तानि सूरिभिः ॥ १९ ॥
महाशालिः स्वादुर्मधुरशिशिरः पित्तशमनो
ज्वरं जीर्णं दाहं जठरजमसाय शमयेत्।
शिशूनां यूनां वा यदपि जरतां वा हितकरः

सैवा सेव्यः सर्वैरनलबलवीर्य्याणि कुरुते ॥ २० ॥

(मं बड़ोशालि । कं दोडुनेलु । गौं मोटाहैमन्तिकधान ।)

अथ सूक्ष्मशालिनामगुणाः ।

सूक्ष्मशालिः सूचिशालिः पोतशालिश्च सूचकः ॥ २१ ॥
सूक्ष्मशालिः सुमधुरो लघुः पित्तास्रदाहनुत् ।
दीपनः पाचनश्चैव किञ्चिद्वातविकारजित् ॥ २२ ॥

(मं छोटाधान । कं सणनेलु । गौं सरुधान ।)

अथ गन्धशालिनामगुणाः ।

गन्धशालिस्तु कल्माषो गन्धालुः कलमोत्तमः ।
सुगन्धिर्गन्धबहुलः सुरभिर्गन्धतण्डुलः ॥ २३ ॥
सुगन्धशालिर्मधुरोऽतिहृद्यः पित्तश्रमास्रारुचिदाहशान्तिदः ।
स्तन्यस्तु गर्भस्थिरताल्पवातदः पुष्टिप्रदश्चाल्पकफश्च बल्यदः ॥ २४ ॥

(कं कम्पकलवी । गौं कलमाशालि ।)

अथ निरपशालिगुणाः । *

निरपो मधुरः स्निग्धः शीतलो दाहपित्तजित् ।
त्रिदोषशमनो हृद्यः पथ्यः सर्वामयापनुत् ॥ २५ ॥

(मं रूपशालि । कं तुरुनेलु ।)

अथ व्रीहिशालिगुणाः ।

व्रीहिर्गौरो मधुरशिशिरः पित्तहारी कषायः
स्निग्धो हृद्यः कृमिकफज्वरस्रापरक्तापहश्च ।
पुष्टिं दत्ते श्रमशमनकृद्वीर्य्यवृद्धिं विधत्ते
रुच्योऽत्यन्तं जनयति मुदं वातकृन्मेचकोऽन्यः ॥ २६ ॥

(मं सालुवे । कं केरयिनेलु । गौं आशुधान्य, आउशधान ।)

अथ पृथक्शालिनामानि ।

मण्डकः स्थूलशालिश्च स्यात्क्षिप्रशालिकस्तथा ।

---

* अयमुत्कलेते हृस्वमुसलातशालिधान्यविशेषे ।

त्रिजातिशालिश्छुराश्च बिम्बी कौसिन्दुकस्तथा ॥ २७ ॥
प्रसाधिका जीरकाख्या सश्यमा मधुरा मता।
राजानां मौलिकश्चापि शालिः स्यादुम्बरो यथा ॥ २८ ॥
सूक्ष्मशालिः कुदितिका सुशालिर्गुरुशालयः।
वनशालिर्गुण्डुकश्च क्षीरिका पङ्क्तयः पृथक्।
एतानि शालिनामानि प्रख्यातानि प्रसिद्धतः ॥ २९ ॥

अथ व्रीहिर्षाष्टिधान्यनाम।

आशोचा पाटला व्रीहिर्व्रीहिको व्रीहिधान्यकः।
व्रीहिसंधान्यमुद्दिष्टः षष्टिधान्यस्तु व्रीहिकः ॥ ३० ॥
गर्भपाकर्णिकः षष्टिः षष्टिको बलसम्भवः।
सुधान्यं पथ्यकारी च सुपथिः प्रश्नविप्रियः ॥ ३१ ॥
(मं साठी।)

अथ कलमशालिनामगुणाः।

शालिस्तु कलमाख्यस्तु कलमो नाकलायकः।
कदम्बपुष्पगन्धश्च कलजातः कलोद्भवः ॥ ३२ ॥
पित्तश्लेष्मकरो हृद्यः कलमो मधुरस्तथा ॥ ३३ ॥
(मं कलम। गौं रोम्भोयाधान।)

अथ रक्तशालिनामगुणाः।

लोहितो रक्तशालिः स्यात् काष्ठलोहितशालयः।
कृष्णालो कृष्णशालिस्तु रक्तशाख्यः सुशाख्यकः ॥ ३४ ॥
तृष्णाघ्नो मलकृच्छ्रघ्नो हृद्यस्तु मतिताः परे ॥ ३५ ॥

अथ सुगन्धशालिनामगुणाः।

महाशालिः सुगन्धा स्यात् सुगन्धा गन्धसम्भवा।
गन्धाढ्या गन्धमाख्या च गन्धसनो गन्धमालिनी ॥ ३६ ॥
सुगन्धा मधुरा हृद्या कफपित्तज्वरासजित् ॥ ३७ ॥

अथ कुङ्कुमशालिनामगुणाः ।

अलोद्भवा जलरुहा जलजाता सुजातका ।
रक्ताङ्कुलं सुकारञ्च कुङ्कुमं समवर्णजा ॥ ३८ ॥
कुङ्कुमा मधुरा शीता रक्तपित्तातिसारजित् ॥ ३९ ॥

अथ तिलवासिनीशालिनामगुणाः ।

तिलजा नीलनामा स्याद्दीर्घकणा सुपूजका ।
मधुरा च सुगन्धा च तिलवासी निगद्यते ॥ ४० ॥
राजादनी राजप्रिया राजभावा मुनिप्रिया ।
तिलनी तिलपर्णी च आमगन्धा प्रवासिनी ॥ ४१ ॥
कफपित्तहराः स्निग्धाः कासश्वासहराः पराः ।
शीघ्रपाककरा हृद्या लघवः शुक्रवर्द्धनाः ॥ ४२ ॥
कोमलाहारसम्भूतास्तिलवासीमहागुणाः ।
पाण्डुरोगेषु शूलेषु चामवाते प्रशस्यते ॥ ४३ ॥

अथ वक्रशालिनामगुणाः ।

वक्रको वक्रशालिः स्यात् दीर्घस्तु आशुकोपितः ।
राजप्रिया पथ्यकरा मध्यदेशसमुद्भवा ॥ ४४ ॥
वक्रिका लघवः प्रोक्ता मुखपाककरास्तथा ॥ ४५ ॥

(मं धकोदधान ।)

अथ कलाटकनामगुणाः ।

कलाटकः कविलः स्याद्रुक्षो गरुडः स्मृतः ।
गुरुवको गुरडकः सुखभोजी सुभोजकः ॥ ४६ ॥
कविलो गन्धकारी च लघुपाककरोऽपि च ।
कफपित्तहरः स्वादुः शूलश्वासनिवारणः ।
बहुयोगुल्मकुष्ठघ्नं विकलं भोजने शुभम् ।
यं कविलागरुड़शालिगुणाः । मौं. पचिराजधान ।

विदाहिनो दोषहरा बल्या मूत्रविवर्द्धनाः ॥ ५८ ॥

[इति माषः ।]

अथ यावनालनाम ।

यावनालो यवनालः शिखरी ह्रस्वतण्डुलः ।
दीर्घनाली दीर्घशरः क्षेत्रेक्षुरिक्षुपत्रकः ॥ ५९ ॥

(मं सामान्यजुवारि१ कं जोलदहैमव । तें जोन्नलु । वम्० मकइ, वजा, वुट । तां मक्कचोलम् । हिं मका ; भुट्टा । गौं जनार ।)

अथ श्वेतयावनालनामगुणाः ।

धवलो यावनालस्तु पाण्डुरस्तारतण्डुलः ।
नलवाकृतिविस्तारो वृत्तो मौक्तिकतण्डुलः ॥ ६० ॥
जूर्णाह्वयो देवधान्यं जूर्णलो बीजपुष्पकः ।
जूनलः पुष्पगन्धश्च सुगन्धः सेगुरुन्दकः ॥ ६१ ॥
धवलो यावनालस्तु गौल्यो बल्यस्त्रिदोषजित् ।
हृद्यो रुचिप्रदोऽर्शोघ्नः पथ्यो गुल्मव्रणापहः ॥ ६२ ॥

(मं श्वेतजुवारि । कं बिलियजोल ।)

अथ तुवरनामगुणाः ।

अथ तुवरयावनालस्तुवरश्च कषाययावनालश्च ।
स रक्तयावनालो हितलोहितस्तुवरधान्यश्च ॥ ६३ ॥
तुवरो यावनालस्तु कषायोष्णो विशोफकृत् ।
संग्राही वातशमनो विदाही श्लेष्मकारकः ॥ ६४ ॥

(मं तूरजोंधले । कं चोंगरजोल । गौं रक्तजनार ।)

अथ शारदयावनालगुणाः ।

शारदो यावनालस्तु मेघदः पिच्छिलो गुरुः ।

अथ कूषाण्डिकाशालिनामगुणाः ।

कूषाण्डिका कुष्माण्डिका रक्ता सुमधुरा गुरुः ।
सुगन्धा दुर्जरा पीता स्थूलतण्डुलकोमला ॥ ४८ ॥
(मं कूषाण्डशालि ।)

अथ कुम्भशालिगुणाः ।

कुम्भिका मधुरा स्निग्धा वातपित्तनिबर्हिणी ॥ ४९ ॥

अथ कौसुम्भीशालिनामगुणाः ।

सौरभं शण्डकः शुण्डो कौसुम्भो कठिनोऽफलः ॥ ५० ॥
कौसुम्भी लघुपाका च वातपित्तनिबर्हिणी ॥ ५१ ॥

अथ उम्पासशालिनामगुणाः ।

उम्पास उम्पिकाशालिर्मधुरा गुरुतण्डुला ।
बहुशूका सुगन्धाढ्या तारुण्यजनवल्लभा ॥ ५२ ॥
उम्पिका मधुरा स्निग्धा सुगन्धा च कषायका ।
पित्तश्लेष्महरा रूक्षा उम्पिकाऽनिलनाशिनी ॥ ५३ ॥

अथ पञ्चिकशालिनाम ।

पञ्चिकः पञ्चिलावण्यः पञ्चिराजो मुनिप्रियः ।
स्थूलतण्डुलसम्भूता गन्धोऽबहल गन्धकृत् ॥ ५४ ॥
(मं पांचियाशालि ।)

अथ शालिविशेषाः ।

दग्धायामवनौ जाताः शालिनो लघुपाकिनः ।
किञ्चित् सतिक्ता मधुराः पाचना बलवर्द्धनाः ॥ ५५ ॥
केदारा मधुरा हृद्या बल्याः पित्तविवर्द्धना ।
ईषत्कषायाल्पमला गुरवः कफनाशनाः ॥ ५६ ॥
शालयो ये छिन्नरुहा रूक्षास्ते बद्धवर्चसः ।
रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ॥ ५७ ॥

शिशिरो मधुरो हृद्यो दीपघ्नो बलपुष्टिदः ॥ ६५ ॥
(मं कारमांगसजीधले । कं कारुजोल ।)
[इति यावनालः ।]

अथ गोधूमनामगुणाः ।

गोधूमो बहुदुग्धः स्यादपूपो म्लेच्छभोजनः ।
यवनो निस्तुषः क्षीरी रसालः सुमनश्च सः ॥ ६६ ॥
गोधूमः स्निग्धमधुरो वातघ्नः पित्तदाहकृत् ।
गुरुः श्लेष्मामदो बल्यो रुचिरो वीर्य्यवर्द्धनः ॥ ६७ ॥
(मं गहुं । कं गोधि । तें गोधुमतु । हिं गेंहुं । गौं गम् ।)

अथ लघुगोधूमगुणाः ।

स्निग्धोऽन्यो लघुगोधूमो गुरुश्चैव कफापहः ।
आमदोषकरो बल्यो मधुरो वीर्य्यपुष्टिदः ॥ ६८ ॥
(मं छोटागोहुं । कं मणगोधी ।)
[इति गोधूमः ।]

अथ यवनामगुणाः ।

यवस्तु मेध्यः सितशूकसंज्ञो दिव्योऽक्षतः कञ्चुकिधान्यराजौ ।
स्यात्तीक्ष्णशूकस्तुरगप्रियश्च शक्तुर्हयेष्टश्च पवित्रधान्यम् ॥ ६९ ॥
यवः कषायो मधुरः सुशीतलः प्रमेहजित्पित्तकफापहारकः ।
अशूकमुण्डस्तु यवो बलप्रदो हृष्यश्च नृणां बहुवीर्य्यपुष्टिदः ॥ ७० ॥
(मं जव, युज । कं मुण्ड, जयवे । तें यवलनेडुधान्यमु ।
तां वाल्लिपरिमु । गौं यव ।)

अथ वेणुजयवनामगुणाः ।

वेणुजो वेणुबीजश्च वंशजो वंशतण्डुलः ।
वंशधान्यं च वंशाह्वो वेणुवंशादिधायवः ॥ ७१ ॥
शीतः कषायो मधुरस्तु रूक्षो मेहक्रिमिश्लेष्मविषापहश्च ।

पुष्टिं च वीर्यञ्च बलञ्च दत्ते पित्तापहो वेणुयवः प्रसह्य ॥ ७२ ॥

(मं वेणुजव। कं विदरकी। तें वेदुरु विरत्रमु।

गौं वांशिर धान।)

[इति यवः।]

अथ मुद्गनाम।

मुद्गस्तु सूपश्रेष्ठः स्याद्वर्णाह्वश्च रसोत्तमः।

भुक्तिप्रदो हयानन्दो भूबलो वाजिभोजनः ॥ ७३ ॥

(मं साधारणमुंग। कं हेसरेह। तें पेसलु। पञ्जा॰

मुञ्जि। हिं हारिमुं। गौं मुग्।)

अथ कृष्णमुद्गनामगुणाः।

कृष्णमुद्गस्तु वासन्तो माधवश्च सुराष्ट्रजः ॥ ७४ ॥

कृष्णमुद्गस्त्रिदोषघ्नो मधुरो वातनाशनः।

लघुश्च दीपनः पथ्यो बलवीर्याङ्गपुष्टिदः ॥ ७५ ॥

(मं करियामुंग। कं करिहहेसरु।)

अथ शारदमुद्गनामगुणाः।

शारदस्तु हरिन्मुद्गो धूसरोऽन्यश्च शारदः ॥ ७६ ॥

हरिन्मुद्गः कषायश्च मधुरः कफपित्तहृत्।

रक्तामयघ्नश्च शीतलो लघुदीपनः ॥ ७७ ॥

(मं हरियरमुंग। कं हसरहेसरु। गौं हारिमुग।)

अथ धूसरमुद्गगुणाः।

तद्वच्च धूसरो मुद्गो रसवीर्यादिषु स्मृतः।

कषायो मधुरो रूक्षः पित्तवातविबन्धकृत् ॥ ७८ ॥

(मं धूसरमुंग। कं पीयरमूंग। तें चोंगिवपद्दोगेंसर।)

अथ मुद्गयूषगुणाः।

पित्तज्वरार्त्तिशमनं लघुमुद्गयूषं

सन्तापहारि तद्दोषकनाशनञ्च।

रक्तप्रसादनमिदं यदि सैन्धवेन-
युक्तं तदा भवति सर्वरुजापहारि ॥ ७९ ॥
(म॰ मूंगकडण । कं॰ हेसरकटु ।)

अथ धान्यमाषनामगुणाः ।

माषस्तु कुरुविन्दः स्याद्धान्यवीरो वृषाकरः ।
मांसलश्च बलाढ्यश्च पित्र्यश्च पितृजोत्तमः ॥ ८० ॥
माषः स्निग्धो बहुमलकरः शोषणः श्लेष्मकारी
वीर्य्योष्णो झटिति कुरुते रक्तपित्तप्रकोपम् ।
हन्याद्वातं गुरुबलकरो रोचनो भक्ष्यमाणः
स्वादुर्नित्यं श्रमसुखवतां सेवनीयो नराणाम् ॥ ८१ ॥
(म॰ उरिद । कं॰ उद्दु । तें॰ मिनुमलु । गौं॰ माषकलाय ।)

अथ राजमाषनामगुणाः ।

राजमाषो नीलमाषो नृपमाषो नृपोचितः ॥ ८२ ॥
कफपित्तहरो रुच्यो वातकृद्बलदायकः ॥ ८३ ॥
(म॰ नीलउरीद । कं॰ नीलउद्दु । हिं॰ लोबिया, रैस,
बोड़ा । गौं॰ बरबटी ।)

[इति माषाः ।]

अथ चणकनामगुणाः ।

चणस्तु हरिमन्थः स्यात्सुगन्धः कृष्णकञ्चुकः ।
बालभोज्यो वाजिभक्ष्यश्चणकः कञ्चुकी च सः ॥ ८४ ॥
चणको मधुरो रूक्षो मेहजिद्वातपित्तकृत् ।
दीप्तिवर्णकरो बल्यो रुच्यश्चाध्मानकारकः ॥ ८५ ॥
(म॰ चणा । कं॰ कडले । हिं॰ चाना । गौं॰ छोला ।)

अथ आमचणकगुणाः ।

आमचणः शीतलरुच्यकारी सन्तर्पणो दाहतृषापहारी ।

शौच्यौऽश्मरीशोथविनाशकारी कषाय ईषत्कटुवीर्य्यकारी ॥ ८६ ॥

(मं कचेथोटे, रहिला । कं छलियकडले । गौं कांचाछोला ।)

अथ कृष्णचणकगुणाः ।

कृष्णस्तु चणकः शीतो मधुरः कासपित्तहृत् ।

पित्तातिसारकासघ्नो बल्यश्चैव रसायनः ॥ ८७ ॥

(मं करिआचना । कं करियकडले । गौं कालछोला ।)

अथ गौरचणकगुणाः ।

चणो गौरस्तु मधुरो बलकृद्दीपनः परः ।

श्वेतो वातकरो रुच्यः पित्तघ्नः शिशिरो गुरुः ॥ ८८ ॥

(मं श्वेतचणा । कं बिलियकडले । गौं श्वेतछोला ।)

अथ भृष्टचणकगुणाः ।

सुभृष्टचणको रुच्यो वातघ्नो रक्तदोषकृत् ।

वीर्य्यक्षीणो लघुश्चैव कफशैत्यापहारकः ॥ ८९ ॥

(मं फुटाभुञ्जा । कं हुरुकडले । गौं भाजाछोला ।)

अथ चणकयूषगुणाः ।

चणस्य यूषं मधुरं कषायं कफापहं वातविकारहेतुः ।

श्वासोर्ध्वकासक्रमपीनसानां करोति नाशं बलदीपनत्वम् ॥ ९० ॥

(मं रहिलाकरजूस ।)

अथ पर्य्युषित चणोदकगुणाः ।

चणोदकं चन्द्रमरीचिशीतं पीतं प्रगे पित्तरुजापहारि ।

पुष्टिप्रदं नैजगुणं च पाके सन्तर्पणं मञ्जुलमाधुरीकम् ॥ ९१ ॥

(मं रात्रिभिञ्जाचणाकरपाणि । कं हरुलननदकडलेपनीर ।

गौं छोलाभिजार जल ।)

अथ वनमुद्गनामगुणाः ।

मकुष्ठको मयष्टश्च वनमुद्गः क्रमीलकः ।

अमृतोऽरण्यमुद्गश्च वह्नीमुद्गश्च कीर्त्तितः

मकुष्ठकः कषायः स्यान्मधुरो रक्तपित्तजित्।
ज्वरदाहहरः पथ्यो रुचिकृत्सर्वदोषहृत् ॥ ९३ ॥
(मं मुद्गविशेषभेद। मालवे प्रसिद्धः। हिं मुकुट, मोठ, मुगानी। गौं वनमुग्।)

अथ मसूरनामगुणाः।

मसूरो रागदालिस्तु मङ्गल्यः पृथुबीजकः।
शूरः कल्याणबीजश्च गुरुबीजो मसूरकः ॥ ९४ ॥
मसूरो मधुरः शीतः संग्राही कफपित्तजित्।
वातामयकरश्चैव मूत्रकृच्छ्रहरो लघुः ॥ ९५ ॥
(मं चणई। कं चणगि। गौं मुसूरी।)

अथ कलायनामगुणाः।

कलायो मुण्डचणको हरेणुश्च सतीनकः।
त्रासनो नालकः * कण्ठी सतीनश्च हरेणुकः ॥ ९६ ॥
कलायः कुरुते वातं पित्तदाहकफापहः।
रुचिपुष्टिप्रदः शीतः कषायश्चामदोषकृत् ॥ ९७ ॥
(मं वटुरा। कं वट्टकडले। गौं वाँटुलामटर।)

अथ लङ्कानामगुणाः।

लङ्का कराला त्रिपुटा काण्डिका कृष्णाम्लिका ॥ ९८ ॥
लङ्का रुच्या हिमा गौल्या पित्तजिद्वातलद्गुरुः ॥ ९९ ॥
(मं मटुराचपटा। कं लांक। गौं तेओड़ा।)

अथ आढकीनाम ; तद्भेदागुणाश्च।

आढकी तुवरी वर्या करवीरभुजा तथा।
वृत्तबीजा पीतपुष्पा श्वेता रक्ताऽसिता त्रिधा ॥१००॥
आढकी तु कषाया च मधुरा कफपित्तजित्।

---

* केचित् नलक इति पठन्ति।

वातलः कफदो रूक्षः कषायो विषदोषनुत् ॥ ११० ॥

(मं मदौवेवर्ये । कं तोरिकावरे ।)

अथ तिलनामगुणाः ।

तिलस्तु होमधान्यं स्यात् पवित्रः पितृतर्पणः ।

पापघ्नः पूतधान्यश्च जटिलस्तु वनोद्भवः ॥ १११ ॥

स्निग्धो वर्णबलाग्निवृद्धिजननस्तन्यानिलघ्नो गरुः

सोष्णः पित्तकरोऽल्पमूत्रकरणः केश्योऽतिपथ्यो व्रणे ।

संग्राही मधुरः कषायसहितस्तिक्तो विपाके कटुः

कृष्णः पथ्यतमः सितोऽल्पगुणदः क्षीणास्तथाऽन्ये तिलाः ११२

(मं तिल । कं एलु । तें नुव्वुलु, मञ्चिनुव्वुलु । तां वाल्लेय । फा० कुन्जद् । दां वारिकातिल । हिं मिठातिल । गौं तिल ।)

अथ पललनामगुणाः ।

पललं तिलकल्कं स्यात्तिलचूर्णञ्च पिष्टकम् ॥ ११३ ॥

पललं मधुरं रुच्यं पित्तास्रबलपुष्टिदम् ॥ ११४ ॥

(मं पिना । कं गसियमिमल । हिं तिलकुटि । गौं तिलकुटो ।)

अथ तैलकिट्टनामगुणाः ।

तैलकिट्टन्तु पिण्याकः खलः स्यात्तैलकल्कजः ॥ ११५ ॥

पिण्याकः कटुको गौल्यः कफवातप्रमेहनुत् ॥ ११६ ॥

(मं खली । कं हिण्डि । गौं खैल ।)

अथ अतसीनामगुणाः ।

अतसी पिच्छला देवी मदगन्धा मदोत्कटा ।

उमा क्षुमा हैमवती सुनीला नीलपुष्पिका ॥ ११७ ॥

अतसी मदगन्धा स्यान्मधुरा बलकारिका ।

कफवातकरी चैषत् पित्तहृत् कुष्ठवातकृत् ॥ ११८ ॥

(मं अलसी । कं अगसे । तें मदयगलि । गौं मसिना ।)

रैवदातकरा रुच्या विदला गुरुपाकिका ॥ १०१ ॥
(मं साबारवतूरी। कं तोगरि। हिं रहर, तुवर, टर्। गौं चड़र, आइरि।)
सा च श्वेता दीपदाह तु रक्ता रुच्या वल्या पित्ततापादिहन्त्री।
सा श्यामा चेद्दीपनी पित्तदाहध्वंसावल्यचाढ़की यूषमुक्ताम् १०२
(मं परहर। कं कालिश्वेतविलियकटणाकटु।)

अथ कुलित्थनामगुणाः।

कुलित्थस्ताम्रवीजश्च श्वेतवीजः सितेतरः ॥ १०३ ॥
कुलित्थस्तु कषायोष्णो रूक्षो वातकफापहः ॥ १०४ ॥
(मं कुलथि। कं हुलवले। तें चोलवलु। गौं कुत्तिकलाय।)

अथ चवनामगुणाः।

चवः क्षुधाभिजननश्चपलो दीर्घशिम्बिकः।
सुकुमारो हृत्तबीजो मधुरः चवकश्च सः ॥ १०५ ॥
चवः कषायमधुरः शीतलः कफपित्तहृत्।
हृद्यः श्रमहरो रुच्यः पवनाध्मानकारकः ॥ १०६ ॥
(मं रत्तरा। कं राजमाष। तें वरवटा। तां चलसंदे। गौं वर्वटी।)

अथ निष्पावनामगुणाः; तद्भेदाश्च।

मधुरः श्वेतनिष्पावो माध्वीका मधुशर्करा।
पलङ्कषा स्थूलशिम्बी हृत्ता मधुसिता सिता ॥ १०७ ॥
मधुशर्करा सुरुच्या मधुराल्पकषायका।
शिशिरा वातुला वल्याऽप्याध्मानगुरुपुष्टिदा ॥ १०८ ॥
(मं निवारानि। कं चावरे। तें वर्षा। गौं शादाशिम्।)
सोऽन्यश्च कटुनिष्पावः खर्वुरो मदोजस्तथा ॥ १०९ ॥
मदोनिष्पावकस्तिक्तः कटकोऽश्मदो गुरुः।

अथ आसुरीनामगुणाः ।

आसुरी राजिका राजी रक्तिका रक्तसर्षपः ।
तीक्ष्णगन्धा मधुरिका क्षवकः क्षुवकः क्षवः ॥ ११९ ॥
आसुरी कटुतिक्तोष्णा वातघ्नी हृच्छूलनुत् ।
दाहपित्तप्रदा हन्ति कफगुल्मकृमिव्रणान् ॥ १२० ॥
(मं मधुरो । कं सासिराई । तें अवलो । तां कडुघो ।
हिं माकडाराइ । गौं राइसरिषा ।)

अथ राजक्षवकनामगुणाः ।

राजक्षवकः कृष्णस्तीक्ष्णफला राजराजिका राज्ञी ।
सा कृष्णसर्षपाख्या विज्ञेया राजसर्षपाख्या च ॥ १२१ ॥
राजसर्षपकस्तिक्तः कटूष्णो वातशूलनुत् ।
पित्तदाहप्रदो गुल्मकण्डूकुष्ठव्रणापहः ॥ १२२ ॥
(गौं कालसरिषा ।)

अथ तीक्ष्णकनामगुणाः ।

तीक्ष्णकश्च दुराधर्षो रक्षोघ्नः कुष्ठनाशनः ।
सिद्धप्रयोजनः सिद्धसाधनः सितसर्षपः ॥ १२३ ॥
सिद्धार्थः कटुतिक्तोष्णो वातरक्तग्रहापहः ।
त्वग्दोषशमनो रूक्षो विषभूतव्रणापहः ॥ १२४ ॥
(मं श्वेतसरिसो । कं विलियसासवे । गौं शादासरिषा ।)

[इति सर्षपाः ।]

अथ शिम्बीधान्यनाम ।

धान्यानां कञ्चुके शिम्बी बीजगुप्तिश्च शाम्भवी ।
तद्गुणानि च धान्यानि शिम्बीधान्यानि चक्षते ॥ १२५ ॥

[इति शिम्बीधान्यप्रकरणम् ।]

अथ श्यामाकनामगुणाः ।

श्यामाकः श्यामकः श्यामश्चित्रबीजः स्वादविशदः ।

सुकुमारो राजधान्यं तृणबीजोत्तमश्च सः ॥ १२६ ॥
श्यामाको मधुरः स्निग्धः कषायो लघुशीतलः ।
वातकृत्कफपित्तघ्नः संग्राही विषदोषनुत् ॥ १२७ ॥
(मं सांवां । कं सावे । गौं श्यामाधान ।)

अथ कोद्रवनामगुणाः ।

कोद्रवः कोरदूषश्च कुद्दालो मदनाग्रजः ।
स च देशविशेषेण नानाभेदः प्रकीर्त्तितः ॥ १२८ ॥
कोद्रवो मधुरस्तिक्तो व्रणिनां पथ्यकारकः ।
कफपित्तहरो रूक्षो मोहकृद्वातलो गुरुः ॥ १२९ ॥
(मं कोद्रव । कं हारकः । गौं कोदोधान ।)

अथ वरकनामगुणाः ।

वरकः स्थूलकङ्गुश्च रूक्षः स्थूलप्रियङ्गुकः ॥ १३० ॥
वरको मधुरो रूक्षः कषायो वातपित्तकृत् ॥ १३१ ॥
(मं वरगु । कं प्रियङ्गु ।)

अथ कङ्गुनामगुणाः ।

कङ्गुणी कङ्गुनी प्रोक्ता चीनकः पीततण्डुलः ।
वातलः सुकुमारश्च स च नानाविधाभिधः ॥ १३२ ॥
प्रियङ्गुर्मधुरो रूक्षः कषायः स्वादुशीतलः ।
वातकृत्पित्तदाहघ्नो रूक्षो भग्नास्थिसन्धिकृत् ॥ १३३ ॥
(मं कांकु । कं नवणे । तें कणयु, कोद्रलु ।
गौं कांनिधान ।)

अथ नीवारनामगुणाः ।

नीवारोऽरण्यधान्यं स्यान्मुनिधान्यं तृणोद्भवम् ॥ १३४ ॥
नीवारो मधुरः स्निग्धः पवित्रः पथ्यदो लघुः ॥ १३५ ॥
(मं नीवारा । कं व्यरकुमेधे । तें निवरिवड्डु ।
हिं तीनी । गौं उड़िधान ।)

अथ रागीनामगुणाः।

रागी तु लाञ्छनः स्याद्बहुदलकणिशश्च गुच्छकणिशश्च ॥१३६॥
तिक्तो मधुरकषायः शीतः पित्तास्रनाशनो बलदः ॥ १३७ ॥
(मं नाचणे। कं रवियुचले।)

अथ कुरीधान्यगुणाः।

कुरी तु तृणधान्यं स्यान्मधुरं तद्बलप्रदम्।
रुचिरं वाहिकं पक्वं वाजिनां पुष्टिदायकम् ॥ १३८ ॥
(मं, कं, कुरिधान्याचक्कले। यमुनातीरे प्रसिद्धा।)

[इति तृणधान्यानि।]

अथ लाजादिनामगुणाः।

येके च व्रीहयो भृष्टास्ते लाजा इति कीर्त्तिताः ॥ १३९ ॥
यवादयश्च ये भ्रष्टा धानास्ते परिकीर्त्तिताः ॥ १४० ॥
लाजा च यवधान्या च तर्पणी पित्तनाशिनी।
गोधूमयावनालोत्थाः किञ्चिदुष्णाश्च दीपनाः ॥ १४१ ॥
(मं लाजाधान्य। कं लाईकर चक्क। तें शीतने।
हिं बहुडा। गौं खै ; यवादि भाजा।)

अथ आकुलानामगुणाः।

तमेरपक्वगोधूमैराकुलाः परिकीर्त्तिताः।
आकुला गुरवो हृद्या मधुरा बलकारिणः ॥ १४२ ॥
(मं कं येवे। हरापोड़ा इति भाषा।)

अथ पृथुकानामगुणाः।

व्रीहयोऽप्यर्द्धपक्वाश्च तप्तास्ते पृथुकाः स्मृताः।
पृथुकाः स्वादवः स्निग्धा हृद्या मदनवर्द्धनाः ॥ १४३ ॥
(मं चिड़रा। कं पक्के। गौं चिंड़े।)

अथ पूपलागुणाः।

पूपलाः मधुराः प्रोक्ता हृद्यास्ते बलदाः स्मृताः।

पित्तघ्नस्तर्पणा हृद्याः स्निग्धास्ते बलवर्द्धनाः॥ १४४॥
(मं थोफली। कं हरिवतने। गौं वड़ा, पुली।)

अथ चिपिटानामगुणाः।

ये धान्ये यावनालाद्याश्चिपिटास्तप्ततण्डुलाः॥ १४५॥
शालेययावनालीयचिपिटाः पुष्टिवर्द्धनाः॥ १४६॥
(मं गादाजोषरीबरसितने। गौं चिंड़ा।)

अथ दुग्धबीजानामगुणाः।

अतप्ततण्डुलास्ते तु दुग्धबीजाः प्रकीर्त्तिताः॥ १४७॥
दुग्धबीजा सुमधुरा दुर्जरा वीर्य्यपुष्टिदा॥ १४८॥
(मं वेलुवसियेर्नोवक। गौं जनारेर चिंड़े।)

अथ तप्तमुद्गादिगुणाः।

तप्तास्तु मुद्गचणकाः सुमनादिलङ्गा
सद्यस्तृषार्त्तिहचिपित्तहृतश्च जग्धाः।
वाताल्पदाः सुखकरा श्चबलाश्च रुच्या
हृद्या भवन्ति युवजर्जरबालकानाम्॥ १४९॥
(मं फुटाचणकरलावा।)

अथ यावनालादिगुणाः।

मुद्गगोधूमचणका यावनालादयः स्मृताः।
यदर्द्धपक्वं तद्धान्यं विष्टम्भाध्मानदोषकृत्॥ १५०॥
(मं, कं, घुघुनी।)

अथ कणिकानाम।

शुष्कगोधूमचूर्णन्तु कणिका समुदाहृता॥ १५१॥
(मं कणिकि।)

अथ दालिनाम।

स्फोटस्तु चणकादीनां दालिति परिकीर्त्तिताः॥ १५२॥
(मं दालिचणाकी।)

अथ हरितलूनगुणाः ।

पक्वं हरितलूनञ्च धान्यं सर्वगुणावहम् ॥ १५३ ॥

(मं हिरवेंसांवगिलें ।)

अथ शुष्कलूनगुणाः ।

शुष्कलूनन्तु निःसारं रूक्षं तत्सत्त्वनाशनम् ॥ १५४ ॥

(मं शुष्क धान्य ।)

अथ कोषधान्यादिगुणाः ।

कोषधान्यं नवं वन्यं मधुरं वत्सरोषितम् ॥ १५५ ॥

(मं राखा पुराना अन्नकारगुणाः ।)

अथ नवधान्यगुणाः ।

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ।

द्व्यब्दोषितं लघु पथ्यं त्रिवर्षादबलं भवेत् ॥ १५६ ॥

चणास्तु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः ॥ १५७ ॥

(मं नवाधान्यकरगुणाः ।)

अथ जीर्णधान्यगुणाः ।

पुराणा विरसा रूक्षास्त्वहिता दुर्जरा बलाः ॥ १५८ ॥

अथ धान्यानां केचित् विशेषगुणाः ।

धान्यं वापितमुत्तमं तदखिलं छिन्नोद्भवं मध्यमं
ज्ञेयं यद्यदवापितं तदधमं निःसारदोषप्रदम् ।
दग्धायां भुवि यत्नतोऽपि विपिने ये वापिताः शालयो
ये च छिन्नभवा भवन्ति खलु ते पित्तघ्नवृष्यप्रदाः ॥ १५९ ॥

अथ क्षारोदकोद्भूतधान्यगुणाः ।

क्षारोदकसमुत्पन्नं धान्यं श्लेष्मजापहम् ॥ १६० ॥

अथ स्निग्धभूमिसमुद्भवधान्यगुणाः ।

सुस्निग्धमृत्तिकोद्भूतं धान्यमोजोबलावहम् ॥ १६१ ॥

अथ वालुकामयभूमिधान्यगुणाः ।

बलपुष्टिप्रभावघ्नं वालुकाक्ष्मिकोद्भवम् ॥ १६२ ॥

(मं भरडभूमिधान्यगुणाः ।)

अथ धान्यादिनां साधुत्वे निरूपणं ।

धान्यं श्रेष्ठं षष्टिकं राजभोग्यं
मांसं त्वाजं तैत्तिरं लावकीयम् ।
पानीयं स्यात् कृष्णहृत्सामसत्त्वं
क्षीराज्यादौ गव्यमाजं प्रशस्तम् ॥ १६२ ॥

इत्थं प्रसिद्धतरधान्यगुणाभिधान-
वीर्याभिवर्णनविशृङ्खलवाग्विलासम् ।
आम्नायवर्गमिममाशु लभेत वैद्यो-
विद्यां विषण्णजनजीवनदानधान्यम् ॥ १६४ ॥

यानि सदा भुज्यन्ते भूपालजनाश्च यानि भुञ्जन्ते ।
तेषां खलु धान्यानां वर्गोऽयं भोज्यवर्ग इति कथितः ॥१६५॥

येनाचारचणेन मुग्धमधुरश्रीशालिना सम्भृता-
मानार्थाङ्कुधान्यसम्पदुचितासंनीयते सन्ततम् ।
तेन श्रीनृहरीश्वरेण रचिते नामोक्तिचूडामणौ
वर्गोऽयं स्थितमेति नूतनरचनो धान्याह्वयः षोडशः ॥१६६॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते राजनिघण्टौ भोज्य-
वर्गापरनामधान्यवर्गः षोडशः ।

अथ मांसवर्गः ।

अथ मांसनाम ।

मांसन्तु पिशितं क्रव्यं पलन्तु रक्तसम्भवम् ।
पललं जाङ्गलं कीरमामिषञ्च तदुच्यते ॥ १ ॥

अथ सद्योहतमांसगुणाः ।

सद्योहतस्य मांसं श्रेष्ठं हरिणादिकस्य यूनस्तु ।
श्रेयं सुगन्धिपथ्यं जाङ्गलदेशस्थितस्य पथ्यतमम् ॥ २ ॥

अथ त्याज्यमांसकथनम् ।

बालस्य वृद्धस्य कृशस्य रोगिणो विषाग्निदग्धस्य मृतस्य चाप्सु ।
त्याज्यं मृगादेः पिशितं तु तस्य विगन्धि शुष्कञ्च चिरस्थितञ्च ॥३॥

अथ साधारणदेशमांसगुणाः ।

सर्वं मांसं वातविध्वंसि हृद्यं बल्यं रुच्यं बृंहणं तच्च मांसम् ।
देशस्थानाद्यात्मसंस्थं स्वभावैर्भूयो नानारूपतां याति नूनम् ॥४॥

अथ अनूपादिदेशत्रयपक्षिमांसगुणाः ।

तत्रानूपीयमांसं गवयरुरुमृगक्रोडगण्डादिकानां
स्निग्धं पथ्यं च बल्यं लघु शशशिखराद्युद्भवं जाङ्गलीयम् ।
पुष्टिं दीप्तिं च दत्ते रुचिकृदथ लघु स्वादु साधारणीयं
हृद्यं बल्यं च रुच्यं रुरुहरिणमृगक्रोडसारङ्गकाणाम् ॥ ५ ॥

मांसं सारसहंसरात्रिविरहिक्रौञ्चादिजं शीतलं
स्निग्धं वातकफापहं गुरु ततः स्वादु त्रिदोषापहम् ।
पथ्यं लावकतित्तिरादिजनितं हृद्यं लघु स्यात्परं
चक्रक्रौञ्चमयूरतित्तिरभवं देशत्रयादौ [illegible] ॥ ६ ॥

अथ द्रुतादिमांसगुणाख्यानम्

द्रुतत्वे विलम्बितत्वेव प्लवत्वेति गतेस्त्रयः ।
स्थानतोऽपि त्रयस्ते तु विलजलजपादगाः ॥ ७ ॥

पुनस्ते तु प्रसहका प्रतुदा विष्किरा इति ।
अभावतश्चय: प्रोक्ता: क्रमशो मृगपक्षिण: ॥ ८ ॥
अथैषां क्रमशो वक्ष्ये गुणान्वक्ष्यामि वर्गश: ।
एवं नवविधा: प्रोक्तास्त एव मृगपक्षिण: ॥ ९ ॥

अथ द्रुतगतिमृगमांसनामगुणा: ।

अजशशहरिणादय: स्वयं ये द्रुतगमना द्रुतसंज्ञका: स्मृतास्ते ।
तदुदितपललं च पथ्यबल्यं रचयति वीर्यमदप्रदं लघु स्यात् ॥ १० ॥

अथ विलम्बितमृगमांसगुणा: ।

गजखड्गमुख्या महामृगा निजगत्यैव विलम्बिता: स्मृतास्ते ।
बलकृत्स्थिरितं च पिच्छलं कफकासानिलमान्द्यदं गुरु स्यात् ॥ ११ ॥

अथ प्लवगतिमृगमांसगुणा: ।

सारसहंसबलाकाचक्रक्रौञ्चादयो जले प्लवनात् ।
प्लवसंज्ञा: कथितास्ते तन्मांसं गुरूष्णं च बलदायि ॥ १२ ॥

अथ विलेशयस्थनामतन्मांसगुणाश्च ।

अहिनकुलशल्यगोधामूषकमुख्या विलेशया: कथिता: ।
श्वासानिलकासहरं तन्मांसं पित्तदाहकरम् ॥ १३ ॥

अथ स्थलेशयमृगमांसगुणा: ।

क्रोडरुरुकुरङ्गाद्या विविधा ये मृगादय: ।
स्थलेशयास्तु ते सर्वे मांसं सर्वगुणावहम् ॥ १४ ॥

अथ जलेशयानां मांसगुणा: ।

झषमकरनक्रकर्कटकूर्मप्रमुखा जलेशया: कथिता: ।
मांसं तेषां च सरं हृद्यं गुरु शिशिरबलसमीरकरम् ॥ १५ ॥

अथ शार्दूलादिप्रसहनमांसगुणा: ।

शार्दूलसिंहशरभर्क्षतरक्षुमुख्या-
स्तेऽन्ये प्रसह्य विनिहत्य भिवर्सयन्ति ।

ते कीर्त्तिताः प्रसहनाः पललं तदीय-
मर्शःप्रमेहजठरामयशोषहारि ॥ १६ ॥

अथ प्रतुदपक्षिमांसगुणाः ।

भोक्ता निष्कृष्यामिषं स प्रतुदः प्रोक्तो गृध्रश्येनकाकादिको यः ।
मांसं तस्य स्वादु सन्तर्पणञ्च स्निग्धं बल्यं पित्तदाहास्रदायि ॥१७॥

अथ विष्किरनामतस्मांसगुणाश्च ।

भक्ष्याश्च कुक्कुटकपोतकतित्तिराद्याः
क्षौणीं विलिख्य नखरैः खलु वर्त्तयन्ति ।
ते विष्किराः प्रकथिताः पिशितं तदीयं
वृष्यं कषायमधुरं शिशिरं च रुच्यम् ॥ १८ ॥

अथ संस्थानस्वभावविशेषगुणाः ।

अयमेव गुणो ज्ञेयः पक्षिणां च यथाक्रमम् ।
सर्वस्थानविशेषेण संख्या च गतिरुच्यते ॥ १९ ॥

अथ पक्षिमृगमांसगुणाः ।

यत्र स्थिता ये गतितोऽपि देशादन्यत्र याता मृगपक्षिमुख्याः ।
स्वस्वोचितस्थाननिवर्त्तनेन मांसेऽपि तेषां गुणपर्य्ययाः स्युः ॥२०॥

अथ खड्गमांसगुणाः । (गण्डकः ।)

मांसं खड्गमृगोत्थं तु बलकृद् बृंहणं गुरु ॥ २१ ॥

अथ गवयमांसगुणाः । *

गवयस्यामिषं बल्यं रुच्यं वृष्यञ्च बृंहणम् ॥ २२ ॥

(सं ञनायु ।)

अथ रुरुमांसगुणाः । (कुलचरमृगभेदः ।)

रुरुकव्यं गुरु स्निग्धं मन्दवह्निबलप्रदम् ॥ २३ ॥

(सं रोहु ।)

* गलकम्बलशून्यो गोसदृशो कूलचर पशुभेदः ।

अथ गोमांसगुणाः ।

अपूतं गोभवं क्रव्यं गुरु वातकफप्रदम् ॥ २४ ॥

(मं गायकांकेल ।)

अथ वनमहिषमांसगुणाः ।

वनमहिषामिषं स्यादोषघ्नञ्च दीपनञ्च बलदायि ॥ २५ ॥

अथ ग्राममहिषमांसगुणाः ।

ग्रामीणमहिषमांसं स्निग्धं निद्राकरञ्च पित्तहरम् । २६ ॥

अथ हस्तिमांसगुणाः ।

हस्तिक्रव्यं गुरु स्निग्धं वातलं श्लेष्मकारकम् ।
बहुपुष्टिप्रदं चैव दुर्जरं मन्दवह्निदम् ॥ २७ ॥

अथ अश्वमांसगुणाः ।

अश्वमांसं भवेदुष्णं वातघ्नं बलदं लघु ।
पित्तदाहप्रदं नृणां तदेतच्चातिसेवनात् ॥ २८ ॥

अथ उष्ट्रमांसगुणाः ।

उष्ट्रमांसन्तु शिशिरं त्रिदोषशमनं लघु ।
बलपुष्टिप्रदं रुच्यं मधुरं वीर्य्यवर्द्धनम् ॥ २९ ॥

(मं कन्टेयमांस । गौं उटेरमांस ।)

अथ ग्राम्यारण्यगर्दभमांसगुणाः ।

गर्दभप्रभवं मांसं किञ्चिद्गुरु बलप्रदम् ।
रुच्यं तु वन्यजं शैत्यं बहुवीर्य्यबलप्रदम् ॥ ३० ॥

अथ एणादिमांसगुणाः । *

एणस्य मांसं लघुशीतहृद्यं त्रिदोषहृत् पङ्कसजञ्च रुच्यम् ॥ ३१ ॥
कुरङ्गमांसं मधुरञ्च तद्वत् कफापहं मांसदपित्तनाशि ॥ ३२ ॥

---

* एणः कृष्णसारः, कुरङ्गः स्वल्पहरिणः ।

अथ सारङ्गमांसगुणाः ।

सारङ्ग आङ्गलं स्निग्धं मधुरं लघु वृष्यकम् ॥ ३३ ॥

(गौं चित्रमृग ।)

अथ शिखरीमांसगुणाः । (मृगभेदः ।)

शिखरीसम्भवं मांसं लघु हृद्यं बलप्रदम् ॥ ३४ ॥

(मं इन्दीपमांस ।)

अथ ग्राम्यारण्यवराहमांसगुणाः ।

वराहमांसं गुरु वातहारि वृष्यं बलस्वेदकरं वनोत्थम् ॥ ३५ ॥
तस्माद्गुरु ग्रामवराहमांसं तनोति मेदोबलवीर्य्यवृद्धिम् ॥ ३६ ॥

(मं गढ़शूरी ।)

अथ शरभङ्गमांसगुणाः ।

शरभङ्गस्य मांसं तु गुरु स्निग्धं कफप्रदम् ।
बल्यं वृष्यकरं पुष्टिकिञ्चिद्वातकरं परम् ॥ ३७ ॥

(मं भाड़िनमांस ।)

अथ छागमांसगुणाः ।

छागमांसं लघु स्निग्धं नातिशीतं रुचिप्रदम् ।
निर्दोषं वातपित्तघ्नं मधुरं बलपुष्टिदम् ॥ ३८ ॥

(मं पाड़िनमरीयमांसगुणाः ।)

छागपोतभवं मांसं लघु शीतं प्रमेहजित् ।
ईषल्लघु बलं दत्ते तदेव ह्यणचारिणः ॥ ३९ ॥

(मं करवलकुरीयमांस । गौं कचिपाँटारमांस ।)

अथ औरभ्रमांसगुणाः । (कम्बलमृगः ।)

औरभ्रं मधुरं शीतं गुरु विष्टम्भि बृंहणम् ॥ ४० ॥

(मं भेड़ोकरमांस । गौं भ्याड़ारमांस ।)

अथ आविकमांसगुणाः ।

आविकं मधुरं मांसं किञ्चिद्गुरु बलप्रदम् ॥ ४१ ॥

(मं एडुक्कियमांस । गौं भेड़ारमांस ।)

अथ शल्यमांसगुणाः ।

शल्यमांसं गुरु स्निग्धं दीपनं श्वासकासजित् ॥ ४२ ॥

(मं मङ्गलीयमांस । गौं सजारुमांस ।)

अथ नाकुलमांसगुणाः ।

पिच्छिलं नाकुलं मांसं वातघ्नं श्लेष्मपित्तकृत् ॥ ४३ ॥

(मं वउड् । गौं नेउलेरमांस ।)

अथ गोधामांसगुणाः ।

गोधामांसन्तु वातघ्नं श्वासकासहरञ्च तत् ॥ ४४ ॥

(मं मोलनमांस । हिं गोहमांस । गौं गोसापेर मांस ।)

अथ शशमांसगुणाः ।

शशमांसं त्रिदोषघ्नं दीपनं श्वासकासजित् ॥ ४५ ॥

(मं खरहा । तें चेवुलपिल्लि । गौं खरगोसेरमांस ।)

अथ वन्यबिलेशयमांसम् ।

अन्ये बिलेशया ये स्युः कोकडोन्दुरुकादयः । *

मांसञ्च गर्हितं तेषां मान्द्यं गौरवदुर्जरम् ॥ ४६ ॥

[इति मृगाः ।]

अथ आरण्यकुक्कुटमांसगुणाः ।

अरण्यकुक्कुटक्रव्यं हृद्यं श्लेष्महरं लघु ॥ ४७ ॥

अथ ग्राम्यकुक्कुटमांसगुणाः ।

ग्राम्यकुक्कुटजं स्निग्धं वातघ्नं दीपनं गुरु ॥ ४८ ॥

(तें कोडि, कुक्क । हिं मुर्गा । गौं कुंकड़ा ।)

---

* कोकड़ः "कडुक्कार" इति लोके । उन्दुरुकः मूषिकः ।

अथ हारीतमांसगुणाः।

हारीतपललं स्वादु कफपित्तास्रदोषजित्॥ ४८॥

(गौं हरतेल घुघु।)

अथ कपोतमांसगुणाः।

वर्द्धनं वीर्य्यबलयोस्तद्वदेव कपोतजम्॥ ५०॥

पारावतपलं स्निग्धं मधुरं गुरु शीतलम्।

पित्तास्रदाहनुद्बल्यं तथाऽन्यद्वीर्य्यवृद्धिदम्॥ ५१॥

(मं परेवामांस। तें पावुरापिट्ट। गौं पायरारमांस।)

अथ तित्तिरिमांसगुणाः। (वसन्तगौर।)

स्निग्धं तित्तिरिजं मांसं लघु वीर्य्यबलप्रदम्।

कषायं मधुरं शीतं त्रिदोषशमनं परम्॥ ५२॥

अथ लावकादिमांसगुणाः।

तद्वच्च लावकं मांसं पथ्यं ग्राहि लघु स्मृतम्॥ ५३॥

(मं लावुकपिट्ट, लावुगे। गौं वटेरपाखी।)

तद्वच्च वर्त्तकं मांसं निर्दोषं वीर्य्यपुष्टिदम्॥ ५४॥

(मं गुक्कि। हिं वटेरी गुड़गुड़े। गौं भारुइपाखी।)

अथ ग्राम्यारण्यचटकमांसगुणाः।

चटकायाः पलं शीतं लघु हृद्यं बलप्रदम्॥ ५५॥

तद्वच्चारण्यचटकक्रव्यं लघु च पथ्यदम्॥ ५६॥

(मं चिरैया, वनचीरई, चिमणा। हिं चवुड़ैया।

गौं चड़ाइ।)

अथ कपिञ्जलादिमांसगुणाः। (गौर तित्तिरिः।)

चटकात् शीतलं रूच्यं हृद्यं कापिञ्जलामिषम्॥ ५७॥

अथ चकोरमांसगुणाः।

तद्वच्चकोरजं मांसं हृद्यं च बलपुष्टिदम्॥ ५८॥

* (हिं तोका। गौं चातकपाखि।)

अथ चक्रवाकमांसगुणाः।

भव्यं तु चक्रवाकस्य लघु स्निग्धं बलप्रदम्।
वह्निकृत्सर्वशूलघ्नमुष्णं वातामयापहम् ॥ ५८ ॥

(गौं चकाचकौ, रामचका।)

अथ सारसमांसगुणाः।

सारसस्य तु मांसस्य मधुराम्लकषायकम्।
महातीसारपित्तघ्नं ग्रहण्यर्शोरुजापहम् ॥ ६० ॥

अथ जलपक्षिमांसगुणाः।

स्निग्धहिमं गुरु हृद्यं मांसं जलपक्षिणान्तु वातहरम् ॥ ६१ ॥
तेष्वपि च हंसमांसं हृद्यतमं तिमिरहरणञ्च ॥ ६२ ॥

(मं बेलकि। गौं हांस।)

अथ वकादिमांसगुणाः।

अन्ये वकवलाकाद्या गुरवो मांसभक्षणात्।
अनुक्तं तु खगादीनां मांसं ग्राह्यं हितादिषु ॥ ६३ ॥

[इति पक्षिमांसगुणाः।]

अथ मत्स्यमांसगुणाः।

मत्स्याः स्निग्धोष्णगुरवो वातघ्ना रक्तपित्तदाः।
तत्र कांश्चिदपि ब्रूमो विशेषगुणलक्षणान् ॥ ६४ ॥
रोहितो गर्गरो भीरुर्वालको वर्वरस्तथा।
छागलो रक्तमत्स्योऽथ मद्गिमत्स्यावलिस्तथा ॥ ६५ ॥
वातूकोऽलोमशाचाऽपि श्वेता कर्णवशादयः।
सलक्षणवीर्य्यादीन् कथयामि यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥

(मं मत्स्यगलु।)

अथ रोहितमत्स्यलक्षणगुणाः।

लक्षणः मत्स्यो: श्वेतकुक्षिस्तु मत्स्यो
यः श्रेष्ठोऽसौ रोहितो रक्तवक्त्रः।

कोष्णं बल्यं रोहितस्यापि मांसं
वातं हन्ति स्निग्धमाप्नोति वीर्य्यम् ॥ ६७ ॥
(तें एरमीण। गौं रुइमाछ।)

अथ गर्गरमत्स्यलक्षणगुणाः।

यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः पृष्ठे तु रेखाबहुलः सपक्षः।
स गर्गरो वर्वरनादकृच्चो जड़श्च शीतः कफवातदायी ॥ ६८ ॥
(गौं गागरामाछ।)

भीरुमत्स्यलक्षणगुणाः।

पृष्ठे पक्षौ द्वौ गले पुच्छकं चेत्सर्पाभः स्यात् फुल्लितो ह्रस्वतुण्डः।
श्रेयः शल्को मत्स्यको भीरुकाः स्निग्धो हृष्यो दुर्जरो वातकारी
॥ ६९ ॥

(मं यहिर। कं हेमलगः।)

अथ वालमत्स्यलक्षणगुणाः।

नातिस्थूलो ह्रस्ववक्त्रोऽपि शस्तो
धत्ते दन्तान् श्मश्रुलो दीर्घकायः।
सन्ध्यायां वा रात्रिशेषे च वर्ण्यः
प्रोक्तो वालः पथ्यबल्यः सुहृष्यः ॥ ७० ॥

अथ वर्वरमत्स्यलक्षणगुणाः।

पृष्ठे कुक्षौ कण्टकी दीर्घतुण्डः सर्पाभो यः सोऽप्ययं वर्वराख्यः।
वाताटोपं सोऽपि दत्ते बलञ्च बल्यः स्निग्धो दुर्जरो वीर्य्यकारी ७१

अथ छागलमत्स्यलक्षणगुणाः।

श्वेतं सुकायं समदीर्घहस्तं निःशल्ककं छागलकं वदन्ति।
गले द्विकण्टः शिर तच पृष्ठे कण्टः सुपथ्यो रुचिदो बलप्रदः ७२
(गौं चाङ्माछ।)

अथ रक्तमत्स्यलक्षणगुणाः ।

यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाल्पो
नातिस्थूलो रक्तमत्स्यः स चोक्तः ।
शीतो वृष्यः पुष्टिकृद्दीपनोऽसौ
नाशं धत्ते किञ्च दोषत्रयस्य ॥ ७३ ॥

अथ मद्गुरमत्स्यलक्षणगुणाः ।

यः कृष्णो दीर्घकायः स्यात् स्थूलशल्को बलाधिकः ।
मत्स्यो मद्गुरनामाऽसौ दीपनो बलवीर्य्यदः ॥ ७४ ॥

अथ चाविलमत्स्यलक्षणगुणाः ।

शङ्खाङ्गस्ताम्रपक्षो यः स्वल्पाङ्गश्चाविलाह्वयः ।
सुरुच्यो मधुरो बल्यो गुणाढ्यो वीर्य्यपुष्टिदः ॥ ७५ ॥

अथ वातुकमत्स्यलक्षणगुणाः ।

यः स्थूलाङ्गो माहिषाकारको यस्तालुस्थाने नीरजाभां दधाति ।
शुक्लं स्थूलं यस्य वातुककोऽसौ दत्ते वीर्य्यं दीपनं वृष्यदायी ७६

अथालोमशमत्स्यलक्षणगुणाः ।

वितस्तिमानः श्वेताङ्गः सूक्ष्मशल्कः सुदीपनः ।
अलोमशाह्वयो मत्स्यो बलवीर्य्याङ्गपुष्टिदः ॥ ७७ ॥

अथ कर्णवशादिमत्स्यलक्षणगुणाः ।

यो हृस्वगौल्यः कृष्णाङ्गः शल्की कर्णवशाभिधः ॥ ७८ ॥
दीपनः पाचनः पथ्यो वृष्योऽसौ बलपुष्टिदः ॥ ७९ ॥
(गौं कालवश् ।)

अथ मत्स्यानामुत्कर्षापकर्ष निरूपणम् ।

निःशल्का निन्दिता मत्स्याः सर्वे शल्कयुता हिताः ।
वपुःस्थैर्य्यकरा वीर्य्यबलपुष्टिविवर्द्धनाः ॥ ८० ॥
ह्रदकुल्याजलधिनिर्झरतडागवापीजले च ये मत्स्याः ।

ते तु जड़ा नादेया यथोत्तरं लघुतरास्तु नादेयाः॥ ८१॥ *

अथ समुद्रमत्स्यगुणाः।

क्षाराम्बुमत्स्या गुरवोऽस्रदाहदा-
विष्टम्भदास्ते लवणार्णवादिजाः।
तानग्रतां स्वादुजलस्थिता अपि
ज्ञेया जड़ास्तेऽपि तथा श्रुतानिमान्॥ ८२॥

[इति मत्स्याः।]

शैलाटवीनगरभूजलचारिणो ये
ये केऽपि मत्वनिवहाः खलु सप्तसंख्याः।
तन्मांसमत्र न वितण्यमथाभ्यधायि
ग्रन्थस्य विस्तरभयाच्च नचोपयोगात्। ८३॥

अथ पक्वभृष्टमांसगुणाः।

पक्वं मांसं हितं सर्वं बलवीर्य्यविवर्द्धनम्।
भृष्टमांसं विदाहि स्यादस्रवातादिदोषकृत्॥ ८४॥

अथ स्त्रीपुरुषभेदेन मांसगुणाः।

पूर्वार्द्धं पुरुषस्य तद्गुरुतरं पश्चार्द्धभागः स्त्रियाः
स्त्री गुर्वी किल गुर्विणी यदि तथा योषिच्च तुल्या लघुः।
पक्षी चेत् पुरुषो लघुः शृणु शिरःस्कन्धोरुपृष्ठं क्रमात्
मांसं यच्च कटिस्थितं तदखिलं गुर्वेव सर्वात्मना॥ ८५॥
रसरक्तादिधातूनां गुरु स्यादुत्तरोत्तरम्।
मेद्रवृक्कयकृन्मांसं वाषणं चातिमात्रतः॥ ८६॥

---

* ते जड़ा मत्स्याः न आदेयाः न ग्रहणीयाः आदाओ-रूपमिदं।, तेषां भोजनं न विधेयमिति तात्पर्य्यम्।' नादेयाः नद्यां भवाः इति वाक्ये ष्णेय प्रत्ययः बोध्यः।

इत्थं प्रतिस्थलविलाम्बुनभःप्रचार-
प्राप्तस्वमांसगुणनिर्णयपूर्णमेनम् ।
वर्गं विचार्य भिषजा विनियुज्यमानो-
भुक्ताऽशनं न विकृतिं समुपैति मर्त्यः ॥ ८७ ॥

यस्यासीत् समितिद्विपाधिपहतत्कुम्भान्तरस्यामिष-
ग्रासाभ्यासपिपासयेव तरुणी नेत्राम्बुधारा द्विषाम् ।
तस्यायं पुरुषप्रतापसुहृदः श्रीमन्नृसिंहेशितु-
र्वर्गः सप्तदशो निषीदति कृतौ नामादिचूडामणौ ॥ ८८ ॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजापरनाम्न्यभि-
धानचूडामणौ मांसवर्गः सप्तदशः समाप्तः ।

अथ मनुष्यादिवर्गः ।

अथ मनुष्यनाम ।

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।
द्विपादश्चेतना भूस्था भूमिजा भूस्पृशो विशः ॥ १ ॥

अथ पुरुषनाम ।

पुरुषः पूरुषो ना च नरः पञ्चजनः पुमान् ।
धर्माश्रयोऽधिकारी स्यात्कर्माङ्गश्च जनोऽर्थवान् ॥ २ ॥

(मं हेगुस्तु ।)

अथ स्त्रीनाम ।

स्त्री योषिद्वनिताऽबला सुनयना नारी च सीमन्तिनी
रामा वामदृगङ्गना च ललना कान्ता पुरन्ध्री वधूः ।
सुभ्रूः सा वरवर्णिनी च सुतनुस्तन्वी तनुः कामिनी
तन्वङ्गी रमणी कुरङ्गनयना भीरुः प्रिया भामिनी ॥ ३ ॥

योषिच्चहेला महिला विलासिनी
नितम्बिनी साऽपि च मत्तकामिनी।
जनी सुमेधा प्रमदा च सुन्दरी
स्यादञ्चितभ्रूर्ललिता विलासिनी ॥ ४ ॥
मानिनी च वरारोहा नताङ्गी च नतोदरा।
प्रतीपदर्शिनी श्यामा कामिकी दर्शनी च सा ॥ ५ ॥

अथ भर्त्तानाम।

भर्त्ता पतिर्वरः कान्तः परिणेता प्रियो गृही ॥ ६ ॥

(मं हंसक्रतोयहंसक।)

अथ भार्य्यानाम।

भार्य्या पत्नी प्रिया जाया दाराश्च गृहिणी च सा ॥ ७ ॥

अथ नपुंसकनाम।

नपुंसकं भवेत् क्लीवं तृतीया प्रकृतिस्तथा।
षण्ढः पण्डश्च नारी तु पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ ८ ॥

अथ राजपत्नीनाम।

अथ राज्ञी च पट्टार्हा महिषी राजवल्लभा ॥ ९ ॥

(मं काञ्चिनवत्।)

भोगिन्योऽन्या विलासिन्यः सम्भुङ्क्ते यास्तु पार्थिवः ॥ १० ॥
राजभोग्याः सुमुख्यो यास्ता भट्टिन्य इति स्मृताः ॥ ११ ॥

(मं शूले।)

अथ वेश्यानाम।

वेश्या तु गणिका भोग्या वारस्त्री स्मरदीपिका ॥ १२ ॥

अथ ब्राह्मणनाम।

ब्रह्मा तु ब्राह्मणो विप्रः षट्कर्मा च द्विजोत्तमः ॥ १३ ॥

अथ क्षत्रियनाम।

राजा तु सार्वभौमः स्यात् पार्थिवः क्षत्रियो नृपः ॥ १४ ॥

अथ वैश्यनाम।

वैश्यस्तु व्यवहर्त्ता विड् वार्त्तिको वाणिजो वणिक् ॥ १५ ॥

(पौंस्कलिङ्गन्।)

अथ शूद्रनाम।

शूद्रः पज्रश्चतुर्थः स्यात् द्विजदास उपासकः ॥ १६ ॥

अथान्यजात्युत्पत्तिलक्षणम्।

विप्रः क्षत्रो वैश्यशूद्रौ च वर्णाश्चत्वारोऽमी तत्र पूर्वे द्विजाः स्युः।
एषामेव प्रातिलोम्यानुलोम्याज्जायन्तेऽन्या जातयः संकरेण ॥१७॥

अथ बालसामान्यनामानि।

बालः पाकोऽर्भको गर्भः पोतकः पृथुकः शिशुः।
शावोऽर्भो बालिशो डिम्भो वटुर्माणवको मतः ॥ १८ ॥

अथ वयोविशेषात् शिशुनामानि।

जातोऽर्भकः पक्षदिनेन मासतः
पाकस्त्रिभिस्तैरथ पोतकाभिधः।
षड्भिस्तु मासैः पृथुकोऽब्दतः शिशु-
स्त्रिभिर्वटुर्माणवकश्च सप्तभिः ॥ १९ ॥

अथ बाल्याद्यवस्थाचतुष्टयपरिमाणम्।

बालोऽब्दैः पञ्चदशभिः कुमारस्त्रिंशता स्मृतः।
युवा पञ्चाशता वर्षैर्वृद्धः स्यादत उत्तरैः ॥ २० ॥

अथ कौमाराद्यवस्थावधिः।

कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि।
कैशोरमापञ्चदशाद्यौवनं तु ततः परम् ॥ २१ ॥

अथ युववृद्धनामानि।

युवा वयःस्थस्तरुणो वृद्धस्तु स्थविरो जरन्।

प्रवया यातयामश्च जीनो जीर्णश्च जर्जरः॥ २२॥

[इति पुरुषवयोऽवस्था।]

अथ बालिकानामानि।

बालोत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनन्धयी॥ २३॥

अथ कन्यानामानि।

कन्या कुमारी गौरी तु नग्निकाऽनागतार्त्तवा॥ २४॥

अथ मध्यमानाम।

सा मध्यमा वयःस्था च युवती सुस्तनी च सा।

चिरण्टी सुवयाः श्यामा प्रौढा दृष्टरजाश्च सा॥ २५॥

अथ गुर्विणीनाम।

गुर्विण्यापन्नसत्वा स्यादन्तर्वत्नी च गर्भिणी॥ २६॥

अथ वृद्धानाम।

निष्फला जरती वृद्धा स्थविरा च गतार्त्तवा॥ २७॥

अथ रजस्वलानाम।

पुष्पिता मलिना म्लाना पांशुला च रजस्वला॥ २८॥

अथ वन्ध्यानाम।

वन्ध्यावकेशिनी शून्या मोघपुष्पा वृथार्त्तवा॥ २९॥

अथ तनुनामानि।

तनुस्तनूः संहननं शरीरं कलेवरं क्षेत्रवपुःपुराणि।

गात्रं च मूर्त्तिर्घनकायदेहावष्टाङ्गपीडानि च विग्रहश्च॥३०॥

अथ अवयवनाम।

अङ्गमंसः * प्रतीकश्चापघनोऽवयवोऽपि च॥ ३१॥

अथ शिरोनामानि।

शिरः शीर्षकमुण्डं ~ पर्द्धा मौलिश्च मस्तकम्।

* अङ्गमंस इत्यत्र अङ्ग—\ इति पाठान्तरं क्वचित् दृश्यते।

वराङ्गमुत्तमाङ्गञ्च कपालं केशभृत् स्मृतम् ॥ ३२ ॥

अथ केशादिनाम ।

केशाः शिरसिजा बालाः कुन्तला मूर्द्धजाः कचाः ।
चिकुराः कचपाशाश्च तद्भेदाः कवरीमुखाः ॥ ३३ ॥

अथ दृष्टिनाम ।

दृग्दृष्टिर्लोचनं नेत्रं चक्षुर्नयनमम्बकम् ।
ईक्षणं प्रेक्षणं चापि दर्शनञ्च विलोचनम् ॥ ३४ ॥

अथापाङ्गादिनाम ।

अपाङ्गौ नेत्रपर्य्यन्तौ नयनोपान्त इत्यपि ।
तयोर्मध्यगता तारा खिञ्चिनी च कनीनिका ॥ ३५ ॥

अथ ललाटादिनामानि ।

भालं ललाटमलिकं कथयन्ति गोधि-
र्भ्रूश्चिल्लिका च नयनोर्द्ध्वगरोमराजिः ।
मध्यं तयोर्भवति कूर्चमथ श्रुतिस्तु
श्रोत्रं श्रवः श्रवणकर्णवचोग्रहाश्च ॥ ३६ ॥

अथ ओष्ठादिनामानि ।

ओष्ठोऽधरो दन्तवासो दन्तवस्त्रं रदच्छदः ।
तयोरुभयतो देशौ यौ प्रान्तौ सृक्कणी च तौ ॥ ३७ ॥

अथ घ्राणनाम ।

घ्राणं गन्धवहा घोणा सिङ्घिनी नासिका च सा ॥ ३८ ॥

अथ शङ्खस्य नासिकामलस्य च नाम ।

शङ्खः कर्णसमीपः स्यात्, सिङ्घाणं नासिकामले ॥ ३९ ॥

अथ मुखनाम ।

तुण्डमास्यं मुखं वक्त्रं वदनं लपनानने ॥ ४० ॥

अथ चिवुकादिनाम ।

ओष्ठाधरस्तु चिवुकं गण्डो गल्लः कपोलकः ॥ ४१ ॥

अथ हन्वादिनाम ।

हनूस्तदूर्द्ध दशनाश्च दन्ता द्विजा रदास्ते रदनास्तथोष्ठाः ॥४२॥

अथ जिह्वादिनाम ।

जिह्वा रसज्ञा रसना च सीला स्यात्काकुदं तालु च तालुकं च ४३

अथ घण्टिकादिनाम ।

तदूर्द्ध सूक्ष्मजिह्वा या घण्टिका लम्बिका च सा ॥ ४४ ॥

अन्याऽधोमूलजिह्वा स्यात् प्रतिजिह्वोपजिह्विका ॥ ४५ ॥

अथ अवटनाम ।

अवटस्तु शिरःपश्चात्सन्धिर्घाटा कृकाटिका ॥ ४६ ॥

अथ ग्रीवानाम ।

ग्रीवा च कन्धरा कन्धिः शिरोधिश्च शिरोधरा ॥ ४७ ॥

अथ कण्ठादिनाम ।

कण्ठो गलो निगालोऽथ घण्टिका गलशुण्ठिका ॥ ४८ ॥

अथ शिरादिनाम ।

धमनी तु शिराऽंसे तु स्कन्धोऽधःशिखरं तथा ॥ ४९ ॥

तस्य सन्धिस्तु जत्रु स्यात्कक्षा दोर्मूलसंज्ञका ॥ ५० ॥

अथ पार्श्वपृष्ठनाम ।

तदधस्ताद्भवेत्पार्श्वं पृष्ठं पश्चात्तनोः स्मृतम् ॥ ५१ ॥

अथ बाहुनाम ।

दोर्दोषा च प्रवेष्टश्च बाहुर्बाहा भुजो भुजा ॥ ५२ ॥

अथ हस्तनाम ।

पाणिस्तु पञ्चशाखः स्यात् करो हस्तः शयस्तथा ॥५३॥

अथ करमूलादिनाम ।

करमूले मणिबन्धो भुजमध्ये कूर्परः कफोणिश्च ॥ ५४ ॥

तस्मादधः प्रकोष्ठः प्रगण्डकः कूर्परांसमध्यं स्यात् ॥ ५५ ॥

अथाङ्गुल्यादिनाम।

अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः प्रदेशिन्यां तु तर्जनी।
पर्वः स्यादङ्गुलीसन्धिः पर्वसन्धिश्च कथ्यते ॥ ५६ ॥
अथाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ मध्यमाऽनामिका तथा।
कनिष्ठा चेति पञ्च स्युः क्रमेणाङ्गुलयः स्मृताः ॥ ५७ ॥

अथ नखनाम।

कामाङ्कुशाः कररुहाः करजा नखरा नखाः।
पाणिजाङ्गुलिसम्भूताः पुनर्भवपुनर्नवाः ॥ ५८ ॥

अथ प्रपाण्यादिनाम।

करस्याधः प्रपाणिः स्यादूर्ध्वं करतलं स्मृतम्।
रेखाः सामुद्रिके ज्ञेयाः शुभाशुभनिवेदिकाः ॥ ५९ ॥

अथ स्तननाम।

स्तनोरसिजवक्षोजपयोधरकुचास्तथा ॥ ६० ॥

अथ चूचुकनाम।

स्तनाग्रं चूचुकं वृन्तं शिखा स्तनमुखञ्च तत् ॥ ६१ ॥

अथ वक्षोनाम।

वक्षो वत्समुरः क्रोडो हृदयं हृद्भुजान्तरम् ॥ ६२ ॥

अथ कुक्षिनाम।

कुक्षिः पिचण्डो जठरं तुन्दं स्यादुदरञ्च तत् ॥ ६३ ॥

अथ मर्मत्रिकनाम।

जीवस्थानं तु मर्म स्यात् कटिप्रान्ते त्रिकं स्मृतम् ॥ ६४ ॥

अथ नाभ्यादिनाम।

नाभिः स्यादुदरावर्त्तस्ततोऽधो वस्तिरुच्यते।
वस्तिश्च वातशीर्षं स्याद् गर्भस्थानञ्च तत् स्त्रियाः ॥ ६५ ॥

अथ गर्भाशयनाम।

गर्भाशयो जरायुश्च गर्भाधारश्च स स्मृतः ॥ ६६ ॥

अथ आमाशयनाम ।

नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः ॥ ६७ ॥

अथ पक्वाशयादिनाम ।

पक्वाशयो ह्यधो नाभेर्वस्तिर्मूत्राशयः स्मृतः ॥ ६८ ॥

अथ कट्यादिनाम ।

कटिः ककुद्मती श्रोणी, नितम्बश्च कटीरकम् ।
आरोहं श्रोणिफलकं कलत्रं रसनापदम् ॥ ६९ ॥
नितम्बश्चरमं श्रोणेः स्त्रीणां जघनमग्रतः ॥ ७० ॥

अथ ककुन्दरादिनाम ।

ककुन्दरौ तु सर्वेषां स्यातां जघनकूपकौ ।
कटिप्रोथौ स्फिचौ पायुर्गुदापानं तदासनम् ॥ ७१ ॥

अथ भगनाम ।

गुदमुष्कद्वयोर्मध्ये यो भागः स भगः स्मृतः ॥ ७२ ॥

अथ मुष्कनाम ।

मुष्कोऽण्डमण्डकोषश्च वृषणो बीजपेशिका ॥ ७३ ॥

अथ शिश्नादिनाम ।

शिश्नं शेफश्च लिङ्गञ्च मेढ्रं साधनमेहने ॥ ७४ ॥
योनिर्भगो वराङ्गं स्यादुपस्थं स्मरमन्दिरम् ॥ ७५ ॥

अथ ऊरुनाम ।

ऊरू तु सक्थिनी श्रोणिसक्थ्नोः सन्धिस्तु वङ्क्षणः ।
जङ्घोरुमध्यपर्वं स्याज्जान्वष्ठीवच्च चक्रिका ॥ ७६ ॥

अथ जङ्घादिनाम ।

जङ्घा तु प्रसृता ज्ञेया तन्मध्ये पिण्डिका तथा ॥ ७७ ॥

अथ घुटिकानाम ।

जङ्घाङ्घ्रिसन्धिग्रन्थौ तु घुटिका गुल्फ इत्यपि ॥ ७८ ॥

अथ पार्ष्ण्यादिनाम ।

गुल्फस्याधस्तु पार्ष्णिः स्यात् पदाग्रं प्रपदं मतम् ॥ ७९ ॥
विक्रमश्चरणः पादः पादाङ्घ्रिश्च पदं क्रमः ॥ ८० ॥

अथ उत्सङ्गादिनाम ।

क्रोडमङ्कस्तथोत्सङ्गः प्राग्भागो वपुषः स्मृतः ॥ ८१ ॥
करो भवेत् संहितविस्तृताङ्गुलिस्तलश्चपेटः प्रतलः प्रहस्तकः ।
मुष्टिर्भवेत् संहतपिण्डिताङ्गुलावाकुञ्चितोऽपि प्रसृतः प्रकीर्त्तितः ॥ ८२ ॥

अथ प्रादेशाद्यङ्गुलिनाम ।

स्यात् तर्जनी मध्यमिका त्वनामिका
कनिष्ठिकाङ्गुष्ठयुता यदा तदा ।
प्रादेशतालाभिधगोकर्णस्तथा
वितस्तिरत्यर्थमिह क्रमादियम् ॥ ८३ ॥

अथ हस्तनाम ।

हस्तस्तु विस्तृते पाणावामध्याङ्गुलिकूर्परम् ॥ ८४ ॥

अथ बद्धमुष्ट्यादिनाम ।

बद्धमुष्टौ सरत्निः स्यादरत्निरकनिष्ठकः ॥ ८५ ॥

अथ व्यामनाम ।

व्यामः सहस्तयोः स्यात्तु तिर्यग्बाह्वोर्यदन्तरम् ।
ऊर्द्ध्वविस्तृतदोष्पाणिनृमानं पौरुषं विदुः ॥ ८६ ॥

अथ मर्म्मनाम ।

जीवस्थानं तु मर्म्म स्याज्जीवागारं तदुच्यते ।
मर्म्मस्थानं च तत्प्रोक्तं भ्रूमध्यादिष्वनेकधा ॥ ८७ ॥

अथ मर्म्मस्थानानि ।

भ्रूमध्यकण्ठगलशङ्खकचांसपृष्ठ-
ग्रीवागुदाक्षपदपाणियुगास्थिसन्धीन् ।

वैद्याः शरैकशमितानि वदन्ति मर्म-
स्थानानि चाङ्गगतिनाशकराणि मर्त्ये ॥ ८८ ॥

अथ लालानाम।

लाला भवेन्मुखस्रावः सृणिका स्यन्दिनी च सा ॥८९॥

अथ स्वेदनेत्रमलनाम।

स्वेदो घर्मश्च घर्माम्भो दूषिका नेत्रयोर्मलम् ॥ ९० ॥

अथ मलनाम।

मलं विष्ठा पुरीषञ्च विट् किट्टं पूतिकञ्च तत् ॥ ९१ ॥

अथ मूत्रनाम।

मूत्रं तु गुह्यनिष्यन्दः प्रस्रावः स्रवणं स्रवः ॥ ९२ ॥

अथ वलीनाम।

वली चर्मतरङ्गः स्यात्त्वगूर्मिस्त्वक्तरङ्गकः ॥ ९३ ॥

अथ पलितनाम।

पलितञ्च जरा लक्ष्म केशशौक्ल्यञ्च तद्भवेत् ॥ ९४ ॥

अथ सप्त धातवः।

रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जानः शुक्रसंयुताः।
शरीरस्थैर्यदाः सम्यक् विज्ञेयाः सप्त धातवः ॥ ९५ ॥

अथ रसनाम।

रसस्तु रसिका प्रोक्ता स्वेदमाता वपुःस्रवः।
चर्माम्भश्चर्मसारश्च रक्तसूरसमातृका ॥ ९६ ॥

अथ रक्तनाम।

रक्तास्रं रुधिरं त्वग्जं कीलालक्षतजानि तु।
शोणितं लोहितं चासृक् शोणं लोहञ्च चर्मजम् ॥९७॥

अथ मांसनाम। *

मांसन्तु पिशितं क्रव्यं पलं तु रक्तमस्तजम्।

---

* एषः श्लोकस्तु ग्रन्थकारेण मांसादिवर्गारम्भे प्रागुदटङ्कि।

पललं आङ्कलं कीरमामिषञ्च तदुच्यते ॥ ९८ ॥

अथ मेदोनाम ।

मेदस्तु मांससारः स्यान्मांसस्नेहो वसा वपा ॥ ९९ ॥

अथास्थिनाम ।

मेदोजमस्थिधातुः स्यात् कुल्यं कीकसकं च तत् ॥१००॥

अथ मज्जनाम ।

अस्थिसारस्तु मज्जा स्यात्तेजो वीजं तथाऽस्थिजम् ।
जीवनं देहसारश्च तथाऽस्थिस्नेहसंज्ञकम् ॥ १०१ ॥

अथ शुक्रनाम ।

शुक्रं पुंस्त्वं रेतो वीजं वीर्य्यञ्च पौरुषं कथितम् ।
इन्द्रियमन्नविकारो मज्जरसो हर्षणं वलञ्चैव ॥ १०२ ॥

अथ रसादिक्रमकथनम् ।

रसादस्रं ततो मांसं मांसान्मेदोऽस्थि सम्भवम् ।
अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रमित्यमेषां जनिक्रमः ॥ १०३ ॥

अथ मस्तिष्कनाम ।

स्नेहस्तु तिलकं क्लोम मस्तिष्कं मस्तकोद्भवम् ॥ १०४ ॥

अथ अन्त्रगुल्मनाम ।

अन्त्रं पुरीतदाख्यातं प्लीहा गुल्म इति स्मृतः ॥ १०५ ॥

अथ वसानाम ।

वसा तु वपसा स्नायुर्वल्लोका देहवल्कलम् ॥ १०६ ॥

अथ नाडीनाम ।

सा त्वक्शिरोधिजा मज्जा धमनी धरणी धरा ।
तन्तुकी जीवितज्ञा च नाड़ी सिंही च कीर्त्तिता ॥१०७॥

अथ महानाडीनाम ।

कण्डरा तु महास्नायुर्महानाड़ी च सा स्मृता ॥ १०८ ॥

अथ शरीरास्थ्यादिनाम ।

शरीरास्थि तु कङ्कालं स्यात्करङ्कोऽस्थिपञ्जरः ।
स्रोतांसि खानि छिद्राणि कालखण्डं यकृन्मतम् ॥१०९।

अथ शिरोस्थ्यादिनाम ।

शिरोऽस्थि तु करोटिः स्यात् शिरस्त्राणं तु शीर्षकम् ॥११०
तत् खण्डं खर्परं प्राहुः कपालं च तदीरितम् ॥ १११ ॥

अथ पृष्ठास्थिनाम ।

पृष्ठास्थि तु कसेरुः स्यात् शङ्खास्थि नलकं स्मृतम् ॥ ११२ ॥

अथ पार्श्वास्थिनाम ।

पार्श्वास्थि पार्श्वकं प्रोक्तमिति देहाङ्गनिर्णयः ॥ ११३ ॥

अथ आत्मानाम ।

आत्मा शरीरी क्षेत्रज्ञः पुद्गलः प्राण ईश्वरः ।
जीवो विभुः पुमानीशः सर्वज्ञः शम्भुरव्ययः ॥ ११४ ॥

अथ प्रकृतिनाम ।

प्रधानं प्रकृतिर्माया शक्तिश्चैतन्यमित्यपि ॥ ११५ ॥

अथ अहङ्कारनाम ।

अहङ्कारोऽभिमानः स्यादहन्ताऽहंमतिस्तथा ॥ ११६ ॥

अथ मनोनाम ।

मानसं हृदयं स्वान्तं चित्तं चेतो मनश्च हृत् ॥ ११७ ॥

अथ सत्त्वादिगुणनाम ।

सत्त्वं रजस्तमश्चेति प्रोक्ताः पुंसस्त्रयो गुणाः ॥ ११८ ॥

अथ अक्षिपञ्चकनाम ।

श्रोत्रं त्वग्रसना नेत्रं नासा चेत्यक्षिपञ्चकम् ॥ ११९ ॥

अथ विषयेन्द्रियनाम ।

अक्षं हृषीकं करणं वर्हणं विषयेन्द्रियम् ॥ १२० ॥

अथ विषयनाम ।

शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धश्च विषया अमी ॥ १२१ ॥

अथ पञ्चभूतगुणाः ।

इन्द्रियार्था गोचरास्ते पञ्च भूतगुणाः खलु ॥ १२२ ॥

अथ पञ्चभूतनाम ।

आकाशमनिलस्तोयं तेजः पृथ्वी च तान्यपि ।
क्रमेण पञ्च भूतानि कीर्त्तितानि मनीषिभिः ॥ १२३ ॥

इत्येष मानुषवयोत्तरवर्णगात्र-
धात्वङ्गलक्षणनिरूपणपुण्यमाणः ।
वर्गः कृतस्तु भिषजां बहुदेहदोष-
नाना निदानगणनिर्णयधीनिवेशः ॥ १२४ ॥

इति पशुपतिपादाम्भोजसेवासमाधि-
प्रतिममयसमुत्थानन्दसौख्यैकसीम्ना ।
नरहरिकृतिनाऽयं निर्मिते याति नाम-
प्रचयमुकुटरत्ने शान्तिमष्टादशाङ्कः ॥ १२५ ॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजापरनाम्न्यभि-
धानचूडामणौ मनुष्यादिवर्गोऽष्टादशः ।

अथ सिंहादिवर्गः ।

अथ सिंहनाम ।

सिंहः पञ्चमुखो नखी मृगपतिर्मानी हरिः केसरी
क्रव्यादो नखरायुधो मृगरिपुः शूरश्च कण्ठीरवः ।
विक्रान्तो द्विरदान्तको बहुबलो दीप्तो बली विक्रमी
हर्य्यक्षः स च दीप्तपिङ्गल इति ख्यातो मृगेन्द्रश्च सः ॥ १ ॥

अथ शरभनाम।

महाकुम्भस्तु शरभो मेघस्कन्धो महामनाः।
अष्टपादो महासिंहो मनस्वी पर्वताश्रयः॥ २॥

अथ व्याघ्रनाम।

व्याघ्रः पञ्चनखो व्यालः शार्दूलोऽथ गुहाशयः।
तीक्ष्णदंष्ट्रः पुण्डरीको द्वीपी भीरुर्नखायुधः॥ ३॥

अथ चित्रव्याघ्रनाम।

चित्रकश्चित्रकायः स्यादुपव्याघ्रो मृगान्तकः।
शूरश्च क्षुद्रशार्दूलश्चित्रव्याघ्रश्च स स्मृतः॥ ४॥

अथ ऋक्षनाम।

ऋक्षो भल्लूकोऽथ भल्लः मशल्यो दुर्व्यापः स्यात् भल्लकः पृष्ठदृष्टिः।
द्राघिष्ठः स्यात् दीर्घकेशश्चिरायुर्द्वयः सोऽयं दुश्चरो दीर्घदर्शी॥५॥

अथ तरक्षुनाम।

मृगादस्तु सविज्ञेयस्तरक्षुर्घोरदर्शनः॥ ६॥
(हिं तरख। गौं नेकड़ेबाघ।)

अथ शृगालनाम।

शिवा तु भूरिमायः स्यात् गोमायुर्मृगधूर्त्तकः।
शृगालो वञ्चकः क्रोष्टा फेरवः फेरुजम्बुकौ।
शालाहकः शिवालुश्च फेरण्डो व्याघ्रसेवकः॥ ७॥
(हिं गिदड़, गादड़ा। गौं शेयाल।)

अथ ईहामृगनाम।

ईहामृगस्तु कोकः स्याद्वृको वत्सादनोऽविभुक्।
गोवत्सारिश्छागलारिश्छागलान्तो जलाश्रयः॥ ८॥
(गौं बीग्।)

अथ कुक्कुरनाम।

कुक्कुरः सारमेयश्च भषकः श्वानकः श्वनः।

भूस्वरो वक्रलाङ्गूलो हुङ्कारी रात्रिजागरः ॥ ९ ॥
कौलेयको ग्रामसिंहो मृगारिर्मृगदंशकः ।
शूरः शुनिः शयालुश्च भषः शरदि कामुकः ॥ १० ॥

अथ बिडालनाम ।

बिडालो मूषकाराति र्वृषदंशो बिडालकः ।
शालावृकश्च मार्जारो मायावी दीप्तलोचनः ॥ ११ ॥

अथ लोमशबिडालनाम । (गन्धमार्जारः ।)

अन्यो लोमशमार्जारः पूतिको मारजातकः ।
सुगन्धिमूत्रपतनो गन्धमार्जारकश्च सः ॥ १२ ॥

[इति प्रसहाः ।]

अथ हस्तिनामानि ।

द्विरदगजमतङ्गजेभकुम्भि-
द्विरदनवारणहस्तिपद्मिनागाः ।
करिकरटिविषाणिकुञ्जरास्ते
रदनिमदावलसंमदद्विपाश्च ॥ १३ ॥

भद्रः स्तम्बेरमो दन्ती द्रुमारिः षष्टिहायनः ।
मातङ्गः पुष्करी दन्तावलश्चानेकपस्त्विभः ॥ १४ ॥

अथ त्रिविधगजनामानि ।

भद्रो मन्द्रो मृगश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः ।
वनप्रचारसादृश्यसत्वभेदोपलक्षिताः ॥ १५ ॥

अथ बालहस्तिनामानि ।

स बालः कलभो ज्ञेयो दुर्दान्तो व्याल उच्यते ।
प्रभिन्नो गर्जितो भ्रान्तो मत्तो मदकलश्च सः ॥ १६ ॥

अथ करिणीनामानि ।

इभी तु करिणी ज्ञेया हस्तिनी धेनुका वशा ।
करेणुः पद्मिनी चैव मातङ्गी वासिता च सा ॥ १७ ॥

अथ खड्गनामानि ।

खड्गः खड्गमृगः क्रोधी सुचमृङ्गो मुखेबली ।
गण्डको वज्रचर्मा च खड्गी वार्ध्रीणसश्च सः ॥ १८ ॥ *

अथ उष्ट्रनामानि ।

उष्ट्रो दीर्घगतिर्वक्रो च करभो दासेरको धूसरो
लम्बोष्ठो लवणः क्रमेलक-महाजङ्घौ च वीजाङ्कुकः ।
दीर्घः शृङ्खलको महांश्च महाग्रीवो महाङ्गो महा-
नादः सोऽपि महाध्वगः स च महापृष्ठो बलिष्ठश्च सः ॥१९॥

अथ महिषनामानि ।

महिषः कासरः क्रोधी कलुषश्चापि सैरिभः ।
लुलायमत्तरक्ताक्षा विषाणी कवली बली ॥ २० ॥
(मं कोव । तें दुन्नपोतु । हिं भैंस । गौं मोस ।)

अथ महिषीनामानि ।

महिषी मन्दगमना महाक्षीरा पयस्विनी ।
लुलायकान्ता कलुषा तुरङ्गद्वेषिणी च सा ॥ २१ ॥
(मं एम्मे ।)

अथ वृषनामानि तल्लक्षणानि च ।

गौस्तु भद्रो बलीवर्दो दम्यो दान्तः स्थिरो बली ।
उक्षाऽनड्वान् ककुद्मान् स्यादृषभो वृषभो वृषः ॥ २२ ॥
धुर्य्यो धुरीणो धौरेयः शाङ्करो हरवाहनः ।
रोहिणीरमणो वोढा गोनाथः सौरभेयकः ॥ २३ ॥

अन्यच्च ।

वृषभस्तु वृषः प्रोक्तो महोक्षः पुङ्गवो बली ।
गोनाथ उक्षा ऋषभो गोप्रियो गोपतिश्च सः ॥ २४ ॥

---

* वार्ध्रीणसः इत्यत्र वध्रीण प्रीणसाविति पाठभेदौ दृश्येते ।

धवलः शबलस्ताम्रश्चित्रश्च धूसरस्तथा ।

इत्यादिवर्णभेदेन यथा गावोऽत्र भेदिताः ॥ २५ ॥

विनीतः शिक्षितो दान्तो धूर्यो वोढा च धौरिकः ॥२६॥

अथ बालवृषनामानि ।

बालो वत्सतरः प्रोक्तो दुर्दान्तो गड़िरश्चसौ ॥ २७ ॥

अथ गवीनामानि ।

गौर्माताम्बा शृङ्गिणी सौरभेयी माहेयी* स्याद्रोहिणी धेनुरघ्न्या ।

दोग्ध्री भद्रा भूरिमत्यानडुही कल्याणी स्यात्पावनी चार्जुनी च२८

अथ वनवृषभनामानि ।

वनगौर्गवयः प्रोक्तो बलभद्रो महागवः ॥ २९ ॥

अथ वनगवीनामानि ।

गवयी वनधेनुः स्यात्सैव भिल्लगवी मता ॥ ३० ॥

अथ चमरमृगनामानि ।

चमरो व्यञ्जनो वन्यो धेनुगो बालधिप्रियः ।

तस्य स्त्री चमरी प्रोक्ता दीर्घबाला गिरिप्रिया ॥ ३१ ॥

(मं चवरीगाय । कं कंक्ष । गौं चामरीगाभि ।)

अथारण्यवराहनामानि ।

वराहः स्तब्धरोमा च रोमशः सूकरः किरिः ।

वक्रदंष्ट्रः किटिर्दंष्ट्री क्रोडो दन्तायुधो बली ॥ ३२ ॥

पृथुस्कन्धश्च भूदारः पोत्री घोणान्तभेदनः ।

कोलः पोत्रायुधः शूरो बहुपत्यो रदायुधः ॥ ३३ ॥

अथ ग्राम्यवराहनाम ।

अन्यस्तु विड्वराहः स्याद्ग्रामीणो ग्रामसूकरः ।

ग्राम्यक्रोडो ग्राम्यकोलो विष्ठाशी दारकश्च सः ॥ ३४ ॥

[इति विलम्बितमृगाः ।]

---

* माहेयीत्यत्र माहेन्द्रीति पाठान्तरं दृश्यते ।

अथ घोटकनामानि।

अश्वो घोटस्तुरङ्गोऽर्वा तुरगश्च तुरङ्गमः।
वाहो वाजी मुद्गभोजी वीतिः सप्तिश्च सैन्धवः॥ ३५॥
हरिर्हयश्च धाराटो जवनो जीवनो जवी।
गन्धर्वो वाहनश्रेष्ठः श्रीभ्राताऽमृतसोदरः॥ ३६॥

(मं कुदुरे। गौं घोड़ा।)

अथाश्वभेदाः।

आरट्टसिन्धुजवनायुजपारसीक
काम्बोजबाह्लिकमुखा विविधास्तुरङ्गाः।
साम्राणशैफकमुखा अपि देशतः स्यु-
र्वर्णेन तेऽपि च पुनर्बहुधा भवन्ति॥ ३७॥

अथ वर्णभेदेन नामभेदकथनम्।

श्वेतः कर्कः सोऽथ रक्तस्तु शोणो हैमः कृष्णो नीलवर्णस्तु नीलः।
शुभ्रैर्नेत्रैर्मल्लिकाक्षो निदिष्टः कृष्णो रक्तः सोऽयमिन्द्रायुधाख्यः॥ ३८
इत्थं नानावर्णभेदेन वाजी ज्ञातव्योऽयं लोकरूढैः सुधीभिः।
अत्राश्माभिर्न प्रपञ्चः कृतोऽस्मादाजानेयोऽप्यत्र वाजी कुलीनः॥ ३९

अथ बालघोटकनामानि।

सुकुलः सुविनीताश्वः किशोरस्तुरगार्भकः॥ ४०॥

अथाश्विनीनामानि।

वाजिनी वड़वा चापि प्रसूरश्वाऽश्विनी च सा॥ ४१॥

अथ गर्द्दभनामानि।

गर्दभः शङ्कुकर्णश्च बालेयो रासभः खरः।
भारवाहो भूरिगमश्चक्रीवान्धूसराह्वयः॥ ४२॥

(कं कत्ते। गौं गाधा।)

अथाश्वगर्द्दभनामानि।

वेसरस्त्वश्वखरजः सङ्करोऽश्वगः खरी।

सन्तुष्टो मित्रजः प्रोक्तो मित्रसन्दोऽतिभारगः ॥ ४३ ॥

(गौं खच्चोर ।)

अथ छागलनामानि ।

अजो बुकश्च मेध्यः स्याल्लम्बकर्णः पशुश्च सः ।

छागलो बर्करश्छागस्तुभो बस्तः पयस्वलः ॥ ४४ ।

अथाजानामानि ।

अजा पयस्विनी भीकश्छागी मेध्या गलस्तनी ॥ ४५ ॥

अथ मेषनामानि ।

मेषो मेड़ो हुडो मेण्ढः ऊर्णायुरुरणस्तथा ।

एडकः शृङ्गिणोऽविः स्यादुरभ्रो रोमशो बली ॥ ४६ ॥

नानादेशविशेषेण मेषा नानाविधा श्रमी ॥ ४७ ॥

अथ मृगनामानि ।

मृगः कुरङ्गो वातायुः कृष्णसारः सुलोचनः ।

हरिणोऽजिनयोनिः स्याद्वेणः पृषत इत्यपि ॥ ४८ ॥

ककुवागथ सारङ्गः शार्ङ्गिशृङ्गश्च चित्तलः ।

अन्यश्च भारशृङ्गः स्यात् महाशृङ्गो वनप्रियः ॥ ४९ ॥

रुरुस्तु रोहिषो रोझो स्याच्छम्बरश्च शम्बरः ।

नीलकः पृषतश्चैव रङ्कुः शबलपृष्ठकः ॥ ५० ॥

शिखर्यपकुरङ्गः स्यात श्रीकारो च महाजवः ।

जवनो वेगिहरिणो जङ्गालो जाङ्घिकाह्वयः ॥ ५१ ॥

अथ वानरनामानि ।

वानरो मर्कटः कीशः कपिःशाखामृगो हरिः ।

प्लवंगमो वनौकाश्च प्लवङ्गः प्लवगः प्लवः ॥ ५२ ॥

उक्तश्चान्यत् ।

गोलाङ्गूलस्तु गौरास्यः कपिः कृष्णमुखो हि सः ।

मन्दुराभूषणाख्योऽयं विज्ञेयः कृष्णवानरः ॥ ५३ ॥

अथ शल्लकनामानि।

शल्लकः स्यात् शल्यमृगो वज्रशृङ्गिर्विशेषयः॥ ५४॥

(मं एमयमृग। कं खवले मांजर। गौं शजारु।)

अथ शल्लकभेदः, तल्लोमनामश्च।

शल्योऽन्यः श्वाविदित्युक्तः शली च शललो च सः॥५५॥

शल्यलोम्नि तु विज्ञेया शलली शललं शलम्॥ ५६॥

अथ कोकड़नामानि।

कोकड़ो जवनः प्रोक्तः कोकोवाची विलेशयः।

श्रेयसमरपुच्छश्च लोमशो धूम्रवर्णकः॥ ५७॥

(मं मरे। कडुण्डार इति लोके।)

अथ नकुलनामानि।

नकुलः सुचिरदनः सर्पारिर्लोहितामनः॥ ५८॥

(मं नेउरा। कं मङ्गुस। हिं वेजी। गौं नेउल।)

अथ सर्पनामानि ; तद्विशेषकथनञ्च।

दर्वीकरो द्विरसनः पातालनिलयो बली।

नागश्च काद्रवेयश्च वक्रगो दन्दशूकक:॥ ५९॥

चक्षुःश्रवा विषधरो गूढाङ्घ्रिः कुण्डली फणी।

पन्नगो वायुभक्षश्च भोगी व्यालिजिह्मगश्च सः॥ ६०॥

सर्पो दंष्ट्री भुजङ्गोऽहिर्भुजगश्च सरीसृपः।

कञ्चुकी दीर्घपुच्छश्च द्विजिह्व उरगश्च सः।

फणिनो धवलाङ्गा ये ते नागा इति कीर्त्तिताः॥ ६१॥

(मं हावु।)

अन्ये रक्तादिवर्णाख्या बोध्याः सर्पादिनामभिः॥ ६२॥

गोनसो मण्डलीत्युक्तश्चित्राङ्गो व्यन्तरो भवेत्॥ ६३॥

कुक्किको हरितो ज्ञेयो राजिलं डुण्डुभं विदुः॥ ६४॥

(मं थाले।)

अथाष्टमहानागादीनां नामानि ।

अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽपि तक्षकः ।
कर्कोटः कुलिकः शङ्ख इत्यमी नागनायकाः ॥ ६५ ॥
तदान्वयास्तु कुमुदकम्बलाश्वतरादयः ॥ ६६ ॥

अथ द्विमुखाहिनाम ।

आपाहृत् द्विमुखो चैव धामिण्योत्यादयः परे ॥ ६७ ॥
(मं दुतिड़ा । वम्० दुन्दुल । गौं राजसाप, ग्राँखिनो साप ।)

[इति सर्पविशेषाः ।]

अथ मूषिकनामानि ।

मूषिको मूषकः पिङ्गोऽप्याखु रुन्दुरुको नखी ।
खनको विलकारी च धान्यारिश्च बहुप्रजः ॥ ६८ ॥

अथ महामूषकनाम ।

अन्यो महामूषकः स्यान्मूषो विघ्नेशवाहनः ।
महाङ्कः शस्यमारी च भूफलो भित्तिपातनः ॥ ६९ ॥
(मं दोडुद्दलि ।)

अथ छुछुन्दरीनामानि ।

छुछुन्दरो राजपुत्री प्रोक्ताऽन्या प्रतिमूषिका ।
सुगन्धिमूषिका गन्धा शुच्छिनी शुष्कमूषिका ॥ ७० ॥

अथ गोधानामानि ।

गोधा तु गोधिका ज्ञेया दारुमल्लाह्वया च सा
खरचर्मा पञ्चनखो पुलका दीर्घपुच्छिका ॥ ७१ ॥
(मं उडु । हिं गोहो । गौं गोसाप ।)

अथ गोधेयनामानि ।

गोधाजः स्यात् तु गौधेयो गौधारो गोधिकासुतः ॥ ७२ ॥

अथ बर्बुरीनामानि ।

बर्बरी घोरिका घोरा दीर्घरूपा भयावहा ।

शूलचतुर्दीर्घपादा सर्पभक्षी गुवारिका ॥ ७१ ॥

(मं घुषारि ।)

अथ गृहगोधिकानामानि।

ब्राह्मणी गृहगोधा च सुपटी रक्तपुच्छिका ॥ ७४ ॥

(मं ब्राह्मणी । कं भत्ति। हिं छिपकली, विषखापरा।

गौं टिक्‌टिकि ।)

अथ कृकलासनामानि।

सरटः कृकलासः स्यात् प्रतिसूर्य्यः शयानकः।

दृत्तिशः कण्टकागारो दुरारोहद्रुमाश्रयः ॥ ७५ ॥

(मं गोसुवे। गौं गिरगिटि, कांक्‌लास्।)

अथ आहकनामानि। (कृष्णसरटः।)

आहको गात्रसङ्कोची मण्डली बहुरूपकः।

कामरूपी विरूपी च विलवासः प्रकीर्त्तितः ॥ ७६ ॥

(कं येलुसरड । रक्तगृध्रानि इति वङ्गीया।)

अथ पल्लीनामानि।

पल्ली तु मुसली प्रोक्ता गृहगोधा गृहालिका।

ज्येष्ठा च कुड्यमत्स्या च पल्लिका गृहगोधिका ॥ ७७ ॥

अथ ऊर्णनाभनामानि।

तन्तुवायस्तूर्णनाभो लूता मर्कटकः कृमिः ॥ ७८ ॥

(हिं माकड़ो। गौं माकड़सा।)

अथाञ्जलिकानाम।

हालाहला त्वञ्जलिका गिरिका बालमूषिका ॥ ७९ ॥

(गौं नेंटे इँदुर ।)

अथ वृश्चिकनामानि।

वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिद्रोणश्च वृश्चिकं ॥ ८० ॥

(मं विचू। हिं विच्छू। गौं विछा।)

अथ कर्णजलूकानामानि ।

अथ कर्णजलूका स्याच्छिताङ्गी शतपद्यपि ॥ ८१ ॥

(हिं कानखजूरा । गौं कानकोटारी ।)

अथ पिपीलिकानामानि ।

पिपीलकः पिपीलश्च श्रोमंसा च पिपीलिका ॥ ८२ ॥

(गौं छुदे पिंपड़े ।)

अथ तैलपिपीलिकानामानि ।

उदङ्गा कपिजङ्घिका ज्ञेया तैलपिपीलिका ॥ ८३ ॥

(गौं राङ्गा पिंपड़े ।)

अथ कृष्णपिपीलिकानामानि ।

कृष्णाऽन्या च पिपीली तु स्थूला हृच्चक्रा च सा ॥ ८४ ॥

अथ मत्कुणनामानि ।

मत्कुणो रक्तपायी स्याद्रक्ताङ्गो मञ्चकाश्रयी ॥ ८५ ॥

(गौं छारपोका ।)

[इति बिलेशयाः ।]

अथ साधारणमत्स्यनाम ।

यादस्तु जलजन्तुः स्याज्जलप्राणी जलेशयः ।
तत्रातिक्रूरकर्मा यः स जलव्याल उच्यते ॥ ८६ ॥
मत्स्यो वैसारिणो मीनः पृथुरोमा झषोऽण्डजः ।
विसारः शकुली शल्की पाठीनोऽनिमिषस्तिमिः ॥ ८७ ॥

अथ मत्स्यविशेषनामानि ।

राजीवः शकुलः शृङ्गी वागुसः शल्यपल्लवौ ।
पाठीनः शकुलश्चैव नद्यावर्त्तश्च रोहितः ॥ ८८ ॥
मद्गुरस्तिमिरित्याद्या ज्ञेयास्तद्भेदजातयः ।
तद्भेदो मकराख्योऽन्यो मातङ्गमकरोऽपरः ॥ ८९ ॥

चिलिचिमश्चिमिश्चैव तथाऽन्यश्च तिमिङ्गिलः ।
तिमिङ्गिलगिलश्चेति महामत्स्या श्रमी मताः ॥ ८० ॥

[इति मत्स्याः ।]

अथ शिशुकनामानि ।

शिशुकः शिशुमारः स्यात् स च ग्राहो वराहकः ॥ ८१ ॥
(मं सुसर । गौं शुशुक । "शु" इति वङ्गीया ।)

अथ कुम्भीरनामानि ।

भवेन्नक्रस्तु कुम्भीरो गलग्राहो महाबलः ॥ ८२ ॥

अथ कच्छपनामानि ।

कच्छपः कमठः कूर्मो गूढाङ्गो धरणीधरः ।
कच्छेष्टः पल्वलावासो वृत्तः कठिनपृष्ठकः ॥ ८३ ॥
मं कासव । गौं काछिम, शुम्कि, काठा, वारकोल ।)

अथ कर्कटनामानि ।

कर्कटः स्यात् कर्कटकः कुलीरश्च कुलीरकः ।
सन्दंशकः पङ्कवासस्तिर्य्यग्गामी म चाष्टहक् ॥ ८४ ॥

अथ मण्डूकनामानि ।

मण्डूको दर्दुरो भेको हरिर्भेकश्च लूलकः ।
शालूरः स च वर्षाभूः प्लवः कटुरवस्तथा ।
समोऽन्यश्च सुभेको च प्लवङ्गश्च प्लवङ्गमः ॥ ८५ ॥

अथ राजमण्डूकनामानि ।

पीतोऽन्यो राजमण्डूको महामण्डूक इत्यपि ।
पीताङ्गः पीतमण्डूको वर्षाघोषो महारवः ॥ ८६ ॥
(गौं सोनाबेङ् ।)

अथ जलौकोनामानि ।

जलूका तु जलौका स्याद्रक्तपा रक्तपायिनी ।

रक्तसन्दोहिका तोयवा चर्मटी* जलजीविनी ॥ ९७ ॥
(मं. जिगुले । गौं जोंक ।)

अथ दात्यूहनामानि

जलकाकस्तु दात्यूहः स च काककालकण्टकः ॥ ९८ ॥
(मं निरुकागे । गौं डाकपाखी ।)

अथ कोपीनामानि ।

जलपारावतः कोपी प्रोक्तो जलकपोतकः ॥ ९९ ॥
(गौं जलपिपि । "फेंपो" इति लोके ।)

तथाच ।

स्थले करितुरङ्गाद्या यावन्तः सन्ति जन्तवः ।
जलेऽपि ते च तावन्तो ज्ञातव्या जलपूर्वकाः ॥ १०० ॥

[इति जलेशयाः ।]

अथ पक्षिसामान्यनामानि ।

खगविहगविहङ्गमा विहङ्गः पिपतिषुपत्रिपतत्रिपत्रवाहाः ।
शकुनिशकुनशिञ्जिराण्डजा विः पतगपतत्रभसङ्गमा नगौकाः ॥ १०१
वाजी पत्ररथः पक्षी द्विजो नीडोद्भवोऽनुगः ।
शकुन्तः पतगो पिच्छन् पतङ्गी विकिरश्च सः ॥ १०२ ॥

अथ गृध्रनामानि ।

गृध्रस्तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेन्द्रो भुजगान्तकः ।
वक्रतुण्डश्च दाक्षाय्यो गरुत्मान् दूरदर्शनः ॥ १०३ ॥

अथ श्येननामानि । (सचानः ।)

श्येनः शशादः क्रव्यादः क्रूरो वेगी खगान्तकः ।
कामान्धस्तीव्रसम्पातस्तरस्वी ताक्ष्यनायकः ॥ १०४ ॥
(मं सिचण । गौं सचाल, वाज, शिकरे ।)

---

* चर्मटी इत्यत्र चमनीति पाठान्तरं दृश्यते ।

अथ काष्ठकुट्टनाम ।

काष्ठकुट्टः काष्ठभङ्गी काष्ठकूटश्च मुण्डितः ॥ १०५ ॥

*(मं काठकुटा । गौं काठ्ठोक्रा पाखी ।)

अथ करकनामानि । (रणगोधः ।)

करको नीलपिच्छः स्यात् लम्बकर्णो रणप्रियः ।

रणपक्षी पिच्छबाणः स्थूलनीलो भयङ्करः ॥ १०६ ॥

अथ कङ्कनामानि ।

कङ्कस्तु लोहपृष्ठः स्यात् सन्दंशवदनः खरः ।

रणालङ्कारश्च क्रूरः स च स्यादामिषप्रियः ॥ १०७ ॥

(मं कागे । गौं काकपाखी । "हाड़गिले" इति केचित् ।)

अथ काकनामानि ।

काकस्तु वायसो ध्वाङ्क्षः काणोऽरिष्टः सकृत्प्रजः ।

बलिभुक् बलिपुष्टश्च धूलिजङ्घो निमित्तकृत् ॥ १०८ ॥

कौशिकारिश्चिरायुश्च करटो मुखरः खरः ।

आत्मघोषो महालोलश्चिरजीवी चलाचलः ॥ १०९ ॥

अथ द्रोणकाकनामानि ।

द्रोणस्तु द्रोणकाकः स्यात् काकोलोऽरण्यवायसः ।

वनवासी महाप्राणः क्रूररावी फलप्रियः ॥ ११० ॥

(मं गुर्ग । गौं दाड़काक ।)

अथोलूकनामानि । (पेचकः ।)

उलूकस्तामसो घूको दिवान्धः कौशिकः कुविः ।

नक्तञ्चरो निशाटश्च काकारिः क्रूरघोषकः ॥ १११ ॥

अथ वल्गुलीनामानि ।

वल्गुली वक्त्रविष्ठा सा दिवान्धा च निशाचरी ।

जीरिणी च दिवाशाया मांसेष्टा मातृवाहिनी ॥ ११२ ॥

(मं अघिघु । गौं बादुड़ ।)

अथ चर्मकीनामानि ।

चर्मकी चर्मचटी च चर्माङ्गी चर्मगन्धिका ।
जत्वाशुकारिणी चर्मी चर्मपत्री च मेलिका ।
दिनान्धा नक्तभोजी च भ्रामणी कर्णिकाह्वया ॥ ११३ ॥

(मं चमेडी । गौं चामृचिके ।)

अथ मयूराणां तत्पक्षकूजनादीनाञ्च नामानि ।

मयूरश्चन्द्रकी बर्ही नीलकण्ठः शिखी ध्वजी ।
मेघानन्दी कलापी च शिखण्डी चित्रपिच्छकः ॥ ११४ ॥
बर्हिणः प्रचलाकी च शुक्लापाङ्गः शिखावलः ।
केकी भुजङ्गभोजी च मेघनादानुलासकः ॥ ११५ ॥
बर्हभारः कलापः स्याद्बर्हनेत्राणि चन्द्रकाः ।
प्रचलाकः शिखा ज्ञेया ध्वनिः केकेति कथ्यते ॥ ११६ ॥

अथ क्रौञ्चनामानि ।

कुररः खरशब्दः क्रुङ् क्रौञ्चः पङ्क्तिचरः खरः ॥ ११७ ॥

अथ नीलक्रौञ्चनामानि ।

नीलक्रौञ्चस्तु नीलाङ्गो दीर्घग्रीवोऽतिजागरः ॥ ११८ ॥

(मं वेङ्कि । गौं कोँच वक ।)

अथ बकनामानि ।

बकः कह्वो बकोटश्च तीर्थसेवी च तापसः ।
मीनघाती मृषाध्यानी निश्चलाङ्गश्च दाम्भिकः ॥ ११९ ॥

अथ शकुनीनामानि ।

शकुनी पोतकी श्यामा पाण्डवी श्वेतपक्षिणी ॥ १२० ॥

अथ दुर्गानामानि ।

दुर्गा भगवती चैव सेवोक्ता सत्यपाण्डवी ॥ १२१ ॥

अथ बलाकानामानि ।

बलाका विषकण्ठी स्यात् शुक्लाङ्गी दीर्घकन्धरा ॥ १२२ ॥

अथ घर्मान्तकामुकीनाम ।

घर्मान्तकामुकी श्वेता मेघनादा जलाश्रया ॥ १२३ ॥

(हिं बगुलीबक ।)

[इति प्रतुदाः ।]

अथ चक्रवाकनामानि ।

चक्रः कोकश्चक्रवाको रथाङ्गो भूरिप्रेमा द्वन्द्वचारी सहायः ।
कान्तः कामी रात्रिविश्लेषगामी रामावक्षोजोपमः कामुकश्च १२४

(गौं चकाचकी, रामचका ।)

अथ सारसनामानि ।

सारसो रसिकः कामी नीलाङ्गो भणितारवः ।
नीलकण्ठो रक्तनेत्रः काकवाक् कामिवल्लभः ॥ १२५ ॥

अथ टिट्टिभीनामानि ।

टिट्टिभी पीतपादश्च सदालसा नृजागरः ।
निशाचरी चित्रपक्षी जलशायी सुचेतना ॥ १२६ ॥

(मं टिटेंडो । गौं टिटीपाखी ।)

अथ जलकुक्कुटकनाम ।

जलकुक्कुटकश्चाऽन्यो जलशायी जलस्थितः ॥ १२७ ॥

(गौं पानकौड़ी ।)

अथ ठिकनामानि ।

ठिकः पाण्गड़ो ठिक्को जलसार्यतिलाश्रयः ॥ १२८ ॥
जलपक्षी महापक्षी जलसावतिवासकः ॥ १२९ ॥

अथ जलशायिनामानि तद्विशेषकथनञ्च ।

जलशायी मत्स्यलीनो मन्दगः शैवलोऽविषी ।
वराली राजिमन्तश्च जलसर्पः स दुन्दुभिः ॥ १३० ॥
डिण्डिमोडो निरवैव चित्री मत्स्यो च गोमुखः ॥१३१॥

अथ क्षुद्रसारसलक्षणम् ।

अन्ये च प्लवगा ये ये ते सर्वे क्षुद्रसारसाः ।
श्वेताश्चित्राश्च धूम्राद्या नानावर्णानुगाश्रयाः ॥ १३२ ॥

अथ हंसानां तद्विशेषाणाञ्च नामादीनि ।

हंसो धवलपक्षो स्यात् चक्राङ्गो मानसालयः ॥ १३३ ॥
कलहंसस्तु कादम्बः कलनादो मरालकः ॥ १३४ ॥

(हिं करवा । गौं वालिहाँस ।)

एतेषु चञ्चुचरणेष्वरुणेषु राज-
हंसोऽपि धूसरतरेषु च मल्लिकाक्षः ।
कालेषु तेषु धवलः किल धार्त्तराष्ट्रः
सोऽप्येष धूसरतनुस्तु भवेदभव्यः ॥ १३५ ॥

(मं वल्लकी । गौं राजहाँस ।)

अथ हंसीनाम ।

हंसी तु वरटा ज्ञेया वरला वारला च सा ।
मराली मञ्जुगमना चक्राङ्गी मृदुगामिनी ॥ १३६ ॥

[इति प्लवगाः ।]

अथ विष्किराः ।

अथ कुक्कुटनामानि ।

कुक्कुटस्ताम्रचूडः स्यात्कालज्ञश्चरणायुधः ।
नियोद्धा कृकवाकुश्च विष्किरो नखरायुधः ॥ १३७ ॥

(तें कोड़ी । कं कुक्क । हिं मुर्गा । गौं कुँकड़ा ।)

अथ कपोतनामानि ।

स्यात्कपोतः कोकदेवो * धूसरो धूम्रलोचनः ।

---

* कोकदेव इत्यत्र कौकुटिक इति पाठान्तरं दृश्यते ।

दहनोऽग्निसहायश्च भीवर्णो गृहनाशनः ॥ १३८ ॥
(म॰ झोंगलापक्षी । गौं घुघु । "झोलापाखी"
इति केचित् ।)

अथ पारावतनामानि ; तद्भेदाश्च ।

पारावतः कलरवोऽरुणलोचनश्च
पारापतो मदनकाकुरवश्च कामी ।
रक्तेक्षणो मदनमोहनवाग्विलासी
कण्ठीरवो गृहकपोतक एव उक्तः ॥ १३९ ॥
(मं परेवा । तें पारुवापिट्ट । हिं कबुतर । गौं पायरा ।)

पारावतोऽन्यदेशीयः कामुको घुम्रुसारवः * ॥ १४० ॥
जलपारावतः कामी श्वेयो गन्नरवश्च सः ॥ १४१ ॥

अथ कोकिलनामानि ।

कोकिलः परपुष्टः स्यात् कालः परभृतः पिकः ।
वसन्तदूतस्ताम्राक्षो गन्धर्वो मधुगायनः ॥ १४२ ॥
वासन्तः कलकण्ठश्च कामान्धः † काकलीरवः ।
कुहूरवोऽन्यपुष्टश्च मत्तो मदनपाठकः ॥ १४३ ॥
(हिं कोइला । गौं कोकिल ।)

अथ कोकिलानामानि ।

कोकिला त्वन्यपुष्टा स्यात्कला परभृता च सा ।
सुकण्ठी मधुरालापा कलकण्ठी मधूदया ॥ १४४ ॥
वसन्तदूती ताम्राक्षी पिकी सा च कुहूरवा ।
वासन्ती कामगा चैव गन्धर्वा वनभूषणी ॥ १४५ ॥

---

* घुम्रुसारव इत्यत्र घुलघुलारव इति पाठान्तरं दृश्यते ।

† कामान्ध इत्यत्र कामग इति पाठान्तरं विद्यते ।

अथ शुकनामानि ; तद्भेदश्च ।

शुकः कीरो रक्ततुण्डो मेधावी मञ्जुपाठकः ॥ १४६ ॥

(मं कैतिचि । हिं शूगा । गौं टैयापाखी ।)

अन्यो राजशुकः प्राज्ञः शतपत्रो नृपप्रियः ॥ १४७ ॥

(मं कैगुणी । हिं राजशूगा । गौं मयना ।)

अथ सारिकानामानि ; तद्भेदाश्च ।

सारिका मधुरालापा दूती मेधाविनी च सा ।

कवरी कुत्सिताङ्गी च कष्कलाङ्गी च शारिका ॥१४८॥

(मं कवरीसालखी । गौं सालिकपाखी ।)

अथ राजसारिकानामानि ।

पीतपादाप्युज्ज्वलाक्षी रक्तचञ्चुश्च सारिका ।

पठन्ती पाठवार्त्ता च बुद्धिमती भूसारिका ॥ १४९ ॥

गोराणिटका गोकिराटी गोरिका कलहप्रिया ॥ १५० ॥

अथ चातकनामानि ।

चकोरश्चन्द्रिकापायी कौमुदीजीवनोऽपि सः ।

चातकस्तोककः सोऽपि सारङ्गो मेघजीवनः ॥ १५१ ॥

(हिं तोक्का । गौं फटिकजलपाखी ।)

अथ हारीतनामानि । (गौरतित्तिरिः ।)

हारीतकस्तु हारीतस्तेजलश्च * कपिञ्जलः ॥ १५२ ॥

(गौं पाङ्गानाड़ापाखी ।)

अथ धूसरीनामानि ।

धूसरी पिङ्गला सूची भैरवी योगिनी जया ।

कुमारी सुविचित्रा च माता कोटरवासिनी ॥ १५३ ॥

(मं पिङ्गला । कं धूसरी ।)

---

* तेजल इत्यत्र गञ्जलश्चेति पाठान्तरं दृश्यते ।

अथ तैलपाऽजिनपत्रिकानामानि ।

तैलपास्तु परोष्णी स्याज्जतुकाऽजिनपत्रिका ॥ १५४ ॥

(मं गोजगुलु । गौं तैलापोका, चामचीला ।)

अथ भृङ्गनामानि ।

भृङ्गः कुलिङ्गो धूम्याटो दार्वाघातः * शतच्छदः ॥ १५५ ॥

(मं वालियतु । गौं फिङ्गे ।)

अथ खञ्जननामानि ।

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः खञ्जनः खञ्जरीटकः ।

समन्तभद्रः कृष्णस्तु खञ्जकृष्णः सुभद्रकः ॥ १५६ ॥

दीपवासी मुनिश्चैव चातुर्मास्यविदर्शनः ।

चापः किकीदिविः प्रोक्तो नीलाङ्गः पुण्यदर्शनः ॥ १५७ ॥

अथ वर्त्तकनामानि ।

वर्त्तको वर्त्तिको वर्त्ति र्गाञ्जिकायश्च कथ्यते ॥ १५८ ॥

(हिं वटेरिगुडगुडे । गौं भारुइपाखो ।)

अथ चटकनामानि ।

कलविङ्कस्तु चटकः कामुको नीलकण्ठकः ॥ १५९ ॥

(मं चिमणा । हिं चवुड़िया । गौं चड़ाइ ।)

चटका कलविङ्की स्यात् चाटकैरस्तु तत्सुतः ॥ १६० ॥

अथारण्यचटकनामानि । तद्भेदश्च ।

धूसरोऽरण्यचटकः कुर्रो भूमिशयश्च सः ।

भारीटः श्यामचटकः शिशिरः कणभक्षकः ॥ १६१ ॥

(गौं गुड़गुड़े, नागरभडुइ, कातार ।)

धूसरोऽन्योऽतिसूक्ष्मः स्यात् चटको धान्यभक्षकः ।

स्वल्पकायसमो भीरुः कपिष्ठिष्टः कणप्रियः ॥ १६२ ॥

---

* अत्र टान्तत्वमेव युक्तं वार्त्तिकं संज्ञायां टान्तत्वस्यैव साधनात् ।

अथ लावकनामानि ।

लावा तु लावकः प्रोक्तो लावः स च लवः स्मृतः ॥ १६३ ॥

(मं लावगे । कं लावुकपिट्ट । हिं लावीया ।

गौं बटेरपाखी ।)

अथ तित्तिरिनामानि ; तद्भेदश्च ।

तित्तिरिस्तित्तिरश्चैव तैत्तिरो याजुषो गिरिः ॥१६४॥

कृष्णोऽन्यस्तित्तिरिः शूरः सुभूतिः परिपालकः ॥१६५॥

(तें तोतुकपिट्ट । गौं तितिरपाखी ।)

अथ क्षुद्रोलूकनाम ।

गोत्रद्वेषी भूरिपक्षः शतायुः सिद्धिकारकः ।

क्षुद्रोलूकः शाकुनेयः पिङ्गलो डुण्डुलश्च सः ।

दृक्शायशौ दृष्टद्राव: पिङ्गलाक्षो भयङ्करः ॥ १६६ ॥

(गौं भिंउपेँचा ।)

अथ श्यामानामानि ।

श्यामा वराही शकुनी कुमारी दुर्गा च देवी चटका च कृष्णा ।

स्यात्पोतकी पाण्डविका च वामा सा कालिका स्यात् सित-
विश्विनी च ॥ १६७ ॥

अथ खद्योतनाम ।

प्रभाकीटस्तु खद्योतः खज्योतिरुपसूर्यकः ॥ १६८ ॥

(हिं पटवीजना । गौं जोनाकीपोका ।)

अथ तैलकीटनाम ।

तैलिनी तैलकीटः स्यात् षड्बिन्दुर्दद्रुनाशिनी ॥१६९॥

अथ इन्द्रगोपनाम ।

शक्रगोपस्तु वर्षाभू रक्तवर्णेन्द्रगोपकौ ॥ १७० ॥

हिं मखमली । गौं कोटकेमुर । "तीज बीरबहुटी"

इति ख्याते रक्तवर्ण कीटे ।)

अथ भ्रमरनामानि ।

भ्रमरः षट्पदो भृङ्गः कलालापः शिलीमुखः ।
पुष्पन्धयो द्विरेफोऽलिर्मधुकृन्मधुपो द्विभः * ॥ १७१ ॥
भसरश्चञ्चरीकोऽङ्घ्री भङ्गारो मधुलोलुपः ।
इन्दिन्दिरश्च मधुलिट् मत्तो घुमघुमारवः ॥ १७२ ॥

(मं हेननोम । गौं भोमरा ।)

अथ मधुमक्षिकानामानि ।

वर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका ॥ १७३ ॥

(मं खडवियनोम । गौं मौमाछी ।)

अथ वरटानामानि ।

गन्धोली वरटा क्षुद्रा क्रूरा स्यात् क्षुद्रवर्वणा ।
रविकाच्छत्रकारी च तीक्ष्णदंष्ट्रो महाविषः ।
पीतवर्णा दीर्घपादो मक्षर्थः क्रूरदंष्ट्रकः ॥ १७४ ॥

(मं टाणटाश्याकाण्डर । गौं बोल्ता ।)

अथ दंशनामानि ।

दंशो दुष्टमुखः क्रूरः क्षुद्रिका वनमक्षिका ॥ १७५ ॥

(गौं डांश ।)

अथ मक्षिकानामानि ।

मक्षिका त्वमृतोत्पन्ना वमनी चापला च सा ॥ १७६ ॥

(मं नोरजु ।)

अथ मशकनामानि । तद्भेदश्च ।

मशको वज्रतुण्डश्च सूच्यास्यः सूक्ष्ममक्षिका ।
रात्रिजागरदो धूम्रो नीलाभ्रश्चान्यजातयः ॥ १७७ ॥
षटाङ्घ्रिरष्टपादश्च गृहवासी च लक्षकः ॥ १७८ ॥

---

* द्विभः इत्यत्र द्विपः इति पाठान्तरं दृश्यते ।

अथ कालिकनामानि ।

कालिकः कोकिलः प्रोक्तः कालुचः कृष्णदंष्ट्रकः ।
कसारिका दीर्घमूर्च्छा गृहवासा विलाशयी ॥ १७९ ॥
(मं कोलिया । कं कसारी । तें हेतु ।)

अथ यूकानामानि ।

यूका तु केशकीटः स्यात् स्वेदजः षट्पदः स्मृतः ॥१८०॥
(मं येवेयहेतु । गौं उँकुन ।)

अथ पक्ष्मजानामानि ।

पक्ष्मजा पक्ष्मयूका स्यात् सूक्ष्मा षट्चरणाऽपि सा ॥१८१॥
(मं कूरे ।)

अथ श्वेतयूकानामानि ।

श्वेतयूकाऽङ्गवस्त्रोत्था लिक्षा यूकाण्डवल्लके ।
कथितेष्वेषु यो जीवः कीटीयान् वृश्चिकादिकः ॥ १८२ ॥
तत्र तत्र बुधैर्ज्ञेयः स सर्वः कीटसंज्ञकः ॥ १८३ ॥

अथ कीटिकानामानि ।

कीटिका चटिका प्रोक्ता वज्रदंष्ट्रा बहुप्रजा ।
कृशाङ्गी तामसी शूरा कीरिभारा महाबला ॥ १८४ ॥

अथ मङ्कोरनामानि ।

मङ्कोरो मङ्कटः कृष्णस्तीक्ष्णदंष्ट्रो विशालुकः ।
षट्पादकस्तु माल्सर्यो माकोटस्तुङ्ग-गुह्यकः ॥ १८५ ॥
(मं चिंउटा । कं माकोडा ।)

अथ षड्बिन्दुकीटनामानि ।

षड्बिन्दुर्बिन्दुकीटस्तु दीर्घकीटस्तु पादतः ॥ १८६ ॥
[इति कीटाः ।]

प्रसङ्ग-विलम्बित-द्रुत-शय-प्रतुदाश्च विष्किरः ।
कीटा इति कथिताः सवधाऽत्र तिर्यञ्चः ॥ १८७ ॥

इत्थं नानातिर्य्यगाख्याप्रपञ्चव्याख्यापूर्णं वर्गमेनं विदित्वा ।
बुद्ध्या सम्यक् चाभिसन्धाय धीमान् वैद्यः कुर्य्यान्मांसवर्गप्रयोगम् ॥ १८८ ॥

येनेभास्यपिता मृगाङ्कमुकुटः शार्दूलचर्माम्बरः
सर्पालङ्करणः सुपुङ्गवगतिः पञ्चाननोऽभ्यर्च्यते ।
तस्य श्रीनृहरेशितुः खलु कृतावेकोनविंशोऽभिधा-
चूडापीठमणावगादवसतिं सिंहादिवर्गो महान् ॥ १८८ ॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजापरनामाभि-
धानचूडामणौ सिंहादिवर्ग एकोनविंशतिः ।

अथ रोगादिवर्गः ।

अथ व्याधिसामान्यनाम ।

गदो रुजा व्याधिरपाटवाम-रोगामयातङ्क-भयोपघाताः ।
रुग्मान्द्यभङ्गार्त्तितमोविकारग्लानिक्षयानार्जवमृत्युभृत्याः ॥१॥

अथ राजयक्ष्मानाम ।

राजयक्ष्मा क्षयो यक्ष्मा रोगराजो गदाग्रणीः ।
उग्रः शोषोऽतिरोगश्च रोगाधीशो नृपामयः ॥ २ ॥

अथ पाण्डु-विसर्प-शोफ-कासनाम ।

पाण्डुरोगस्तु पाण्डुः स्यात् विसर्पः सर्पणामयः ।
शोफः शोथस्तु श्वयथुः कासः क्षवथुरुच्यते । ३ ॥

अथ क्षुत-प्रतिश्याय-नेत्रामय-मुखरोगनाम ।

क्षुतन्तु क्षवथुः क्षुच्च प्रतिश्यायस्तु पीनसः ।
नेत्रामयो नेत्ररोगो मुखरोगो मुखामयः ॥ ४ ॥

अथ दुश्चर्म-कुष्ठ-श्वित्रनाम ।

दुश्चर्मा मण्डलं कोठस्त्वग्दोषश्चर्मदूषिका ।

कुष्ठन्तु पुण्डरीकः स्यात् श्वित्रन्तु चर्मचित्रकम् ॥ ५ ॥

अथ किलास-सिध्मी-पामा-कण्डूनाम।

किलाससिध्मे च सिध्मी स्यात् पामा विचर्चिका।
कण्डूः कण्डूतिकण्डूयाखर्जूकण्डूयनानि च ॥ ६ ॥

अथ सप्तार्य्यादिनाम।

सप्तारी गुण्ठिकास्फोटे पामपामे * विचर्चिका।
पीतस्फोटे तु पामा च क्षुद्रस्फोटे † तु कच्छिका ॥ ७ ॥

अथ पिटका-मसूरिका-विस्फोट केशघ्ननाम।

पिटका पिटिका प्रोक्ता मसूराभा मसूरिका।
विस्फोटः स्फोटकः स्फोटः केशघ्नस्त्विन्द्रलुप्तकः ॥ ८ ॥

अथ गलशुण्डी-गलगण्ड-दन्तार्बुदनाम।

गलशुण्डी तु शुण्डा स्यात् गलगण्डो गलस्तनः।
दन्तार्बुदो दन्तमूलं दन्तशोथो द्विजव्रणः ॥ ९ ॥

अथ गुल्म-पृष्ठग्रन्थि-शूलादिनाम।

गुल्मस्तु जाठरग्रन्थिः पृष्ठग्रन्थौ गडुर्भवेत्।
पङ्क्तिशूलन्तु शूलं स्यात् पाकजं परिणामजम् ॥ १० ॥

अथ लूता-नाडी-श्लीपदादिरोगनाम।

लूताचर्मव्रणो दृक्कं नाडी नाडीव्रणो भवेत्
श्लीपदं पादवल्मीकं पादस्फोटो विपादिका ॥ ११ ॥

अथ विष्टम्भार्शनाम।

विष्टम्भस्तु विबन्धः स्यादानाहो मलरोधनम्।
अर्शांसि गुदकीलाः स्युर्दुर्नामानि गुदाङ्कुराः ॥ १२ ॥

---

* पामपामे इत्यत्र सूक्ष्मस्फोटे इति पाठान्तरं दृश्यते।

† क्षुद्रस्फोटे तु कच्छिका इत्यत्र क्षुद्रस्फोटा विचर्चिका इति पाठान्तरं दृश्यते।

अथ अतीसार-ग्रहणी-वमिनाम ।

मलभेदस्त्वतीसारो ग्रहणी रुक् प्रवाहिका ।
वमथुर्वान्तिरुद्गारश्छर्दिर्विच्छर्दिका वमिः ॥ १३ ॥

अथ हृद्रोग-श्वास-ज्वरनाम ।

हृद्रोगो हृद्गदो हृद्गुल्मानः श्वास उच्यते ।
ज्वरस्तु स ज्वरातङ्को रोगश्रेष्ठो महागदः ॥ १४ ॥

अथ द्वन्द्वजानाम ।

द्वन्द्वजा द्वन्द्वदोषोत्थाः शीताद्या विषमज्वराः ।
अतोऽस्यागन्तवस्ते ऐकाहिकद्व्याहिकादयः ॥ १५ ॥

अथ रक्तपित्तादिनाम ।

रक्तपित्तं पित्तरक्तं पित्तास्रं पित्तशोणितम् ।
इत्येवं रक्तवातादिद्वन्द्वदोषमुदाहरेत् ॥ १६ ॥

अथ तृष्णानाम ।

तृष्णोदन्या पिपासा तृष्मदातङ्को मदात्ययः ।
पानात्ययो मदव्याधिर्मदस्तूद्रिक्तचित्तता ॥ १७ ॥

अथ मूर्च्छा-स्वरभेदारोचकनाम ।

मूर्च्छा तु मोहो मूढिश्च स्वरसादः स्वरक्षयः ।
अश्रद्धाऽनभिलाषः स्यादरुचिश्चाप्यरोचकः ॥ १८ ॥

अथ प्रमेह-कृच्छ्र-मूत्ररोधनाम ।

मूत्रदोषस्तु विज्ञेयः प्रमेहो मेह इत्यपि ।
कृच्छ्रं तु मूत्रकृच्छ्रं स्यात् मूत्ररोधोऽश्मरी च सा ॥१९॥

अथ वातव्याधि-कम्पनाम ।

वातव्याधिश्चलातङ्को वातरोगोऽनिलामयः ।
कम्पस्तु वेपनं वेपः कम्पनं वेपथुस्तथा ॥ २० ॥

अथ जृम्भाक्षवनाम ।

जृम्भा तु जृम्भिका जम्भा जृम्भणं जम्भिका च सा ।

आलस्यं मन्दता मान्द्यं कार्य्यप्रद्वेष इत्यपि ॥ २१ ॥

अथ तुन्दामरक्तामयनाम।

तुन्दः स्थविष्ठ इत्युक्तो जठरघ्नो जलोदरः।
आमो मलस्य वैषम्याद्रक्तार्त्तिः शोणितामयः ॥ २२ ॥

अथ ज्वालागर्दभकनाम।

ज्वालागर्दभकः प्रोक्तो ज्वालारासभकामयः।
ज्वालाखरगदो ज्ञेयः स गर्दभगर्दस्तथा ॥ २३ ॥

अथ विद्रधि-हृद्ग्रन्थि-भगन्दरनाम।

विद्रधिः स्याद्विदरणं हृद्ग्रन्थिर्हृद्व्रणश्च सः।
व्रणो भगप्रदेशे यः स भगन्दरनामकः ॥ २४ ॥

अथ शिरःशूलादयलक्षणम्।

शिरःशूलादयो ज्ञेयास्तत्तदङ्गाभिधानकाः।
इत्थमन्येऽपि बोद्धव्या भिषग्भिर्देहतो गदाः ॥ २५ ॥

अथ सन्तापान्तर्दाहनाम।

सन्तापः संज्वरस्तापः शोष उष्मा च कथ्यते।
यथापि कोष्ठसन्तापः सोऽन्तर्दाह इति स्मृतः ॥ २६ ॥

अथ दाहादयनामानि।

स दाहो मुखताल्वोष्ठे दवथुश्चक्षुरादिषु।
पाणिपादांसमूलेषु शाखापित्तं तदुच्यते ॥ २७ ॥

अथ तन्द्रा प्रलयनामानि।

तन्द्रा तु विषयाज्ञानं प्रमीला तन्द्रिका च सा।
प्रलयस्त्विन्द्रियस्वापचेष्टानाशः प्रलीनता ॥ २८ ॥

अथ उन्मादावेशनाम।

उन्मादो मतिविभ्रान्तिरुन्मनायितमित्यपि।
आवेशो भूतसञ्चारो भूतक्रान्तिर्ग्रहागमः ॥ २९ ॥

अथ अपस्मार-स्तैमित्यनाम ।

अपस्मारोऽङ्गविकृतिर्लोलाङ्गो भूतविक्रिया ।

स्तैमित्यं जड़ता जाड्यं शीतलत्वमपाटवम् ॥ ३० ॥

अथ साधारणव्याधिलक्षणम् ।

वातिकी वातजो व्याधिः पैत्तिकः पित्तसम्भवः ।

श्लैष्मिकः श्लेष्मसम्भूतः समूहः सान्निपातिकः ॥ ३१ ॥

[इति गदाः ।]

अथ रोगि-नामानि ।

व्याधितो विकृती स्याद्ग्लानो मन्दस्तथातुरः ।

अभ्यान्तोऽभ्यमितो रुग्णश्चामयाव्यपटुश्च सः ॥ ३२ ॥

अथ रोगविशेषनामानि ।

तद्विशेषास्तु विज्ञेयास्तन्मत्वर्थीययोगतः ।

यथा ज्वरितकण्डूलवातकक्षयदद्रुणाः ॥ ३३ ॥

अथ रोगिवर्त्तनम् ।

उत्साही द्विजदेवभेषजभिषग्भक्तोऽपि पथ्ये रतो-

धीरो धर्मपरायणः प्रियवचा मानी स्वदुर्मानदः ।

विश्वासी स्वगुरावास्तिकः सुचरिती दाता दयालुः शुचि-

र्यः स्यात्काममवञ्चकः स विकृतो सुच्येत स्वत्योरपि ॥ ३४ ॥

अथ चिकित्सानाम ।

उपचारस्तूपचर्य्या चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

निग्रहो वेदनालिप्टा क्रिया चोपक्रमः समाः ॥ ३५ ॥

अथ औषधनाम ।

भैषज्यं भेषजं जैत्रमगदो आयुरौषधम् ।

आयुर्योगो गदारातिरमृतं च तदुच्यते ॥ ३६ ॥

अथ रसादियोगलक्षणम् ।

तच्च पञ्चविधं प्रोक्तं कल्पयोगविशेषतः ।

रसचूर्णं कषायश्चावलेहः कल्क इत्यपि ॥ ३७ ॥
रसो द्रवदिसम्भिन्नो * दिव्यद्रव्यसमन्वितः ।
चूर्णन्तु वस्तुभिः सूक्ष्मैः कषायः कथितैस्तु तैः ॥ ३८ ॥
तैः पक्वै†रवलेहः स्यात्कल्को मध्वादिमर्द्दितैः ॥ ३९ ॥

अथ सप्तविधक्वाथलक्षणम् ।

पाचनः शोधनीयश्च क्लेदनश्च समस्तया ।
दीपनस्तर्पणश्चः शोष इति सप्तविधाः स्मृताः ॥ ४० ॥
पाचनोऽर्द्धावशेषश्च शोधनो द्वादशांशकः ।
क्लेदनश्चतुरंशस्तु समश्चाष्टांशको मतः ॥ ४१ ॥
दीपनस्तु षडंशश्च तर्पणः पञ्चमांशकः ।
शोषणः षोड़शांशश्च क्वाथभेदा इतीरिताः ॥ ४२ ॥

अथ अनुपानादिविधिः ।

ज्ञेयं रसादिकथनादनन्तरं किन्त्वनुपानं कथयन्ति सूरयः ।
विलम्बय च क्रामणमेतदीरितं रात्रौ पुनः पाचनमेतदूचिरे ॥४३॥

अथ पथ्यादिस्वरूपमाह ।

आत्मनीनन्तु पथ्यं स्यादायुष्यं च हितं च तत् ॥४४॥
किल्यपाटवमारोग्यमगदं स्यादनामयम् ॥ ४५ ॥
कल्यस्तु पटुरुल्लाघो निरातङ्को निरामयः ।
अगदो नीरुजो निरुगनातङ्कश्च कथ्यते ॥ ४६ ॥

अथ वैद्यनामानि ।

वैद्यः श्रेष्ठोऽगदंकारो रोगहारी भिषग्विधिः ।
रोगघ्नो जीवनो विद्वान् आयुर्वेदी चिकित्सकः ॥ ४७ ॥

---

* द्रवदिसम्भिन्न इत्यत्र पारदसम्भिन्न इति पाठान्तरमस्ति ।
† तैः पक्वैरित्यत्रानिक्वैरिति पाठान्तरं दृश्यते ।

अथ वैद्यलक्षणम्।

विप्रो वैद्यकपारगः शुचिरनूचानः कुलीनः कृती
धीरः कालकलाविदास्तिकमतिर्दक्षः सुधीर्धार्मिकः।
स्वाचारः समदृग्दयालुरखलो यः सिद्धमन्त्रक्रमः
शान्तः काममलोलुपः कृतयशा वैद्यः स विद्योतते ॥ ४८ ॥

अथ कुवैद्यलक्षणम्।

अधीरः कर्कशो लुब्धः * सरोगो न्यूनशिक्षितः † ।
पञ्च वैद्या न युज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि ॥ ४९ ॥

अथ वैद्यप्रशंसा।

पुमर्थाश्चत्वारः खलु करणसौख्यैकसुभगा-
स्तदेतद्भैषज्यानवरतनिषेवैकवशगम्।
तदप्येकायत्तं फलदमगदङ्कारकृपया
ततो लोके लोके न परमुपकर्त्तैवममुतः ॥ ५० ॥

राजानो विजिगीषया निजभुजप्रक्रान्तमोजोदयात्
शौर्य्यं सङ्गररङ्गसद्मनि यथा संबिभ्रते सङ्गताः।
यस्मिन्नौषधयस्तथा समुदिताः सिध्यन्ति वीर्य्याधिका-
विप्रोऽसौ भिषगुच्यते स्वयमिति श्रुत्याऽपि सत्यापितम् ॥ ५१ ॥

अथ ओषधिखननम्।

यथावदुत्खाय शुचिप्रदेशजा द्विजेन कालादिकतत्त्ववेदिना।
यथायथं चौषधयो गुणोत्तराः प्रत्याहरन्ते यम-गोचरानपि ॥ ५२ ॥

अथ ओषधिखननमन्त्रादिः।

येन त्वां खनते ब्रह्मा येन त्वां खनते भृगुः।
येनेन्द्रो येन वरुणः खनते येन केशवः।
तेनाहं त्वां खनिष्यामि सिद्धिं कुरु महौषध ! ॥ ५३ ॥

---

* लुब्ध-इत्यत्र स्तब्धेति पाठान्तरं दृश्यते।

† न्यूनशिक्षित इत्यत्र नित्यशिक्षक इति पाठान्तरं दृश्यते।

विप्रः पठन्निमं मन्त्रं प्रयतात्मा महौषधीम्।
खात्वा खादिरकीलेन यथावत्तां प्रयोजयेत्॥ ५४॥

वीर्य्यं प्रकाश्य निजमोषधयः किलोचु-
रन्योन्यमुर्व्यपि दिवो भुवमाव्रजन्त्यः।
जीवं मुमूर्षुमपि यं हि वयं महिम्ना
स्वेन स्तुवीमहि स जात्वपि नैव नश्येत्॥ ५५॥

प्रत्यायिताः प्रमुदिता मुदितेन राज्ञा
सोमेन सार्कमिदमोषधयः समूचुः।
यस्मै द्विजो दिशति भेषजमाशु राजन्!
तं पालयाम इति च श्रुतिराह साक्षात्॥ ५६॥

[इति श्रुतिवाक्यम्।]

आसामीशो लिखितपठितः स द्विजानां हि राजा
सिद्धैश्चाथ द्विजमहजिनं स्वाश्रयं कामयन्ते।
तास्वेवान्यः प्रसरति मदाद्यस्तु जात्या च गत्या
हीनः शून्यो जगति कुपिताः पातयन्त्येनमेताः॥ ५७॥

अथ अष्टाङ्गकथनम्।

द्रव्याभिधानगदनिश्चयकायसौख्यं
शल्यादिभूतविषनिग्रहबालवैद्यम्।
विद्याद्रसायनवरं दृढ़देहहेतु-
मायुःश्रुतेर्दिवतुरङ्गमिहाह शम्भुः॥ ५८॥

अन्यच्च।

अष्टाङ्गं शल्यशालाक्यकायभूतविषं तथा।
बालो रसायनं वृष्यमिति कैश्चिदुदाहृतम्॥ ५९॥

अथ अष्टाङ्गप्रयोजनम्।

अष्टाङ्गज्ञः सुवैद्यो हि कियद्धीनो यथाङ्गतः।
अङ्गहीनः स विज्ञेयो न श्लाघ्यो राजमन्दिरे॥ ६०॥

अथ पण्डितनामानि ।

प्राज्ञो विज्ञः पण्डितो दीर्घदर्शी
धीरो धीमान् कोविदो लब्धवर्णः ।
दोषज्ञः सन्दूरदर्शी मनीषी
मेधावी ज्ञः सूरिविज्ञौ विपश्चित् ॥ ६१ ॥
वैज्ञानिकः कृतमुखः संख्यावान् मतिमान् कृती ।
कुशाग्रीयमतिः कृष्टिः कुशलो विदुरो बुधः ॥ ६२ ॥
निष्णातः शिक्षितो दक्षः सुदीक्षः कृतधीः सुधीः ।
अभिज्ञो निपुणो विद्वान् कृतकर्मा विचक्षणः ॥ ६३ ॥
विदग्धश्चतुरश्चैव प्रौढ़ो बोद्धा विशारदः ।
सुमेधाः सुमतिस्तीक्ष्णः प्रेक्षावान् विबुधो विदन् ॥६४॥

अथ बुद्धिनामानि ।

मनीषा धिषणा प्रज्ञा धारणा शेमुषी मतिः ।
धीर्बुद्धिः प्रतिपत् प्रेक्षा प्रतिपत्तिश्च चेतना ॥ ६५ ॥
संविज्ज्ञप्तिश्चोपलब्धिश्चिन्मेधा मननं मनः ।
भानं बोधश्च ह्युल्लेखः संख्या च प्रतिभा च सा ॥ ६६ ॥

अथ आदानादिनाम ।

आदानं रोगहेतुः स्यान्निदानं रोगलक्षणम् ।
चिकित्सा तत्प्रतीकारः आरोग्यं रुङ्निवर्त्तनम् ॥ ६७ ॥

अथ पथ्यभेदास्तल्लक्षणञ्च ।

मण्डः पेयं विलेपी च यवागूः पथ्यभेदकाः ।
भक्तैर्विना द्रवो मण्डः पेयं भक्तसमन्वितः ॥ ६८ ॥
विलेपी बहुभक्तः स्याद्यवागूर्विरलद्रवा ।
विदलं माषमुद्गादि पक्वं सूपाभिधानकम् ॥ ६९ ॥

अथ पथ्यादिलक्षणम् ।

पादाहारं पथ्यमाहुश्च वैद्या विद्यादर्द्धाहारमाहारसंज्ञम् ।

पादोनं स्याद्भोजनं भोगमन्यद्दियाच्छेषं वातदोषप्रसुत्यै ॥ ७० ॥

अथाहार्य्यनामानि ।

अन्नं जीवनमाहारः कूरं कशिपुरोदनम् ।
अन्धो भिस्साऽदनं भोज्यमन्नाद्यमशनं तथा ॥ ७१ ॥

अथाहारभेदाः ।

भोज्यं पेयं तथा चोष्यं लेह्यं खाद्यञ्च चर्वणम् ।
निष्पेयं चैव भक्ष्यं स्यादन्नमष्टविधं स्मृतम् ॥ ७२ ॥

अथ व्यञ्जनादयः ।

व्यञ्जनं सूपशाकादि मिष्टान्नं तेमनं स्मृतम् ।
उपदंशो विदंशः स्यात् सन्धानो रोचकश्च सः ॥ ७३ ॥

अथ भोजननामानि ।

जेमनमभ्यवहारः प्रत्यवसानञ्च भोजनं जग्धिः ।
वल्भनमशनं खदनं निघसाहारौ च निगरणं न्यादः ॥७४॥

अथ भोजनभेदाः ।

जक्षणं भक्षणं लेहः स्वादनं रसनस्वदौ ।
चर्वणं पानपीती च धयनं चूषणं भिदाः ॥ ७५ ॥

अथ षड्रसनाम ।

मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा ।
सन्तीति रसनीयत्वादन्नाद्ये षडमी रसाः ॥ ७६ ॥

अथ मधुररसः ।

मधुरं सौम्य*मित्याहुरिक्ष्वादौ च स लक्ष्यते ॥ ७७ ॥

अथ लवणरसः ।

लवणस्तु पटुः† प्रोक्तः सैन्धवादौ स दृश्यते ॥ ७८ ॥

---

* अत्र गौल्य इत्येव पाठभेदः केषुचित् पुस्तकेषु दृश्यते ।

† पट इत्यत्र वर इति पाठान्तरं दृश्यते ; तत्तु चिन्त्यम् ।

अथ तिक्तरसः।

तिक्तश्च पिचुमन्दादौ * व्यक्तमास्वाद्यते रसः॥ ७८॥

अथ कषायरसः।

कषायस्तुवरः प्रोक्तः स तु पूगीफलादिषु॥ ८०॥

अथ अम्लरसः।

अम्लस्तु चिञ्चाजम्बीरमातुलुङ्गफलादिषु॥ ८१॥

अथ कटुकरसः।

कटुस्तु तीक्ष्णसंज्ञः स्यान्मरीचादौ स चेक्ष्यते॥ ८२॥

अथ मधुररसगुणाः।

मधुरश्च रसश्चिनोति केशान् वपुषः स्थैर्यबलौजवीर्यदायी।
अतिसेवनतः प्रमेहमेदं जडतामान्द्यमुखान् करोति दोषान्॥८३

अथ लवणरसगुणाः।

लवणो रुचिकृद्रसोऽग्निदायी पचनः स्वादुकरश्च सारकश्च।
अतिसेवनतो जराश्च पित्तं सितिमानञ्च ददाति कुष्ठकारी॥८४॥

अथ तिक्तरसगुणाः।

तिक्तो जन्तून् हन्ति कुष्ठं ज्वरार्त्तिं कासं दाहं दीपनो रोचनश्च।
मर्त्यैर्गाढ़ं प्रत्यहं सेवितश्चेत्तीव्रं दत्ते राजयक्ष्माणमेषः॥ ८५॥

अथ कषायरसगुणाः।

कषायनामा निरुणद्धि शोफं वर्णं तनोर्दीपनपाचनश्च।
सत्त्वापहोऽसौ शिथिलत्वकारी निषेवितः पाण्डु करोति गात्रम्॥८६

अथाम्लरसगुणाः।

अम्लाभिधः प्रीतिकरो रुचिप्रदः
प्रपाचनोऽम्ले: पटुताञ्च यच्छति।
भ्रान्तिञ्च कुष्ठं कफपाण्डुताञ्च
कार्ष्ण्यञ्च कासं कुरुतेऽतिसेवितः॥ ८७॥

---

* पिचुमन्दादौ पिचुमर्दादौ, निम्बादाविति स्फुटार्थः।

अथ कटुरसगुणाः ।

कटुः कफं कण्ठजदोषशोफमन्दानिलश्विवगदाविहन्ति ।
एषोऽपि दत्ते बहुसेवितश्चेत् चयावहो वीर्य्यबलक्षयञ्च ॥ ८८ ॥

अथ द्वन्द्वरसगुणाः ।

कटुः कषायश्च कफापहारिणौ
माधुर्य्यतिक्तावपि पित्तनाशनौ ।
कट्वम्लसंज्ञौ च रसौ मरुद्धरौ
इत्थं द्विशोऽमी सकलामयापहाः ॥ ८९ ॥

[इति षड्रसवीर्य्योक्तिः ।]

अथ मिश्ररसगुणाः ।

अन्योन्यं मधुराम्लौ लवणाम्लौ कटुतिक्तकौ च रसौ ।
कटुलवणौ च स्यातां मिश्ररसौ तिक्तलवणौ च ॥ ९० ॥
लवणमधुरौ विरुद्धावथ कटुमधुरौ च तिक्तमधुरौ च ।
साधारणः कषायः सर्वत्र समानतां धत्ते ॥ ९१ ॥
संधत्ते मधुरोऽम्लतां च लवणो धत्ते यथावत् स्थितिं
तिक्ताख्यः कटुतां तथा मधुरतां धत्ते कषायाह्वयः ।
अम्लस्तिक्तरुचिं ददाति कटुको यात्यन्ततस्तिक्तता-
मित्येषां स्वविपाकतोऽपि कथिता एषां रसानां स्थितिः॥९२
मधुरोऽम्लः कटुस्तिक्तः कटुस्तुवर इत्यमी ।
क्रमादन्योन्यसङ्कीर्णा नानात्वं यान्ति षड्रसाः ॥ ९३ ॥

अथ रसभेदाः ।

आद्याद्यो मधुरादिश्चैकैकेनोत्तरेण युक् ।
द्विकभेदाः पञ्चदश पर्य्यायैः पञ्चभिस्तथा ॥ ९४ ॥
आद्यः सानन्तरः प्राग्वदुत्तरेण युतो यदा ।
चतुर्भिरपि पर्य्यायैराद्ये प्रोक्ता भिदा दश ॥ ९५ ॥
एवं द्वितीये षड्भेदास्तृतीये च त्रयः स्मृताः ।

चतुर्थे चैक इत्येते त्रिकभेदास्तु विंशतिः ॥ ९६ ॥
स्वाद्यौ सानन्तरौ त्रिः षडिकैकर्षिमयोगतः ।
त्यक्ते द्वितीये चत्वारः स्वाद्यिमैकैकसंयुते ॥ ९७ ॥
स्वाद्ये त्यक्ते तु पञ्च स्युः स्वाद्यिमैकैकसंयुते ।
चतुष्कभेदा इत्येते क्रमात् पञ्चदशेरिताः ॥ ९८ ॥
ततः पञ्चकभेदाः षडिकैकत्यागतः स्मृताः ।
एकः सर्वसमासेन व्यासे षडिति सप्त ते ॥ ९९ ॥
एवं त्रिषष्टिराख्याता रसभेदाः समासतः ।
तारतम्येष्वसंख्यातास्तान्वेत्ति यदि शङ्करः ॥ १०० ॥

अथ बृंहणादिनामानि ।

बृंहणं पुष्टिदं पोष्यमुक्तं पीनत्वदञ्च तत् ।
वीर्य्यवृद्धिकरं वृष्यं वाजीकरणबीजकृत् ॥ १०१ ॥
आप्यायनं तर्पणञ्च प्रीणनं तोषणञ्च तत् ।
निष्यन्दनमभिष्यन्दि नेत्रद्रावं सरञ्च तत् ॥ १०२ ॥

इति बहुविधरोगव्याधितोपक्रमोऽत्र
प्रकृतभिषगनूनाहारपथ्यप्रयोगम् ।
इममखिलमुदित्वा वर्गमुत्सर्गसिद्धान्-
प्रवदतु स च विद्वानामयप्रत्ययांस्तान् ॥ १०३ ॥

येन व्याधिशतान्धकारपटलीनिष्कासनाभास्कर-
प्रायेणापि पुनस्तरां प्रविहिता हन्त ! द्विषां व्याधयः ।
तस्यायं कृतिवाचि विंशतितमः श्रीमन्नृसिंहेशितुः,
शान्तिं नामकिरीटमण्डनमणौ वर्गो गदादिर्गतः ॥१०४॥

इति श्रीमन्नरहरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजापरनामा-
भिधानचूडामणौ रोगप्रकरणं नाम विंशो वर्गः ।

अथ सत्त्वादिवर्गः ।

अथ सत्त्वाद्याकृतिनिरूपणम् ।

सत्त्वं रजस्तमश्चेति पुंसामुक्तास्त्रयो गुणाः ।
तेषु क्रमादमी दोषाः कफपित्तानिलाः स्थिताः ॥ १ ॥
सत्त्वं श्लेष्मा रजः पित्तं तमश्चापि समीरणः ।
द्रव्यस्य मानमुद्दिष्टं पुंसि पुंस्यनुवर्त्तते ॥ २ ॥

अथ सत्त्वगुणलक्षणम् ।

सत्त्वं मनोविकाराः स्यात् सत्त्वायत्ता तथा स्थितिः ॥३॥

अथ रजोगुणलक्षणम् ।

रजोरूपणमुद्रेकः कालुष्यं मतिविभ्रमः ॥ ४ ॥

अथ तमोगुणलक्षणम् ।

तमस्तिमिरमान्ध्यञ्च चित्तोन्मेषश्च मूढता ।
हृदयावरणं ध्वान्तमन्धकारो विमोहनम् ॥ ५ ॥

अथ वायुनामानि ।

वातो गन्धवहो वायुः पवमानो महाबलः ।
स्पर्शनो गन्धवाही च पवनो मरुदाशुगः ॥ ६ ॥
श्वसनो मातरिश्वा च नभस्वान्मारुतोऽनिलः ।
समीरणो जगत्प्राणः समीरश्च सदागतिः ॥ ७ ॥
जवनः पृषदश्वश्च तरस्वी च प्रभञ्जनः ।
प्रधावनोऽनवस्थानो धूननो मोटनः खगः ॥ ८ ॥
अन्येऽपि वायवो देहे नाड़ीचक्रप्रवाहकाः ।
मया वितत्य नोक्तास्ते ग्रन्थगौरवभीरुणा ॥ ९ ॥

अथ प्रकृतयः ।

सत्वादिगुणसम्भिन्न दोषत्रय वशात्मना ।
आभ्यन्तरञ्च वाह्यञ्च स्वरूपं सविरुध्यति ॥ १० ॥

अथ सात्त्विकलक्षणम् ।

सत्त्वाढ्यः शुचिरास्तिकः स्थिरमतिः सुष्टाङ्गको धार्मिकः
कान्तः सोऽपि बहुप्रजः सुमधुरक्षीरादिभोज्यप्रियः ।
दाता पात्रगुणाहृतो द्रुततमं वाग्मी कृपालुः समो
गौरः श्यामतनुर्घनाम्बुतुहिनस्वप्नेक्षणः श्लेष्मलः ॥ ११ ॥

अथ राजसिकलक्षणम् ।

राजस्यो लवणाम्लतिक्तकटुकप्रायोष्णभोजी पटुः
प्रौढो नातिकृशोऽप्यकालपलिती क्रोधप्रपञ्चान्वितः ।
द्राघीयान् मलिनाशयो वितरिता सोपाधिकं याचितो-
गौराङ्गः कनकादिदीप्तिललितः स्वप्ने च पित्तात्मकः ॥१२॥

अथ तामसिकलक्षणम् ।

निद्रालुर्बहुभाषकः सुकुटिलः क्रूराशयो नास्तिकः
प्रायः पर्युषितातिशीतविरसाहारैकनिष्ठोऽलसः ।
कार्येष्वत्यभिमानवानसमये दाता यथेच्छं कृशः
स्वप्ने व्योमगतिः सितेतरतनुर्वातूलकस्तामसः ॥ १३ ॥

मिश्रप्रकृतिलक्षणम् ।

सत्त्वादयो गुणा यत्र मिश्रिताः सन्ति भूयसा ।
मिश्रप्रकृतिकः सोऽयं विज्ञातव्यो मनीषिभिः ॥ १४ ॥

अपि च ।

सत्त्वादिरजसा मिश्रे श्रेष्ठं सत्त्वादितामसे ।
मध्यमं रजसा मिश्रे कनीयो गुणमिश्रणम् ॥ १५ ॥

अथ गुणत्रयलक्षणम् ।

सत्त्वं चित्तविकाशमाशु तनुते दत्ते प्रबोधं परं
कालुष्यं कुरुते रजस्तु मनसः प्रस्तौति चाव्याकृतिम् ।
भ्रान्त्यं हन्त हृदि प्रयच्छति तिरोधत्ते स्वतत्त्वे धियं
सन्धत्ते जड़तां च सन्ततमुपाधत्ते प्रमीलां तमः ॥ १६ ॥

अथ वातप्रकोपलक्षणम् ।

वातः खरः स्याल्लघुः शीतरूक्षः सूक्ष्मस्पर्शश्चानकस्तोदकारी ।
माधुर्यान्ते सोऽभ्रकालेऽपराह्ने प्रत्यूषेऽन्ते याति जीर्णे च कोपम्
॥ १७ ॥

अथ पित्तप्रकोपलक्षणम् ।

पित्तञ्च तिक्ताम्लरसञ्च सारकं
चोष्णं द्रवं तीक्ष्णमिदं मर्षी बहु ।
वर्षान्तकाले भ्रुग्रमर्द्धरात्रे
मध्यन्दिनेऽन्नस्य जरे च कुप्यति ॥ १८ ॥

अथ श्लेष्मप्रकोपलक्षणम् ।

श्लेष्मा गुरुः श्लक्ष्णमृदुः स्थिरस्तथा
स्निग्धः पटुः शीतजडश्च गौल्यवान् ।
शीते वसन्ते च भृशं निशामुखे
पूर्वेऽह्नि भुक्तोपरि च प्रकुप्यति ॥ १९ ॥

अथ दोषत्रयस्य भेदनिरूपणम् ।

दोषत्रयस्य ये भेदा वृद्धिक्षयविकल्पतः ।
तानतः सम्प्रवक्ष्यामि संक्षेपार्थं समस्तसम् ॥ २० ॥
एकैकवृद्धौ स्युर्भेदास्त्रयो ये वृद्धिदास्त्रयः ।
तत्राप्येकतरा ह्यर्थे षड़ेवं द्वादशैव ते ॥ २१ ॥
द्वाभ्यां न्योन्यव्यत्ययाभ्यां षट्विवृद्ध्या तु सप्तमः ।
वृद्धोऽन्योऽन्यो वृद्धतरः परो वृद्धतमस्त्विति ॥ २२ ॥
तारतम्येन षड्भेदास्त एवं पञ्चविंशतिः ।
एवं क्षयेऽपि तावन्तस्ततः पञ्चाशदीरिताः ॥ २३ ॥
वृद्धोऽन्योऽन्यः समोऽन्यश्च क्षीणस्त्विति पुनश्च षट् ।
द्विवृद्धैकक्षयादुक्तव्यत्ययाच्च पुनश्च षट् ॥ २४ ॥
एते द्वादशतः सर्वे द्विषष्टिः समुदाहृताः ।

त्रिधस्त्वन्तिमो भेदस्त्रयाणां प्रकृतौ स्थितिः ॥ २५ ॥
एवं दोषत्रयस्यैतान् भेदान् विज्ञाय तत्त्वतः ।
ततो भिषक् प्रयुञ्जीत तदवस्थोचिताः क्रियाः ॥ २६ ॥

अथ कालत्रयनाम ।

कालस्तु वेला समयोऽप्यनेहा दिष्टश्च तथावसरः स्थिरश्च ।
सोऽप्येष भूतः किल वर्त्तमानस्तथा भविष्यन्निति च त्रिधोक्तः २७
भूते वृत्तमतीतञ्च ध्वस्तनं निवृतं गतम् ।
वर्त्तमाने भवच्चाद्यतनं स्यादधुनातनम् ॥ २८ ॥
अनागतं भविष्ये स्यात् श्वस्तनञ्च प्रगेतनम् ।
वर्त्स्यद्वर्त्तिष्यमाणं च स्यादागामि च भावि च ॥ २९ ॥

अथ साधारणकालः ।

साधारणन्तु सामान्यं तत्सर्वत्रानुवर्त्तते ।
विशेषणं विशेषश्च सकृत्स्थानि च वर्त्तते ।
तुर्य्यं पादं चतुर्थांशमीषत्किञ्चित्तथोच्यते ॥ ३० ॥

अथ पार्वणफलादि ।

सुधापीयूषांशुस्वच्छोद्योतप्रस्यन्दामन्द-
स्वच्छन्दापूराम्भःस्वर्गङ्गासङ्गोन्मीलनमौलिम् ।
मेरुश्रीकैलासक्रीडासङ्घाटीशोभनाम्भः-
श्रावाजङ्घालश्रीगौरीगूढाङ्गं वन्दे शम्भुम् ॥ ३१ ॥

अथ पलादयः ।

शब्दोच्चारे सकलगुरुके षष्टिवर्णप्रमाणे
मानं काले पलमिति दश स्यात्.चषस्तानि तैस्तु ।
षड्भिर्नाडी प्रहर इति ताः सप्त सार्द्धास्तथाऽहो-
रात्रो ज्ञेयः सुमतिभिरसावष्टभिस्तैः प्रदिष्टः ॥ ३२ ॥

अथ पक्ष-मास-संवत्सरनाम ।

पक्षः स्यात्पञ्चदशभिरहोरात्रैः, स भाविमौ ।

मासो, द्वादशभिर्मासैः संवत्सर उदाहृतः ॥ ३३ ॥

अथर्तुनाम।

द्विशश्चैत्रादिभिर्मासैर्विज्ञेया ऋतवश्च षट् ॥ ३४ ॥

अथायनादिनाम।

त्रिभिस्त्रिभिः क्रमादेतैः ख्याताश्च विषुवायने ॥ ३५ ॥

अथ विघटिकादयः।

पलं विघटिका प्रोक्ता नाड़ी तास्तु त्रिविंशतिः।
नाड़ी तु घटिका प्रोक्ता तद्द्वयञ्च मुहूर्त्तकम् ॥ ३६ ॥

अथ प्रहरनाम।

यामः प्रहर इत्युक्तो दिनभागो दिनांशकः ॥ ३७ ॥

अथाहोरात्रनाम।

अहोरात्रदिवारात्राहर्दिवाहर्निशानि च ॥ ३८ ॥

अथ दिवानाम।

घस्रो दिनोऽपि दिवसो वासरो भास्वरो दिवा ॥ ३९ ॥

अथ प्राह्णादिनाम।

प्राह्णापराह्णमध्याह्नसायाह्नाः स्युस्तदंशकाः ॥ ४० ॥

अथ प्रातर्नाम।

प्रातर्दिनादिः प्रत्यूषो निशान्तः प्रत्युषोऽप्युषः।
व्युष्टञ्चाहर्मुखं कल्यं प्रगे प्राह्णं प्रभातकम् ॥ ४१ ॥

अथातपनामानि।

आतपस्तु दिनज्योतिः सूर्य्यालोको दिनप्रभा *।
रविप्रकाशः प्रद्योतस्तमोऽरिस्तापनद्युतिः ॥ ४२ ॥
रोचिर्दीप्तिर्द्युतिः शोचिस्त्विडोजो भा रुचिः प्रभा।
विभा लोकप्रकाशश्च तेज ओजायितश्च रुक् ॥ ४३ ॥

---

* दिनप्रभा इत्यत्र प्रभाकरेति पाठान्तरं दृश्यते।

अथ सन्ध्यानामानि।

सायंसन्ध्या दिनान्तश्च निशादिर्दिवसात्ययः।
सायं पितृप्रसूश्चाथ प्रदोषः स्यान्निशामुखम् ॥ ४४ ॥

अथ छायानामानि।

छाया विभानुगा श्यामा तेजोभीरुरनातपः।
अभीतिरातपाभावो भावालीना च सा स्मृता ॥ ४५ ॥

अथ रात्रिनामानि।

शर्व्वरी क्षणदा रात्रिर्निशा श्यामा तमस्विनी।
तमी त्रियामा शयनी क्षपा यामवती तमा ॥ ४६ ॥
नक्तं निशीथिनी दोषा ताराभूषा विभावरी।
ज्योतिष्मती तारकिनी काली साऽपि कलापिनी ॥४७॥

अथ ज्यौत्स्नी-तमिस्रारात्रिनाम।

सा ज्यौत्स्नी चन्द्रिकायुक्ता, तमिस्रा तु तमोऽन्विता ॥४८॥

अथार्द्धरात्रनाम।

अर्द्धरात्रो निशीथे स्यान्मध्यरात्रश्च स स्मृतः ॥ ४९ ॥

अथ ज्योत्स्नानाम।

ज्योत्स्ना तु चन्द्रिका चान्द्री कौमुदी कामवल्लभा।
चन्द्रातपश्चन्द्रकान्ता शीताऽऽक्ततरङ्गिणी ॥ ५० ॥

अथ कान्तिनाम।

कान्तिस्तु सुषमा शोभा छविश्छाया विभा शुभा।
श्चोलंश्मोर्ऽश्कप्रियाऽभिख्या भानं भातिरुमा रमा ॥५१॥

अथान्धकारः।

तमस्तमिस्रं तिमिरं ध्वान्तं सन्तमसं तमः।
अन्धकारश्च सूच्छायं तथान्धतमसं घनम् ॥ ५२ ॥

अथातपादिगुणाः।

आतपः कटुको रूक्षश्छाया मधुरशीतला।

त्रिदोषशमनी ज्योत्स्ना सर्वव्याधिकरं तमः ॥ ५३ ॥

अथ तिथिः।

पक्षादिः प्रथमाद्या च पक्षतिः प्रतिपच्च सा।
पक्षान्तोऽर्केन्दुविश्लेषः पर्व पञ्चदशी तथा ॥ ५४ ॥
द्वितीयं तु भवेत्पर्व चन्द्रार्कात्यन्तसङ्गमः ॥ ५५ ॥

अथ पक्षभेदः।

प्रतिपदमारभ्यैताः क्रमात् द्वितीयादिकाश्च पञ्चदश।
पक्षे तिथयो ज्ञेयाः पक्षश्च सितोऽसितो द्विविधः ॥ ५६ ॥

अथ शुक्लपक्षनामानि।

सितस्त्वापूर्य्यमाणः स्यात् शुक्लश्च विशदः शुचिः ॥ ५७ ॥

अथ कृष्णपक्षनामानि।

असितो मलिनः कृष्णो बहुलो वदि च स्मृतः ॥ ५८ ॥

अथ मण्डलनाम।

दिवसैर्यत्र तत्रापि वसुसागरसम्मितैः।
भिषक्क्रियोपयोगाय मण्डलं भिषजां मतम् ॥ ५९ ॥

अथ पूर्णिमानाम।

पूर्णिमा पौर्णमासी च ज्योत्स्नी चेन्दुमती सिता।
सा पूर्वाऽनुमतिर्ज्ञेया राका स्यादुत्तरा च सा ॥ ६० ॥

अथामावस्यानाम।

दर्शस्तु स्यादमावास्याऽमावस्याऽर्केन्दुसङ्गमः।
सा पूर्वा तु सिनीवाली द्वितीया तु कुहूर्मता ॥ ६१ ॥

अथ पक्षमानम्।

मासार्द्धस्तु भवेत्पक्षः स पञ्चदशरात्रकः ॥ ६२ ॥

अथ मासप्रमाणम्।

द्विपक्षस्तु भवेन्मासश्चैत्राद्या द्वादशाश्च ते ॥ ६३ ॥

अथ चैत्रनामानि ।

चैत्रस्तु चैत्रिकश्चैत्री मधुः कालादिकश्च सः ॥ ६४ ॥

अथ वैशाख-ज्येष्ठनामानि ।

वैशाखो माधवो राधो, ज्येष्ठः शुक्रस्तपस्तथा ॥ ६५ ॥

अथ आषाढ़-श्रावणनामानि ।

आषाढ़ः शुचिरुक्तः, श्रावणिकः श्रावणो नभाश्चापि ॥६६॥

अथ भाद्रपदनामानि ।

भाद्रो भाद्रपदोऽपि प्रौष्ठपदः स्यान्नभो नभस्यश्च ॥ ६७ ॥

अथाश्विननामानि ।

इषस्त्वाश्वयुजश्च स्यादाश्विनः शारदश्च सः ॥ ६८ ॥

अथ कार्त्तिकनामानि ।

कार्त्तिको बाहुलोऽपि स्यादूर्जः कार्त्तिकिकश्च सः ॥ ६९ ॥

अथ मार्गशीर्षनामानि ।

मार्गः सहा मार्गशीर्षं आग्रहायणिकोऽपि सः ॥ ७० ॥

अथ पौषनामानि ।

पौषस्तु पौषिकस्तैषः सहस्यो हैमनोऽपि च ॥ ७१ ॥

अथ माघ-फाल्गुननामानि ।

माघस्तपास्तपस्यस्तु, फाल्गुनो वत्सरान्तकः ॥ ७२ ॥

अथ वसन्तादिऋतवः ।

चैत्रादिमासौ द्वौ द्वौ स्युर्नाम्ना षडृतवः क्रमात् ॥७३॥
भवेद्वसन्तो मधुमाधवाभ्यां स्यातां तथा शुक्रशुची निदाघः ।
नभोनभस्यौ जलदागमः स्यादिषोर्जकाभ्यां शरदं वदन्ति ॥७४॥
हेमन्तकालस्तु सहःसहस्यौ तपस्तपस्यौ शिशिरः क्रमेण ।
मासद्विकेनेति वसन्तकाद्या धीमद्भिरुक्ता ऋतवः षडेते ॥७५॥

अथ वसन्तनामानि ।

ऋतुराजो वसन्तः स्यात् सुरभिर्माधवो मधुः ।

पुष्पमासः पिकानन्दः कान्तः कामसखश्च सः ॥७६॥

अथ निदाघनामानि ।

निदाघस्तूष्मकों घर्म्मो ग्रीष्म ऊष्मागमस्तपः ।
तापनश्चोष्णकालः स्यादुष्णश्चोष्मागमश्च सः ॥ ७७ ॥

अथ वर्षानामानि ।

वर्षाः प्रावृड्वर्षकालो घर्मान्तो जलदागमः ।
मयूरोल्लासकः कान्तश्चातकाह्लादनोऽपि सः ॥ ७८ ॥

अथ शरत्नामानि ।

शरद्वर्षावसायः स्यान्मेघान्तः प्रावृडत्ययः ॥ ७९ ॥

अथ हेमन्तनामानि ।

ऊष्मापहस्तु हेमन्तः शरदन्तो हिमागमः ॥ ८० ॥

अथ शिशिरनामानि ।

शिशिरः कम्पनः शीतो हिमकूटश्च कोटनः ।
इत्येतन्मामतः प्रोक्तमृतुषट्कं यथाक्रमम् ॥ ८१ ॥

अथ प्रतिदिनमृतुषट्कम् ।

इह सुरभिनिदाघमेघकालाः
शिशिरशरद्धिमहायनाः क्रमेण ।
प्रतिदिनमृतवः स्युरूर्द्ध्वमर्को-
दयसमयाद्दशकेन नाडिकानाम् ॥ ८२ ॥

अथोत्तरायणम् ।

मकरक्रान्तिमारभ्य भानोः स्यादुत्तरायणम् ॥ ८३ ॥

अथ दक्षिणायननामानि ।

कर्कटक्रमणादूर्द्ध्वं दक्षिणायनमुच्यते ॥ ८४ ॥

अथ विषुवनामानि ।

यदा तुलायां मेषे च सूर्य्यसंक्रमणं क्रमात् ।
तदा विषुवती स्यातां विषुवे अपि ते स्मृते ॥ ८५ ॥

अथ प्रभवादयः ।

कालज्ञैः षष्टिराख्याता वत्सराः प्रभवादयः ।
गुरुतत्संवत्सरोऽब्दश्च हायनो वत्सरः समाः ॥ ८६ ॥

अथ वायुदिग्व्यवस्था ।

वसन्ते दक्षिणे वातो भवेद्वर्षासु पश्चिमः ।
उत्तरः शारदे काले पूर्वो हेमन्तशैशिरे ॥ ८७ ॥

अथ पूर्वादिक्रमेणवायुगुणाः ।

पूर्वस्तु मधुरो वातः स्निग्धः कटुरसान्वितः ।
गुरुर्विदाहजननो वातदः पित्तनाशनः ॥ ८८ ॥
दक्षिणः पटुसो वायुश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः ।
रक्तपित्तप्रशमनः सौख्यकान्तिबलप्रदः ॥ ८९ ॥
पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशोषणः ।
सद्यः प्राणापहो दुष्टः शोषकारी शरीरिणाम् ॥ ९० ॥
उत्तरः पवनः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च ।
सकषायरसः शीतो दोषाणाञ्च प्रकोपनः ॥ ९१ ॥

अथ दिग्लक्षणम् ।

कृत्वैकमवधिं तस्मादिदं पूर्वञ्च पश्चिमम् ।
इति देशो निदिश्येते यया सा दिगिति स्मृता ॥ ९२ ॥

अथ दिक् ।

दिगाशा च हरित्काष्ठा ककुप्सा च निदेशिनी ।
सा च देशविभागेन दशधा परिकल्पते ॥ ९३ ॥
ज्योतींषि तपनादीनि ज्योतिश्चक्रभ्रमीक्रमात् ।
यतो नित्यमुदीयन्ते सा पूर्वाख्या दिगुच्यते ॥ ९४ ॥
पूर्वा च दक्षिणा चैव पश्चिमा चोत्तराऽपि च ।
प्रादक्षिण्यक्रमेणैताश्चतस्रः स्युर्मुख्यादिशः ॥ ९५ ॥

पूर्वा प्राची पुरो मघोन्यैन्द्री माघवती च सा ।
याम्या दक्षिणाऽवाची यामी वैवस्वती च सा ॥ ८६ ॥
पश्चिमा तु प्रतीची स्याद्वारुणी प्रत्यगित्यपि ।
उत्तरा दिक् तु कौवेरी दैवी सा स्यादुदीच्यपि ॥ ८७ ॥

अथ विदिशः ।

दिशोर्द्वयोर्द्वयोर्मध्ये यो भागः कोणसंज्ञकः ।
विदिशस्तास्ततश्च प्रोक्ता उपदिशस्तथा ॥ ८८ ॥
आग्नेयी स्यात्प्राच्यवाच्योस्तु मध्ये
नैरृत्याख्या स्यादवाचीप्रतीच्योः ।
वायव्याऽपि स्यादुदीचीप्रतीच्यो-
रैशानी स्यादन्तरा प्राच्युदीच्योः ॥ ८९ ॥
उपरिष्टादिगूर्द्ध्वं स्यादधस्तादधरा स्मृता ।
अन्तस्त्वभ्यन्तरं प्रोक्तमन्तरं चान्तरालकम् ॥ १०० ॥

अथाङ्गुलादिमानम् ।

स्यादष्टयवैर्दैर्घ्यो मितो ज्ञेयोऽङ्गुलाह्वयः ।
स्याच्चतुर्विंशकैस्तैस्तु हस्तो हस्तचतुष्टयम् ॥ १०१ ॥
दण्डो दण्डैर्द्विसाहस्रैः क्रोशस्तेषां चतुष्टयम् ।
योजनं स्यादिति ज्ञेय देशस्योक्तो मिति-क्रमः ॥ १०२ ॥
इति प्रस्तावतो वैद्यस्योपयुक्ततया मया ।
परिमाणं तयोर्मानमिति द्वितयमीर्य्यते ॥ १०३ ॥

अथ धान्यमानम् ।

धान्ये सा निष्टिका पुंसी यत्तु मुष्टिचतुष्टयम् ।
तद्द्वयेनाष्टिका ज्ञेया कुडवस्तद्द्वयेन तु ॥ १०४ ॥
प्रस्थस्तु तच्चतुष्केण तच्चतुष्केण चाढ़की ।
तावतस्तो भवेद्द्रोणः खारी तेषान्तु विंशतिः ॥ १०५ ॥

पयोपलप्रमाणम्।

गोधूमद्वितयोन्मितिस्तु कथिता गुञ्जा तया सार्द्धया
वल्ली वल्लचतुष्टयेन भिषजां माषो मतस्तच्चतुः।
निष्को निष्कयुगं तु सार्द्धमुदितः कर्षः पलं तच्चतु-
स्तद्दत्तच्छतकेन चाथ च तुला भारस्तुलाविंशतिः॥१०६॥

[इति नूतनकम:।]

इत्थं सत्त्वरजस्तमांस्त्रिगुणिकानुक्रान्तदोषत्रय-
प्रक्रान्तोचितकालदेशकलनाभिख्यानसुख्यापितम्।
वर्गं स्वर्गसभासु भास्वरभिषग्वर्य्यातिवीर्य्यामय-
ध्वंसाश्चर्य्यकरी प्रयाति मतिमानेनं पठित्वा प्रथाम्॥१०७॥

संग्रामोत्क्षरिक्षुरङ्गखुरपटोद्भूतधाधीरजोभिः
संरब्धं याति सान्द्रे तमसि किल शमं यद्दिषां याति सत्त्वम्।
तस्यैषोऽप्येकविंशः श्रयति खलु कृतौ नामनिर्माणचूडा-
रत्नापीडे प्रशान्तिं नरहरिकृतिनः कोऽपि सत्त्वादिवर्गः॥१०८॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते राजनिघण्टौ
सत्त्वादिरेकविंशो वर्गः।

अथ मिश्रकादिवर्गः।

यान्यौषधानि मिलितानि परस्परेण
संज्ञान्तरैर्व्यवहृतानि च योगकृद्भिः।
तेषां स्वरूपकथनाय विमिश्रकाख्यं
वर्गं महागुणमुदारमुदीरयामः॥ १॥

अथ त्रिकटुकम्।

पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रयमेतद्विमिश्रितम्।

त्रिकटु त्र्यूषणं त्र्यूषं * कटुत्रयकटुत्रिकम् ॥ २ ॥

अथ त्रिफलानाम। †

हरीतकी चामलकं विभीतकमिति त्रयम्।
त्रिफला त्रिफली चैव फलत्रयफलत्रिके ॥ ३ ॥

अथ मधुरत्रिफलानाम।

द्राक्षाकाश्मर्य्य‡खर्जूरीफलानि मिलितानि तु।
मधुरत्रिफला ज्ञेया मधुरादिफलत्रयम् ॥ ४ ॥

अथ सुगन्धित्रिफलानाम।

जातीफलं पूगफलं लवङ्गकलिकाफलम्।
सुगन्धित्रिफला प्रोक्ता सुरभित्रिफला च सा ॥ ५ ॥

अथ यात्रपुष्पनाम।

चन्दनं कुङ्कुमं वारि ¶ त्रयमेतद्धराह्विकम्।
त्रिभागकुङ्कुमोपेतं तदुक्तं यात्रपुष्पकम् ॥ ६ ॥

अथ लवणत्रयनाम।

सैन्धवञ्च विड़ञ्चैव रुचकं § चेति मिश्रितम्।

---

* त्र्यूषं इत्यत्र व्योषम् इति पाठान्तरं वर्त्तते।

† ग्रन्थान्तरेऽप्येवमाह। तथाहि
एका हरीतकी योज्या द्वौ च योज्यौ विभीतकौ।
त्रीणि चामलकान्याहुस्त्रिफलैषा प्रकीर्त्तिता।

‡ काश्मर्य्यः गाम्भारीफलम्, "गामारफल" इति भाषा।

¶ वारि ह्रीवेरकम्; सुगन्धबाला इति पश्चिमादौ; करम्बाल मुष्टिवालेति महाराष्ट्रकर्णाटादौ प्रसिद्धम्। अस्म-द्देशे गन्धबालेति ख्यातम्।

§ रुचकम् सौवर्चललवणम्; सचललवण इति भाषा; चोहारकोड़ा इति पश्चिमादौ।

लवणत्रयमाख्यातं तच्च त्रिलवणं तथा ॥ ७ ॥

अथ क्षारत्रयनाम।

सर्जिक्षारं यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च।
क्षारत्रयं समाख्यातं त्रिक्षारश्च प्रकीर्त्तितम् ॥ ८ ॥

अथ समत्रितयम्।

हरीतकी नागरञ्च गुड़श्चेति त्रयं समम्।
समत्रितयमित्युक्तं त्रिसमञ्च समत्रयम् ॥ ८ ॥

अथ मधुरत्रयम्।

सितामाक्षिकसर्पींषि मिलितानि यदा तदा।
मधुरत्रयमाख्यातं त्रिमधु स्यान्मधुत्रयम् ॥ १० ॥ *

अथ त्रिशर्करानाम।

गुड़ोत्पन्ना हिमोत्पन्ना मधुजातेति मिश्रितम्।
त्रिशर्करा च त्रिसिता सितात्रयसितात्रिके ॥ ११ ॥

अथ अञ्जनत्रितयम्।

कालाञ्जनसमायुक्ते पुष्पाञ्जनरसाञ्जने।
अञ्जनत्रितयं प्राहुस्त्र्यञ्जनं चाञ्जनत्रयम् ॥ १२ ॥

अथ त्रिदोषम्।

वातः पित्तं कफश्चेति त्रयमेकत्र संयुतम्।
दोषत्रयं त्रिदोषं स्याद्दोषत्रितयमित्यपि ॥ १३ ॥

अथ त्रिदोषसमम्।

वातपित्तकफा यत्र समतां यान्ति नित्यशः।

---

* सिता शर्करा। माक्षिकः कपिलवर्णातिस्थूलवनमक्षिकाभिः नानापुष्पेभ्यः समाहृत्योत्पादितः तैलवर्णमधुविशेषः। सर्पिः (सृप् गतौ, इत्यस्य रूपम्) संस्कारात् सर्पणात् सर्पिः, दुग्धसम्भूतस्नेहे, घृतेति पदार्थे।

त्रिदोषसममित्येतत्समदोषत्रयं तथा ॥ १४ ॥

अथ त्रिकण्टकम् ।

बृहती चाग्निदमनी दुःस्पर्शा चेति तु त्रयम् ।
कण्टकारीत्रयं प्रोक्तं त्रिकण्टं कण्टकत्रयम् ॥ १५ ॥*

अथ त्रिकार्षिकम् ।

नागराऽतिविषा मुस्ता त्रयमेतत्त्रिकार्षिकम् ॥ १६ ॥

अथ चातुर्भद्रकम् ।

गुडूच्या मिलितं तच्च चातुर्भद्रकमुच्यते ॥ १७ ॥

अथ चातुर्जातकम् ।

त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ।
नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥ १८ ॥ †

अथ कटुचातुर्जातकम् ।

एलात्वक्पत्रकैस्तुल्यैर्मरिचेन समन्वितैः ।
कटुपूर्वमिदं चान्यच्चातुर्जातकमुच्यते ॥ १९ ॥

अथ देवकर्दमनाम ।

श्रीखण्डागुरुकर्पूरकाश्मीरैस्तु समांशकैः ।
मृगाङ्कसुकुटार्थोऽयं मिलितैर्देवकर्दमः ॥ २० ॥

अथ यक्षकर्दमनाम ।

कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्षधूपकः ।
एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्दम इष्यते ॥ २१ ॥

अन्यच्च ।

कुङ्कुमागुरुकुरङ्गनाभिकाचन्द्रचन्दनसमांशसम्भृतम् ।

---

* कण्टकत्रयेसु बृहती, गन्धिकारी, दुरालभेति च बोद्धव्या ।

† समभागत्वगेलापत्रकेशराणां यथाक्रमं :—"दारुचिनि, एलाच, तेजपत्र, नागेश्वर" इति भाषा ।

चाक्षपूजनपरैकगोचरं यक्षकर्दममिमं प्रचक्षते ॥ २२ ॥

अथ पञ्चसुगन्धिकम्।

कर्पूर-कङ्कोल-लवङ्गपुष्प-गुवाक-जातीफल-पञ्चकेन।
समांशभागेन च योजितेन मनोहरं पञ्चसुगन्धिकं स्यात् ॥२३॥

अथ पञ्चकोलकम्।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः।
सर्वैरेकत्र मिलितैः पञ्चकोलकमुच्यते ॥ २४ ॥

अथ पञ्चवेतस। (पञ्चवल्कलम्।)

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः।
सर्वैरेकत्र मिलितैः पञ्चवेतसमुच्यते ॥ २५ ॥*

अथ लघुपञ्चमूलकम्।

शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका।
तथा गोक्षुरकश्चेति लघ्विदं पञ्चमूलकम् ॥ २६ ॥

अथ महापञ्चमूलकम्।

विल्वोऽग्निमन्थः श्योनाकः काश्मर्य्यः पाटला तथा।
सर्वैस्तु मिलितैरेतैः स्यान्महापञ्चमूलकम् ॥ २७ ॥
पञ्चमूलकयोरेतद्द्वयञ्च मिलितं यदा।
तदा भिषग्भिराख्यातं गुणाढ्यं दशमूलकम् ॥ २८ ॥

अथ मध्यमपञ्चमूलकम्।

बला-पुनर्नवैरण्ड-शूर्पपर्णीद्वयेन † च।

---

* न्यग्रोधः वटः, उदुम्बरः यज्ञाङ्गवृक्षः, अश्वत्थः स्वनामख्यातः, महाराष्ट्रकर्णाटतैलङ्गेषु पिम्पल, रावियेट्टु, कुलकुब्बिचेट्टु इति प्रसिद्धः। प्लक्षः पर्कटीवृक्षः, पाकुड़ इति भाषा। वेतसः स्वनामख्यातः पत्रगात्रलतायाम्; "वेतस काल" इति भाषा। एतेषां पञ्चक्षीरिवृक्षाणां वल्कलानाम्।

† शूर्पपर्णीद्वयशब्देन मुद्गपर्णीमाषपर्ण्यावेव ग्राह्यौ।

एकत्र योजितं नैतन्मध्यमं पञ्चमूलकम् ॥ २९ ॥

अथ पञ्चामृतयोगः । *

गुडूची गोक्षुरश्चैव मूषली मुण्डिका तथा ।
शतावरीति पञ्चानां योगः पञ्चामृताभिधः ॥ ३० ॥

अथ दिव्यपञ्चामृतम् ।

गव्यमाज्यं दधि क्षीरं माक्षिकं शर्करान्वितम् ।
एकत्र मिलितं ज्ञेयं दिव्यं पञ्चामृतं परम् ॥ ३१ ॥

अथ पञ्चगव्यम् ।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं गव्यमाज्यं दधीति च ।
युक्तमेतद्यथायोगं पञ्चगव्यमुदाहृतम् ॥ ३२ ॥

अथ पञ्चनिम्बम् ।

निम्बस्य पत्रत्वक्पुष्पफलमूलैर्विमिश्रितैः ।
पञ्चनिम्बं समाख्यातं तत्तिक्तं निम्बपञ्चकम् ॥ ३३ ॥

अथ पञ्चाम्लफलम् ।

कोल-दाड़िम-वृक्षाम्लं चुक्रको साम्लवेतसाः ।
फलं पञ्चाम्लमुद्दिष्टमम्लपञ्चफलं स्मृतम् ॥ ३४ ॥ †

अथ फलाम्लपञ्चकम् ।

जम्बीर-नारङ्गसहाम्लवेतसैः सतिन्तिड़ीकैश्च सबीजपूरकैः ।

---

* "गुलुच, गोक्षुर, तालमूली, मुण्डीरी, शतमूली," इत्येषां पञ्चद्रव्याणां मिलितसमभागी ।

† "कुल, दाड़िम, तेंतुल, चुक्रक, अम्लवेतस ।" एतानि समभागमिश्रितपञ्चद्रव्याणि । चुक्रको इत्यत्र चुक्रिका इति पाठान्तरं दृश्यते ।

सम्यग्विभागेन तु मेलितैरिदं द्वितीयमुक्तञ्च फलाम्लपञ्चकम् ॥ १५ ॥*

अथाम्लवर्गः ।

चाङ्गेरी लिकुचाम्लवेतसयुतं जम्बीरकं पूरकं
नारङ्गं फलषाड्वस्त्विति तु पिण्डीम्लञ्च बीजाम्लकम् ।
अम्बष्ठामलिकं द्विरेतदुदितं पञ्चाम्लकं तद्वयं
विज्ञेयं करमर्दनिम्बुकयुतं स्यादम्लवर्गाह्वयम् ॥ १६ ॥†

---

* "गोँडालेवु, नाराङ्गालेवु, अम्लवेतस, तेँतुल, टावालेवु," इति यथाक्रममेतेषां भाषाः ; तेषां भाषान्तरं च स्वस्वपर्य्याये द्रष्टव्यम् ।

† चाङ्गेरी अम्ललोणिका, आमरुल इति भाषा ; हिं चौपतिया ; मं आम्बती ; कं पुलुम्बुणिसे । लिकुचम् चुक्रम् ; चुकापालङ् इति भाषा ; (लिकुच इत्यत्र लकुचेति पाठान्तरं दृश्यते ; मतान्तरे डंडुकद्रवः ; हिं बड़हर ; डेलो इति भाषा ।) अम्लवेतस हिं आमलटाम् ; "थेकाल" इति लोके । जम्बीरकः जामीर इति भाषा ; हिं निम्बू ; मं इड ; कं कंचिले ; तें निम्मचेट्टु । पूरकः बीजपूरकः ; टावालेवु इति भाषा ; हिं बिजौरा ; मं माहुलिङ्ग ; कं मादला ; तें मादीफलपुचेट्टु ; उत्० कलम्बा । नारङ्गं नागरङ्गं ; हिं सन्त्रा, नारांगी ; तें गज्जनिम्म ; नारंजिचेट्टु ; तां किचिलिचेट्टु । फलषाड्वः दाडिमः ; हिं अनार ; तें डानिम्मचेट्टु ; तां मादलइचेडि । पिण्डाम्लं कपित्थाम्लं । बीजाम्लं वृक्षाम्लं । अम्बष्ठा आम्रातकाम् । करमर्दकं स्वनामख्यातं ; करमचा इति भाषा ; हिं करौंदा ; मं करवन्दे ; कं करिजिगे । निम्बूक-अम्लजम्बीरम् ; कागजीलेवु इति भाषा ; मं लिम्बे ; कं निम्बे ।

अथ पञ्चसिद्धौषधिकम् ।

तैलकन्दः सुधाकन्दः क्रोड़कन्दो रुदन्तिका ।*
सर्पनेत्रयुताः पञ्चसिद्धौषधिकसंज्ञकाः ॥ ३७ ॥

अथ पञ्चशैरीषम् ।

शैरीषं कुसुमं मूलं फलं पत्रं त्वगित्ययम् ।
कीटारिः कथितो योगः पञ्चशैरीषकाभिधः ॥ ३८ ॥

अथ पञ्चाङ्गम् ।

त्वक्पत्रकुसुमं मूलं फलमेकस्य शाखिनः ।
एकत्र मिलितं तच्चेत् पञ्चाङ्गमिति संज्ञितम् ॥ ३९ ॥

अथ पञ्चगणः ।

विदारिगन्धा बृहती पृश्निपर्णी निदिग्धिका ।
श्वदंष्ट्रा चेति संप्रोक्तो योगः पञ्चगणाभिधः ॥ ४० ॥ *

अथ पञ्चशूरणम् ।

अत्यम्लपर्णी-काण्डीर-मालाकन्द-द्विशूरणैः ।
प्रोक्तो भवति योगोऽयं पञ्चशूरणसंज्ञकः ॥ ४१ ॥

अथ महापञ्चविषम् ।

शृङ्गिकः कालकूटश्च मुस्तको वत्सनाभकः ।
सक्तुकश्चेति योगोऽयं महापञ्चविषाभिधः ॥ ४२ ॥ †

अथ उपविषाणि ।

स्नुह्यर्क-करवीराणि लाङ्गली विषमुष्टिका ।

---

* शालिपाणि, बृहती, चाकुले, कण्टकारी, गोक्षुर ; इति भाषा ।

† शृङ्गिकः स्थावरविषभेदः, सिंङ्गी इति भाषा । शृङ्गिक इत्यत्र शृङ्गी चेति पाठान्तरमस्ति । सक्तुक इत्यत्र शौल्किकेयः शङ्खकर्णीति च पाठभेदो दृश्यते । सक्तुकः "छातारिविष" इति भाषा ।

एतान्युपविषाण्याहुः पञ्च पाण्डित्यशालिनः ॥ ४३ ॥*

अथ मूत्रपञ्चकम् ।

गवामजानां मेषीणां महिषीणां च मिश्रितम् ।
मूत्रेण गर्दभीनां यत्तन्मूत्रं मूत्रपञ्चकम् ॥ ४४ ॥

अथ त्रिलोह-पञ्चलोहकनाम ।

सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रयमेतत्त्रिलोहकम् ॥ ४५ ॥
वङ्गनागसमायुक्तं तत्प्राहुः पञ्चलोहकम् ॥ ४६ ॥

अथ पञ्चाङ्गपञ्चलोहकम् ।

सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रपु कृष्णायसं समम् ।
पञ्चाङ्गमिश्रं बोद्धव्यं द्वितीयं पञ्चलोहकम् ॥ ४७ ॥

अथ क्षारपञ्चकम् ।

यव-मुष्कक-सर्जानां पलाश-तिलयोस्तथा ।
क्षारैस्तु पञ्चभिः प्रोक्तः पञ्चक्षाराभिधो गणः ॥ ४८ ॥

अथ लवणपञ्चकम् ।

काच-सैन्धव-सामुद्र-विड़-सौवर्चलैः समैः ॥ ४९ ॥
स्यात् पञ्चलवणं तच्च, रुचकोपेतं षडाह्वयम् ॥ ५० ॥

अथ क्षारषट्कम् ।

धवापामार्गकुटजलाङ्गलीतिलमुष्ककैः ।
क्षारैरेतैस्तु मिलितैः क्षारषट्कमुदाहृतम् ॥ ५१ ॥

---

* सुही, मनसा इति भाषा ; हिं थोहर, तिधार, नाकुनिया ; तें चेमुड़चेट्टु ; बम्॰ निवडुंग । अर्कः आकन्द इति भाषा ; हिं मान्दार ; मं रुई ; कं अक्के ; तें जिल्लेट्चेट्टु । करवीरः करवी इति भाषा ; हिं कणेलो ; मं कणेर, कनेर ; कं वाफणलिङ्ग ; तें गन्नेरु । लाङ्गलिः विषलाङ्गलिया इति भाषा । विषमुष्टिका कैशमुष्टिः, "विषदोड़ी" इति लोके ।

अथ सप्तधातुगणः।

रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रसमाह्वयैः।
शरीरस्थैर्यदैरेतैः सप्तधातुमयो गणः॥ ५२॥

अथ महारसाष्टकम्।

दरदः पारदं सस्यो * वैक्रान्तं कान्तमभ्रकम्।
माक्षिकं विमलश्चेति स्युरेतेऽष्टौ महारसाः॥ ५३॥

अथोपरसाः।

खेचराञ्जन-कङ्कुष्ठ-गन्धाल-गैरिक-चितीः।
शैलेयाञ्जन-संमिश्राः शंसन्त्युपरसान् बुधाः॥ ५४॥

अथ पारदसमानद्रव्याणि।

कम्पिल्ल-गौरी-चपला-कपर्द-सशैल-सिन्दूरक-वह्निजारान्।
पाषाणिनो वोदरशृङ्ग-युक्तानित्यष्टसामान्यरसानि चाहुः॥५५॥

अथाष्टलोहगणः।

पञ्चलोहसमायुक्तैः कान्तमुण्डकतीक्ष्णकैः।
कल्पितः कथितो धीरैरष्टलोहाभिधो गणः॥ ५६॥

अथ क्षारदशकम्।

शिग्रु-मूलक-पलाश-चुक्रिका-चित्रकार्द्रक-सनिम्बसम्भवैः।
इक्षुशैखरिक-मोचिकोद्भवैः क्षारपूर्वदशकं प्रकीर्त्तितम्॥५७॥ †

अथ मूत्रदशकम्।

मूत्राणि हस्ति-महिषोष्ट्र-गवाजकानां
मेषाश्व-रासभक-मानुष-मानुषीणाम्।
यत्नेन यत्र मिलितानि दशेति तानि
शास्त्रेषु मूत्रदशकाह्वयभाञ्जि भान्ति॥५८॥

---

* सस्यो इत्यत्र शङ्खः सीसश्चेति पाठभेदो दृश्येते।

† सजिना, मूला, पलाश, तिन्तिड़ी, चिता, आदा, निम्ब, इचु, अपामार्ग, कदली, इति भाषा।

अथ मधुरजीवकादिगणः ।

श्रीजीवकर्षभक-युग्मयुग-द्विमेदा
काकोलिकाद्वययुतर्द्धिक-शूर्पपर्ण्यौ ।
जीव्या मधूकयुतया मधुराह्वयोऽयं
योगो महानिह विराजति जीवकादिः ॥ ५९ ॥ *

अथाष्टवर्गः ।

जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यावृद्धिवृद्धिके ।
एकत्र मिलितैरेतैरष्टवर्गः प्रकीर्त्तितः ॥ ६० ॥

अथ सर्वौषधिगणः ।

कुष्ठ-मांसी-हरिद्राभिर्वचाशैलेय-चन्दनैः ।
मुराकर्चूरमुस्ताभिः सर्वौषधमुदाहृतम् ॥ ६१ ॥

अथ वैशवारगणः ।

अजाजी मरिचं शुण्ठी ग्रन्थिधान्यं निशाद्वयम् ।
पिप्पली मरिचं† चेति वैशवारगणो मतः ॥ ६२ ॥

अथ सुगन्धामलकः ।

सर्वौषधिसमायुक्ताः शुष्काश्चामलकत्वचः ।
यदा तदाऽयं योगः स्यात् सुगन्धामलकाभिधः ॥ ६३ ॥

अथ सन्तर्पणम् ।

द्राक्षादाड़िमखर्जूरकदलीशर्करान्वितम् ।
लाजाचूर्णं समध्वाज्यं सन्तर्पणमुदाहृतम् ॥ ६४ ॥

---

* जीवक, ऋषभक, ऋद्धि, वृद्धि, मेदा, महामेदा, काकोली, क्षीरकाकोलि, मुद्गपर्णी, माषपर्णी, इति यथाक्रमं भाषा ।

† द्वितीयमरिचशब्देन सितमरिचं ग्राह्यम् । केचित्तु अत्र लङ्केति ख्यातं कुमरीचकं गृह्णन्ति ।

अथ मन्थः ।

सक्तुभिः सर्पिषाभ्यक्तैः शीतवारि-परिप्लुतैः ।
नात्यच्छो नातिसान्द्रश्च मन्थः इत्यभिधीयते ॥ ६५ ॥

अथ रक्तवर्गः ।

दाड़िमं किंशुकं लाक्षा बन्धूकञ्च निशाद्वयम् ।
कुसुम्भपुष्पं मञ्जिष्ठा इत्येते रक्तवर्गकः ॥ ६६ ॥ *

अथ शुक्लवर्गः ।

खटिनीश्वेतसंयुक्ताः शङ्खशुक्तिवराटिकाः ।
स्फटाश्मशर्करा चेति शुक्लवर्ग उदाहृतः ॥ ६७ ॥

अथ सुरदारुकम् ।

भार्गीशटीपुष्करवत्सबीजदुरालभाशृङ्गिपटोलतिक्ताः ।
किरातविश्वेन्द्रफणीन्द्रबीजधान्यानि तिक्तं सुरदारुकञ्च ॥ ६८ ॥
अष्टादशाङ्गाभिध एष योगः समागमे स्याद्दशमूलकेन ।
द्विधा च भार्ग्यादिक एक एष श्रेयो द्वितीयस्तु किरातकादिः ६८

अथ शिखरिणीसन्धानम् ।

द्वाविंशत्पलसम्मितं दधि पलान्यष्टौ च खण्डं पल-
स्यार्द्धं चेन्मरिचस्य तेन तुलितं युक्तं त्वगेलाद्वयम् ।
मध्वाज्यं च युतं † तदर्द्धमिलितं संशोधितैर्योजिता
भाण्डे स्याद्धिमवासिते शिखरिणी श्रीकण्ठभोग्या गुणैः ॥७०॥
इत्थं नानामिश्रयोगाभिधानाटनं वर्गं मिश्रकाख्यं विदित्वा ।
वैद्यः कुर्य्याद्योगमत्वत्यसंज्ञाप्रज्ञासंज्ञो बन्धुभिर्येन धीरः ॥ ७१ ॥

---

* निशाद्वयम् इत्यत्र निशाद्वयम् इति तथा रक्तवर्गकः इत्यत्र रक्तवर्णकः इति च पाठान्तरं दृश्यते ।

† -युतम् इत्यत्र पटेति पाठान्तरं लक्ष्यते ।

शौर्य्यासङ्गरता रमा स्वयमुमा शश्वच्छिवासङ्गिनी
सा वाणी चतुराननप्रणयिनी श्रीसम्मिता यं श्रिता ।
तस्यागादभिधानशेखरमणौ वर्गो नृसिंहेशितु-
र्द्वाविंशोऽवसितिं कृतौ कृतधियां यो मिश्रकाख्यो मतः ॥ ७२ ॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजापरपर्य्याय-
वत्यभिधानचूडामणौ मिश्रकाख्यो वर्गो द्वाविंशः ।

अथैकार्थादिवर्गः ।

तत्रैकार्थाः ।

श्रीय लक्ष्मीफले ज्ञेया त्वग्गन्धो वीजकञ्चुकः ।
शालूकं पद्मकन्दे स्यात् मदापुष्पो रविद्रुमे ॥ १ ॥
कुवेरको नन्दिवृक्षे गोकण्टो गोक्षुरे तथा ।
दन्तफलन्तु पिप्पल्यां कसेरुर्भद्रमुस्तके ॥ २ ॥
नागरोत्था कच्छुरुहा चङ्गेरी दीर्घकीलके ।
वल्लकी सप्तकीटचे मातुलुङ्गे तु पूरकः ॥ ३ ॥
ब्रह्मघ्नी तु कुमारी स्यादङ्कोलि गूढमल्लिका ।
अतिविषा श्वेतवचोपकुञ्ची स्थूलजीरके ॥ ४ ॥
कवचः स्यात्पर्पटके लवणं तु पयोधिजम् ।
वृहत्त्वक् सप्तपर्णे स्यात्काम्भोजी वाकुची तथा ॥ ५ ॥
कीटपादी हंसपाद्यां कुनटी तु मनःशिला ।
वैकुण्ठमञ्जके प्राङ्भूर्धावशान्तु तमालिनी ॥ ६ ॥
शतकुन्दः शरीरे * स्यादग्निकाष्ठं तथाऽगुरौ ।

---

* शरीर-इत्यत्र करीर-इति पाठान्तरम् ।

सूक्ष्मपत्रो शतावर्य्यां क्षीरपर्ण्यर्कसंज्ञके ॥ ७ ॥
शौण्डी तु पिप्पली ज्ञेया कस्तूर्य्यां मदनी तथा।
ब्रह्मपर्णी पृश्निपर्ण्यां चित्रपर्णी च सा स्मृता ॥ ८ ॥
छत्रपर्णः सप्तपर्णे पीलुपर्णी तु तुण्डिका।
शाकश्रेष्ठस्तु वृन्ताके शङ्कर: * शमिरुच्यते ॥ ९ ॥
गोरटः † स्याद्विट्खदिरे तुण्डिकारण्यबिम्बिका।
विष्णुगुप्तं तु चाणक्यमूलेऽनन्ता यवासके ॥ १० ॥
कपिकच्छूरात्मगुप्ता वातपोथस्तु किंशुके।
पीता तु रजनी ज्ञेया बोधिद्रुमस्तु पिप्पलः ॥ ११ ॥
उशीरे समगन्धिः स्याद्धिङ्गुले चूर्णपारदः ‡।
छिन्नावगूढगन्धः स्याद्दोदन्ते विस्रगन्धिके ॥ १२ ॥
शम्याभोशान इत्याख्युदिवान्धो घूक उच्यते।
पयस्या चोरकाकोल्यां शतवेध्यम्लवेतसे ॥ १३ ॥
रोचनो नारिकेले च भूधात्र्यां चारुहा स्मृता।
प्रियां प्रियङ्गुके प्राहुः खराश्वा त्वजमोदके ॥ १४ ॥
तगरं दण्डहस्तो स्याद्रसोनो लशुने स्मृतः।
तपस्विनी जटामांस्यां मेषपुष्पेऽजशृङ्गिका ॥ १५ ॥
ज्ञेयं मातुलपुष्पं तु धत्तूरे चोरके रिपुः।
शष्पं बालतृणं प्रोक्तं शैलेयं चाश्मपुष्पके ॥ १६ ॥
श्रीपुष्पं तु लवङ्गे स्याद्बालपुष्पी तु यूथिका।
स्थूलपुष्पं तु भेण्डूके चित्रके दारुणः स्मृतः ॥ १७ ॥
अथ स्याद्विषपुष्पं तु पुष्पं श्यामदलान्वितम्।

---

* शङ्कर इत्यत्र शङ्कुर इत्यन्यतरः पाठः।
† गोरट इत्यत्र भरट इत्यपरः पाठः।
‡ चूर्णपारद इत्यत्र जीर्णपारद इत्यमपि पठ्यते।

बलभद्रः कदम्बोऽन्यः * शाखोटे भूतवृक्षकः ॥ १८ ॥
रामा तमालपत्रे स्याद्भूर्जे चर्मदलो मतः ।
आत्मगुप्ता शतावर्य्यां पिक्यां कलभवल्लभा † ॥ १९ ॥
विप्रप्रिया पलाशे च ज्वरारिस्तु गुडूचिका ।
कण्टकार्य्यां तु श्वेतायां ज्ञेया तु कण्टकेश्वरी ॥ २० ॥
पाण्डुफलं पटोले स्याच्छालिपर्ण्यां स्थिरा मता ।
गायत्री खदिरे प्रोक्ता स्यादेर्वारुस्तु कर्कटी ॥ २१ ॥
नीवारोऽरण्यशालिः स्यात्पार्थ्यां गजपिप्पली ।
सरलायां देवपुत्री स्याद्दह्रोति देवदारु च ॥ २२ ॥
रोठां प्रकीर्य्यके प्राङ्खदंष्ट्र्यां केशरुहा स्मृता ।
आम्रस्तु सहकारे स्यात् ज्ञेयस्तालो द्रुमेश्वरः ॥ २३ ॥
दुष्पुत्रचोरके प्रोक्तो माड़े चैव पितानकः ।
साचिषा मण्डके प्रोक्ता मार्जारी मृगनाभिका ॥ २४ ॥
तिन्तिडीके तु चीनाम्लः कदल्यां तु सकृत्फला ।
ज्ञर्त्तिलतारण्यतिले तार्क्ष्यशैलं रसाञ्जने ॥ २५ ॥
विभीतके कलिन्दः स्याच्छाल्मलिर्ज्ञेया तु पाटला ।
रक्तमाता तु लाचायामग्निज्वाला तु धातकी ॥ २६ ॥
तिनिशे स्याद्ब्रह्मगर्भा मधूल्यां मधुकर्कटी ।
सितगुञ्जा-काकपीलौ चन्द्रायान्तु गुडूचिका ॥ २७ ॥
नटश्चाशोकवृक्षे स्याद्दाडिमे फलषाड़वः ।
निष्पावे तु पतङ्गः स्यात्कलशी पृश्निपर्णिका ॥ २८ ॥
राजाम्रे दीर्घशूकः स्यात्स्मरणः कृष्णजीरके ।

---

* बलभद्रः कदम्बोऽन्य इत्यत्र बलभद्रे कदम्बोऽस्य इति पाठः सुष्ठुतरं ज्ञेयम् ।

† पिक्यां कलभवल्लभा इत्यत्र पीलौ कलभवल्लभेति पाठान्तरमस्ति ।

पिङ्गा चैव हरिद्रायां श्वेतशूके यवः स्मृतः ॥ २९ ॥
श्यामाके तु त्रिबीजः स्यादाढक्यां तुवरी स्मृता ।
गोधूमेऽथ मृदुः प्रोक्तः करला त्रिपुटा तथा ॥ ३० ॥
सूपश्रेष्ठो हरिन्मुद्गे राजान्ने स्थूलतण्डुलः ।
मकुष्ठो वनमुद्गे स्यान्मकुष्ठे च क्रमोलकः ॥ ३१ ॥
कृष्णः काश्मीरवृक्षे स्यात् विषतिन्दुर्विषद्रुमे ।
पलाशे पत्रकः प्रोक्तो न्यग्रोधो रोहिणः स्मृतः ॥ ३२ ॥
नारिकेले रसफलस्तथा ताले तु शम्बरः ।
विकङ्कतो मृदुफले केसरे वकुलः स्मृतः ॥ ३३ ॥
शेफाली सिन्धुवारे च हिलमोची तु वास्तुके ।
वास्तुके श्वेतचिल्ली स्यात् वेल्लिका स्यादुपोदकी ॥ ३४ ॥
आरामवल्लिकायां तु मूलपोती तु विश्रुता ।
मकरन्दः पुष्परसे जात्यां तु सुमना स्मृता ॥ ३५ ॥
आम्रातके पीतनकः क्षौद्रे पुष्पासवः स्मृतः ।
मृदुः कन्या तु सम्प्रोक्ता जीवा स्याज्जीवके तथा ॥ ३६ ॥
छिन्नायां तु गुडूची स्यान्नारायण्यां शतावरी ।
सर्जे तु वस्तकर्णी च शलाटुर्बिल्वके तथा ॥ ३७ ॥
सर्जान्तरे चाश्वकर्णो गोकर्णी समधौ रसे ।
कृष्णां नीलाञ्जने प्राहुराखुकर्णी तु शम्बरी ॥ ३८ ॥
दुर्गा तु श्यामयष्टी स्याद्भूतो मुस्ताऽथ दुर्ग्रहः ।
अपामार्गोऽथ रक्ता तु मञ्जिष्ठायां शटस्तथा ॥ ३९ ॥
धत्तूरे ब्रह्मजा ब्राह्मी गन्धर्वः कोकिले स्मृतः ।
सरटी तु दुरारोहा बाहुल्यां तर्वटः स्मृतः ॥ ४० ॥
सर्षपं तु दुराधर्षो ह्रीवेरं बालके तथा ।
हैमवती चाम्लरसा भिषग्ज्ञाताऽटरूपके ॥ ४१ ॥
ब्रह्मपुत्री तु भार्गी स्याद्धस्तिपर्णी तु कर्कटी ।

तुलसी बहुमञ्जर्यां कटभ्यां गर्दभी स्मृता ॥ ४२ ॥
कच्छुघ्नी हपुषायाञ्च शाल्मली च यमद्रुमे ।
सूक्ष्मैला चैव कोरङ्ग्यां गन्धाढ्यां भूम्नपत्रिका ॥ ४३ ॥
गोलजा गजपिप्पल्यां चोरिणी तु कुटुम्बिनी ।
देववल्ल्यां त्रायन्ती कटी च खदिरे स्मृता ॥ ४४ ॥
इन्दीवरा करम्भायां कन्दे चेन्दीवरं स्मृतम् ।
पुष्पान्तरे राजकन्या पार्थिवे तगरं तथा ॥ ४५ ॥
सागरे रत्नगर्भश्च रत्नगर्भा तु मेदिनी ।
सुवर्णे काञ्चनं ज्ञेयं हेमदुग्धा तु काञ्चनी ॥ ४६ ॥
प्रसारिण्यां राजबला कर्पूरे हिमवालुकः ।
हिमं कर्पूरके प्राहुर्गोशीर्षं चन्दनं स्मृतम् ॥ ४७ ॥
भद्रदारुः स्मृतः फञ्ज्यां पञ्चान्धा पणधा स्मृता ।
वत्सादनी गुडूच्याञ्च सोमवल्ल्यग्न्यवल्लिका ॥ ४८ ॥

नद्याम्बे च समष्ठिलोऽथ रजनी स्यात् कालमेष्यां बुधैः
दुग्धाहंस्तिलके पलाण्डुरिति च स्याद्दीपनी चोक्ततः ।
भीचा हस्तिविषाणके च कथिता भार्ग्यां तु पद्मा स्मृता
निम्बे शीर्णदलस्तथाऽच कथितः स्याद्राज्यराजी यवे ॥ ४९ ॥

इत्येकार्थानि ।

अथ द्व्यर्थाः ।

सौराष्ट्र्यां रुचिदे चैव सन्धानेश्च प्रचक्षते ।
पलाशिके सटी शाखा कितवश्चोरके शठे ॥ १ ॥
बलाका वल्किनश्चैव मेघानन्दः प्रकीर्त्तितः ।
षांकाग्रेऽभ्रके गगनं जलूका मत्कुणास्रपोः ॥ २ ॥

नासा-नचत्रयोर्नाड़ी कोलायां युष्किके कणा ।
ज्वरघ्नश्छिन्नवास्तूके ललना चारसर्जयोः ॥ ३ ॥
मञ्जिष्ठायां गुडूच्यान्तु कुमारी नागपुष्पिका ।
मुद्गरे सप्तपर्णे स्यात् सप्तच्छदमुदाहृतम् ॥ ४ ॥
कृमिमकं विड़े काचे पाक्यश्च यवजे विड़े ।
सर्पान्तरे पटोले च कुलकः समुदाहृतः ॥ ५ ॥
जन्तुकायान्तु वास्तुके विज्ञेया चक्रवर्त्तिनी ।
मधुरा जीवके प्रोक्ता मेदायाश्च तथा स्मृता ॥ ६ ॥
कर्कन्धूश्चेति सम्प्रोक्तो वदरे पूतिमारुते ।
वासन्ती कोकिलायान्तु दन्त्यापुष्पं * प्रचक्षते ॥ ७ ॥
चन्द्राज्जे चोत्पले कुष्ठे लकरवध्य-वातयोः ।
चपला मद्य-मागध्योर्धरण्यां खदिरे चमा ॥ ८ ॥
सिन्धुपुष्पं कदम्बे च वकुले चाथ लोमशा ।
काकोल्याश्च वचायाश्च सूक्ष्मेला चेन्द्रवारुणी ॥ ९ ॥
ऐन्द्र्यां गोदावरी चैव गौतम्यां रोचना तथा ।
कुसुम्भोऽरणजे चैव कौसुम्भं कुसुमाञ्जने ॥ १० ॥
सटी गन्धनिशायाश्च चोरके चाथ कर्कटी ।
देवदाल्यां त्रपुस्याश्च शताह्वायां शतावरी ॥ ११ ॥
मिशिस्तु तुत्थनीलिन्यां सूक्ष्मेलायां तथा स्मृता ।
वितुन्नकन्तु भूधात्र्यां ख्याता कुस्तुम्बरी तथा ॥ १२ ॥
बर्हिर्दर्भे मयूरे च प्लच-मर्कटयोः प्लवः ।
आखुपर्णी सुतश्रेण्यां प्रत्यक्श्रेण्यां तथा स्मृता ॥ १३ ॥
वस्त्रे तमालपत्रे च श्रंशुकः समुदाहृतः ।
दर्भे च कुशिके वन्यं कङ्गुधान्ये प्रियङ्गुके ॥ १४ ॥

---

* दन्तशापुष्पमित्यत्र पुष्पजात्यामिति पाठान्तरं वर्त्तते ।

कङ्कराङ्गारवल्ली तु फञ्जी हस्तिकरञ्जयोः ।
वक्रपुष्पमगस्त्ये च पलाशे च श्वपुच्छकम् ॥ १५ ॥
माषपर्ण्यां शुनः पुच्छे चित्री स्याच्छाकलोभयोः ।
घयथा चेन्द्रवारुण्यां शक्राश्वेन्द्रयवं तथा ॥ १६ ॥
काकभाण्डी काकतुण्ड्यां ख्याता हस्तिकरञ्जके ।
दीर्घाङ्घ्र्यां पलाशे च याज्ञिकोऽथ विदारिका ॥ १७ ॥
काश्मर्याश्च शृगाल्याश्च टेण्टौ च मृगधूर्त्तके ।
भल्लूकोऽथ कदन्तराश्च गोक्षुरे चणपत्रकः ।
कटुका-गजपिप्पल्योः ख्याता च शकुलादनी ॥ १८ ॥
मन्थानके समाख्यातो राजवृक्षस्तृणाधिपे ।
मदने कुटिले देव तगरं चाथ रञ्जिका ॥ १९ ॥
गुञ्जायां राजिकायाश्च पिशुनश्चापि कुङ्कुमे ।
तगरेऽथ यवाह्वायां यवक्षारं यवासिका ॥ २० ॥
अङ्कुरोदनयोः कूरो दन्ती-मधूकपुष्पयोः ।
मधुपुष्पश्च शोफाख्यौ शालिपर्णी-पुनर्नवे ।
बालपत्रो यवासे च खदिरे चाथ बालके ॥ २१ ॥
उदीच्यमुत्तरे देशे कपिः कोश-तुरुष्कयोः ।
लाङ्गली-दर्भयोः सीरी प्रपृक्षे जलवेतसे ।
व्याधिघातो लवङ्गश्च श्रीगन्धे दिव्यचन्दने ॥ २२ ॥
स्वादुकण्टकमाचख्युर्गोक्षुरे च विकङ्कते ।
वंशबीजे यवफलो वल्कके धान्यमार्कवे ॥ २३ ॥
अगस्तो देवप्रियः स्याद्वाश्वेतादिपिच्छरी * ।
गोलोम्यां शटच्छन्नं प्रोक्तं लशुने वृत्तमूलके ॥ २४ ॥
कुङ्कुमे रामठे वाह्लिर्वल्लायामोदनो भवेत् ।

---

* दिपिच्छरीत्यत्र दिपिच्छदीति पाठान्तरम् ।

महासमङ्गजेमब्यां जटामांस्यां जटा स्मृता ॥ २५ ॥
कस्तूरी मृगनाभौ च धत्तूरे परिकीर्त्तिता ।
हंसपाद्यां मुसल्याञ्च ख्याता गोधापदी बुधैः ॥ २६ ॥
तपस्वी छिन्नपत्राख्य प्रकीर्त्यौ रौप्य-मुक्तयोः ।
तारं स्याम्मायपर्ण्यां तु लिङ्गञ्चाहुः स्वयम्भुवम् ॥२७॥
सहस्रवेधी कस्तूर्य्यां रामठेऽस्याज्जकेसरं ।
पुन्नागे तुङ्गमाचख्युस्तिद्वान्यविशेषयोः ॥ २८ ॥
मसूरोऽप्यथ विम्बायां शुण्ठी प्रतिविषा तथा ।
श्रीगन्धं गन्धपाषाणे गन्धसारेऽथ पिच्छिले ॥ २८ ॥
शाल्मली शिंशपे वासा-वृश्च्यौ शिंशिकाभिधे ।
मर्कटस्त्वजमोदायां वनौकसि च विश्रुतः ॥ ३० ॥
स्याच्छाङ्गली गुडूच्यां तु विशल्यामथ तेजिनी ।
तेजोवत्यां तु मूर्वायां चाङ्गेरी-लोणशाकयोः ॥ ३१ ॥
लोणिका चापि विख्याता तिलकिट्ट-तुरुष्कयोः ।
वृहत्यां चैव वृन्ताके वार्त्ताकी च सदाफलम् ॥ ३२ ॥
उदुम्बरे बिल्ववृक्षे लज्जा-खदिर-वृक्षयोः ।
खदिरे चाथ सामुद्रं लवणे चाब्धिफेनके ॥ ३३ ॥
ग्रन्थिलो गोक्षुरे विल्वे कटुका मीन पित्तयोः ।
मत्स्यपित्तोऽथ रजनी हरिद्रानीलिकाख्ययोः ॥ ३४ ॥
मिश्रेयके मुरश्चाञ्च वातपचोऽथ मुस्तके ।
घनदोऽभ्रके श्वेतपद्मे पुष्करं पुष्करे मतम् ॥ ३५ ॥
तुण्डिकेर्य्यां च कार्पासे तुण्डिका च प्रशस्यते ।
धत्तूरे च विडे धूर्त्तः श्रीवेष्टे सुचिपत्रके ॥ ३६ ॥
वृक्षधूपो हिमांशौ स्यात्कपूरे च प्रकीर्त्तितः * ।

---

* च प्रकीर्त्तित इत्यत्र क्षिन्दुरीरित इति पाठ स्वरमाणि ॥

जातीफलं तु शैलूषे श्रीफले च सितावरी ॥ ३७ ॥
सूचिपत्रे तु वाकुच्यां शर्करा-गण्डदूर्वयोः ।
मत्स्यण्डिका तु द्राक्षायां वराब्दे तापसप्रिया ॥ ३८ ॥
फञ्जी तु वोकड़ी चैव अजान्त्र्यान्तु प्रशस्यते ।
चक्रावर्त्ते रवौ सूर्य्यः पेयं क्षीरे जले स्मृतम् ॥ ३९ ॥
कर्पूरे शुक्रके चन्द्रः क्षौद्रे ताप्ये च माक्षिकम् ।
मञ्जिष्ठा-तगरे मण्डी तूषटा गुञ्ज-मुस्तयोः ॥ ४० ॥
सुवर्चलं मातुलिङ्गे रुचके च सुवर्चला ।
चक्रावर्त्तं तु मुण्डूक्यां ह्रीबेर-पिचुमन्दयोः ॥ ४१ ॥
निम्बोऽथ सप्तलायान्तु सप्तला नवमल्लिका ।
लाङ्गल्यां गजपिप्पल्यां ख्याता वह्नि-शिखा तथा ॥ ४२ ॥
ज्योतिष्मत्यां काकजङ्घा पारावतपदी तथा ।
दुरालभा यवासे च यासे च क्षुरको मतः ॥ ४३ ॥
गोक्षुरे कोकिलाक्षे च क्षुरे गोकण्टके क्षुरः ।
पुष्करश्च पलाशे च चोरश्चंडः प्रकीर्त्तितः ॥ ४४ ॥
सोमी धान्याम्लके सोमे प्रिया मद्येऽङ्गनान्तरे ।
मुनिर्द्रुघण्टकेऽगस्त्येऽथाम्लशाल-सुगोरके ॥ ४५ ॥
लामज्जके ब्रह्मत्वचो रक्तागस्त्येऽपलाशके ।
वटे प्लक्षे च शृङ्गी स्यात् कान्तारे वनवंशयोः ॥ ४६ ॥
भूतृणे धान्यके छत्रं मूलके शिग्रुमूलके ।
मूलकश्च यवानी तु दीपिका वस्तमोदयोः ॥ ४७ ॥
एलावालुककर्कट्योर्वालुकं चीरभूरुहम् ।
ताम्रं चोदुम्बरे चाथ भूर्जेन्द्रा यवणी तथा ॥ ४८ ॥
रीत्यां पुष्पाञ्जने रीतिः सचिवो मन्त्रि-धूर्त्तयोः ।
चाणक्या मूलके मिश्रे शालयोऽथार्कसारिवे ॥ ४९ ॥
आस्फोतायान्तु पर्जन्यो वृष्टि दारुहरिद्रयोः ।

लकुचं चुक्रवास्तूके लिकुचेऽथ गुणा मता ॥ ५० ॥
दूर्वायां मांसरोहिण्यां सातला मांसरोहिणी।
उभे चर्मकषायन्तु नीवारे पिण्डकर्वुरे * ॥ ५१ ॥
मुनिप्रियो वरायान्तु गुडूची तु विडङ्गके।
रसन्तु पारदे बोले रसः पारद-चर्मणोः ॥ ५२ ॥
भल्लूकः शुनके ऋच्छे पद्मिन्यां नलिनीत्विभी।
किंशुके प्रवरौ ख्यातौ थारुके परिकीर्त्तिताः ॥ ५३ ॥
चिचके मेथिका-बीजे ज्योतिष्कश्चाथ वार्षिके।
त्रायमाणाऽन्यपुष्पाश्च मेथिका-चित्रमूलयोः ॥ ५४ ॥
वल्लरी चाथ कलभो धत्तूरे च गजार्भके।
तटि-नौलिकयोरेला शिखण्डी च मयूरके ॥ ५५ ॥
सुवर्णयूथिकायाश्च कारवे रुचके तथा।
तयोक्तं कषालवर्णं दाड़िमे च कपित्थके ॥ ५६ ॥
स्मृतं कुच-फलं शाकश्चेष्ठः कुष्माण्डके तथा।
कलिङ्गे च स्मृतश्चाथ खगो वायौ च पक्षिणि ॥ ५७ ॥
धनुर्वृचो धन्वनागी स स्याद्व्रात इत्यपि।
चेटुके खड्गशिम्बाश्च पृथशिम्बाथ चेतना ॥ ५८ ॥
पथ्यारुष्कस्तु निचुले अशोके वञ्जुलः स्मृतः।
कपिकच्छां त्वपामार्गे मर्कटी चान्यपक्षिणि ॥ ५९ ॥
भारद्वाजो भवेदन्य-कार्पासे चाथ गुग्गुली।
दन्तनागुरी पुरश्च प्रोक्ताथ जतुपत्रिका ॥ ६० ॥
क्षुद्राश्मभेदे चाङ्गेर्य्यामतसी शालिपर्णिका।
एकमूला तु कुम्भी स्यात्पाटली-द्रोणपुष्पयोः ॥ ६१ ॥
वाराही च हरिकान्ता विष्णुक्रान्ताभिधा मता। —

---

* पिण्डकर्वुर इत्यत्र पिण्डखर्जुर इति पाठभेदः।

सारङ्गचातके रङ्गो शङ्खो वारिभवे नखे ॥ ६२ ॥
मांसलं तु फले प्रोक्तं वृन्ताके तु कैलिङ्गके ।
निष्पत्रिकायां वंशाग्रे करीरं सम्प्रकीर्त्तितम् ॥ ६३ ॥
माषपर्ण्यान्तु गुञ्जायां काम्बोजी चाथ पूतना ।
गन्धमांस्यां हरीतक्यां चिवाङ्गं खेचतालयोः ॥ ६४ ॥
षड्गोलके तु मदनं स्यातं गम्भोत्कटे बुधैः ।
द्विनिशे शिंशपायान्तु भस्मगर्भः प्रकीर्त्तितः ॥ ६५ ॥
वाते मरुद्वदे चैव ख्यातो वैद्यैः समीरणः ।
चीरं दुग्धे नवचीरे * चवयुः सुतकासयोः ॥ ६६ ॥
सित-मन्दारके पुष्प-विशेषे कुरवः स्मृतः ।
सुषवी कटुकुञ्चाख्या चिस्तुता स्थूलजीरके ॥ ६७ ॥
कण्टकी खदिरे प्रोक्ता वृन्ताके चाथ नीलिका ।
सिन्दुवारे तु नीलिन्यां पिके चैवाथ कोकिला ॥ ६८ ॥
कोकिलाचे च गान्धार्य्यां पद्मी ख्याता यवासके ।
चक्राङ्गी चैव रोहिण्यां मञ्जिष्ठायां प्रकीर्त्तिता ॥ ६९ ॥
मसूरा त्रिवृतायाञ्च प्रोक्ता धान्यविशेषके ।
गिरिजं गैरिकं प्रोक्तं शिलाजतु प्रशस्यते ॥ ७० ॥
चन्द्रिका-चन्द्रकान्तौ च निर्गुण्ड्याञ्च प्रकीर्त्तिता ।
फञ्जी योजनवल्ल्यां तु भार्ग्यां चैवाथ नीलिका ॥ ७१ ॥
मृगाची चीफलीकायां मृगाची धात्रिकाफलम् ।
ख्याताऽमृतफले चाथ श्यामिक्षुः कोकिलाचकः ॥ ७२ ॥
इक्षुरके वक्रशल्यां कटुविल्वे प्रचक्षते ।
दन्त्यान्तरे विभाण्ड्यां च प्रख्याता कर्त्तरी बुधैः ॥ ७३ ॥
अभया च समाख्याता हरीतक्यसृणालयोः ।

---

* तवचीर इत्यत्र नवचीर इत्यपि पठ्यते ।

जन्तुकायां जनन्यान्तु भ्रामरी च भिषग्वरैः ॥ ७४ ॥
गोरसे रोचने गव्यं कार्पास्यां चञ्चचञ्चके ।
गोरीचना रोचनायां ख्याता स्वार्णगरोचना ॥ ७५ ॥
ज्योतिषत्यां पक्षिभेदे पिङ्गला च प्रकीर्त्तिता ।
अमृते शालिपर्ण्यान्तु सुधा च परिकीर्त्तिताः ।
रसराजः समाख्यातः पारदे च रसाञ्जने ॥ ७६ ॥

वल्लीकरञ्जे सितपाटलीयां
कुबेरनेत्राऽथ जटादिमांस्याम् ।
मांसी रुदन्त्यां लवणे मरीचे
कान्तायसाश्मे तु हि रोमकाख्यम् ॥ ७७ ॥

इति द्वर्थाः ।

अथ त्रर्थाः ।

सितजे शतपत्रे च वासन्त्यां माधवी भवेत् ।
ज्योतिषत्यां किणिह्याञ्च सुपुष्प्यां कटभी स्मृता ॥ १ ॥
पुनर्नवेन्द्रगोपौ तु वर्षाभूर्दर्दुराः स्मृताः ।
सुकुमारस्तु श्यामाके चम्पके चवके तथा ॥ २ ॥
सूक्ष्मा तु सुकुमारायां नेपाली मालती स्मृता ।
महाबला गवाक्षी च गिरिकर्णी गवादनी ॥ ३ ॥
अरिष्टस्तक्रभेदे च निम्बे च लशुने तथा ।
कटुका वंशदूर्वास्तु शतपर्वा च किंशुकः ॥ ४ ॥
ज्योतिषत्यां पलाशे च नन्दीवृक्षेऽथ लाङ्गली ।
हलिन्यां गजपिप्पल्यां नारिकेले प्रशस्यते ॥ ५ ॥
कदम्बे मल्लिकाख्ये च शिरीषे हस्तपुष्पकः ।

गिरिकर्ण्यामिन्द्रवारुण्यां पिण्डिन्यां च गवादनी ॥ ६ ॥
शिरीषे मधुके दन्ताग्रं मधुपुष्पस्तु वञ्जुलः।
अशोके चैव भेरिण्यां निचुले चाथ नाकुली ॥ ७ ॥
सर्पाख्यां सितक्षुद्रायां यवतिक्तोऽथ दर्दुरः।
भल्लातके ऋषभकेऽनडुहि च प्रशस्यते ॥ ८ ॥
मयूरके मेथिकायां चित्रके च भवेच्छिखी।
कदम्बामजमोदायां गजे हस्तीति संज्ञका ॥ ९ ॥
अमोघा पद्मभेदे स्यात् पाटल्यां च विलङ्गके।
कुल्माषः काञ्जिके वंशे गन्धमाख्यां सुविश्रुतः ॥ १० ॥
सोमायां महिषी-वल्ली-ब्राह्मी-हैमवताः स्मृताः।
वंशे स्याद्वारिकेरे च ताले च तृणराजकः ॥ ११ ॥
मुस्तायामभ्रके मेघे घनश्चाथ पित्तप्रियः।
अगस्त्ये भृङ्गराजे च कालशाके च विश्रुतः ॥ १२ ॥
दन्तशठस्तु चाङ्गेर्यां जम्बीरेऽथ कपित्थके।
दहनोऽरुष्करे प्रोक्तो ह्यग्निकाल्यां च चित्रके ॥ १३ ॥
विडङ्गे च जयन्त्यां च मोटायां च वला स्मृता।
आम्रातके शिरीषे च प्लक्षे चैव कपीतनः ॥ १४ ॥
कटुतुम्ब्यां कारवल्ली कारवेल्ले चीरपत्रके।
यवासे क्षुद्रखदिरे कार्पासे च मरुद्भवा ॥ १५ ॥
समुद्रान्ता च स्पृक्कायां कार्पासे च यवासके।
मण्डूकपर्णी मण्डूक्यां मञ्जिष्ठादित्यकान्तयोः ॥ १६ ॥
ऋषभके तु वासायां बलीवर्दे वृषः स्मृतः।
चाम्पेयं चम्पके प्रोक्तं किञ्जल्के नागकेसरे ॥ १७ ॥
उशीरे च लवङ्गे च श्रीखण्डे वारिसम्भवः।
पलितं शैलजे श्यामे शुभ्रकेशे च विश्रुतम् ॥ १८ ॥
कुन्दुरुको धूपभेदे शल्लक्यां च तृणान्तरे।

पृथ्वीकायां छिन्नपत्री स्थूलैला कलिका स्मृता ॥१९॥
शतपत्री राजकीरे कमले पुष्पभेदके ।
न्यग्रोधस्त्वाखुपर्ण्याञ्च विषपर्ण्यां वटे स्मृतः ॥ २० ॥
क्षुद्राग्निमन्थे तर्क्कारी जीमूते चाग्नि-मन्थके ।
श्वेते रौप्ये च मीनाण्ड्यां सिता च परिकीर्त्तिता ॥२१॥
सोमवल्कास्तु रीठायां कदरे कृष्ण-गर्भके ।
शैलेयके शिलाह्वा च कुनट्याञ्च शिलाजतौ ॥ २२ ॥
पाटलायां माषपर्ण्यां काश्मर्य्यां कृष्णवृन्तिका ।
जटामांस्याञ्च मांसि च लाक्षायाञ्च पलं स्मृतम् ॥ २३ ॥
समङ्गायां रक्तपादी मञ्जिष्ठा च बला स्मृता ।
भल्लातके विल्वतरौ पार्श्वे वीरतरुः स्मृतः ॥ २४ ॥
दुःस्पर्शायां कण्टकारी कपिकच्छूर्दुरालभा ।
वत्सादन्यां गुडूची च तार्क्षी च गजपिप्पली ॥ २५ ॥
श्रामण्डे पुष्करे कन्दे पद्मपत्रं प्रचक्षते ।
कालेयकं तु दार्व्याञ्च कुङ्कुमे हरिचन्दने ॥ २६ ॥
श्रीखण्डे चाजगन्धे स्याच्छ्रीवेष्टे तिलपर्णिका ।
लोध्रे पूगीफले चैव तूले च क्रमुकः स्मृतः ॥ २७ ॥
पिप्पल्यां यूथिकायाञ्च जीरके माधवी भवेत् ।
अजमोदा शताह्वायां मिश्रिश्चैव शतावरी ॥ २८ ॥
त्रपुस्यां कर्कटी तौसी तथा स्वादनकर्कटी ।
कुस्तुम्बर्य्याञ्च भूधात्र्यां धान्यं व्रीह्यादिकं स्मृतम् ॥२९॥
त्रपुसी देवदाली च घोटिके शफले स्मृता ।
तण्डुल्यां यवतिक्ता च शशाण्डुल्यन्दनादयोः ॥ ३० ॥
सुरदारुर्गन्धवध्वोः षण्डायां गन्धमादिनी ।
क्रामिचुके चुरकेऽपि काकाचे कोकिलाचकः ॥ ३१ ॥
वराङ्गं मस्तके गुह्ये त्वचायाञ्च प्रशस्यते ।

कर्ण्यां श्वेतकिणिह्याश्च कटभ्यां गिरिकर्णिका ॥ ३२ ॥
पतङ्गोऽर्के मधूके च पट्टरञ्जनके तथा ।
द्रवन्ता च शतवीर्य्यायां दूर्वा चैव शतावरी ॥ ३३ ॥
शुण्ठी प्रतिविषा चैव विश्वायाश्च शतावरी ।
जया हरिद्रा विजया जयन्त्याश्च प्रशस्यते ॥ ३४ ॥
कच्छुरायां दुरालभा स्वयंगुप्ता यवासकः ।
पुण्ड्रेक्षौ चाथ गोभूमे रसाले च प्रचक्षते ॥ ३५ ॥
द्राक्षायान्तु रसाला स्यादुच्यते च भिषग्वरैः ।
हैमवत्यां वचा श्वेतक्षीरिणी लोमशा स्मृता ॥ ३६ ॥
विल्वे धात्रीफले चैव श्रीफलं चार्द्रचिक्कणे ।
जात्यां पक्षिविशेषे च कमलं सारसं स्मृतम् ।
तिलके च क्षिप्ररुहा सुपर्वा केतको भवेत् ॥ ३७ ॥
वंशः सर्जद्रुमे वेणौ कलाकारे च कीर्त्तितः ।
सलिले वत्सनाभे च व्याले चैव विषं स्मृतम् ॥ ३८ ॥
स्थूलकन्दो मुखालुः स्यात् सूरणं हस्तिकन्दकम् ।
आम्रातके पीतनकोऽप्यम्बिका च पलाशिका ॥ ३९ ॥
विषदोड्यां महानिम्बे मदने विषमुष्टिकः ।
तगरे कुङ्कुमे प्रोक्तो धत्तूरे च शठः स्मृतः ॥ ४० ॥
कपित्थः स्वर्णयूथ्याञ्च कूष्माण्डे नागपुष्पके ।
तिलके चातिमुक्ते च इक्षुभेदे च पुण्ड्रकः ॥ ४१ ॥
आखोटे वारुणी चैव गदाख्यां चर्मवादिनी ।
तोयवल्ल्याञ्च काण्डीरो महादुग्धाऽमृतस्रवा ॥ ४२ ॥
पृथ्व्यां पुनर्नवा मेदा धारिणी च प्रशस्यते ।
मुचुकुन्दे जयापुष्पे गणेर्य्यां हरिवल्लभा ॥ ४३ ॥
कामुके लघुकाश्मर्य्यां कैडर्य्योऽन्यकरञ्जके ।
द्राक्षाऽन्तरे शिखरिणी नेवाल्यां दधिभेदके ॥ ४४ ॥

कुटजेन्द्रयवौ प्रोक्तौ पुष्पकासीऽवल्गके।
क्षौद्रे मद्यान्तरे प्रोक्तो मधुयष्ट्यां मधुः स्मृतः॥ ४५॥
चटके खरसे चैव नीलकण्ठो मयूरके।
शोणितं कुङ्कुमे रक्ते रक्तगन्ध इति स्मृतम्॥ ४६॥
तर्कारी देवदाल्याञ्च धरण्यां वह्निमण्डले।
वसर्व्यां वृश्चिके चैव काकवन्ध्या सकृत्प्रजा॥ ४७॥
कटूम्याञ्च कटभ्याञ्च पटोल्यां दधिपुष्पिका।
धत्तूरे केसरे हेम्नि सुवर्णं सम्प्रचक्षते॥ ४८॥
सुवर्णायां हरिद्रायां वारुणी कणगुग्गुलुः।
वाराह्यां शिशुमार्य्याञ्च कन्दभेदे च सूकरी॥ ४९॥
पलाण्ड्वन्तरे लसुने मूले चाणक्यसंज्ञके।
महाकन्दः समाख्यातो वैद्य-शास्त्रार्थ-कोविदैः॥ ५०॥
लोहे च वनरम्भायां लघु-पाषाण-भेदके।
त्रिष्वेतेषु च गिरिजा प्रोक्ता यत्र भिषग्वरैः॥ ५१॥
अरणः कासमर्दे तु रामठे कृष्णजीरके।
स शमं जायते तीक्ष्णं तगरे च प्रशस्यते॥ ५२॥
दुरालभायां कपिकच्छुके स्यात्तथा शिखर्य्यां दुरभिग्रहा च।
महासमङ्गा बहुपुत्रिका च सा सारिवा स्यात् फणिजिह्विकायाम्॥ ५३॥

इति त्रयर्थाः।

अथ चतुरर्थाः ।

अम्बिकायान्तु चाङ्गेर्य्यां मोचिका चाम्रचिञ्चके ।
वयःस्थायाञ्च काकोल्यौ दार्वी च सोमवल्लरी ॥ १ ॥
जन्तुकायां पुत्रदात्र्यां षट्पद्यां भ्रमरी त्वची ।
भ्रमरी चारको वैद्यशास्त्रमायुष्मते स्मृतः ॥ २ ॥
अभया चिर्भिटा वन्ध्या कर्कोटी च मृगादनी ।
पथ्यायां संप्रवक्ष्यन्ते चतस्रश्च भिषग्वरैः ॥ ३ ॥
कुष्ठे कुन्दुरुके निम्बे राजके राज-भद्रकः ।
कटके काञ्चने लोहे तिलके गन्धभेदकः ॥ ४ ॥
मीनाख्यायां महाराष्ट्र्यां काकमाच्यां ततः परम् ।
ब्रह्ममण्डूकिकायान्तु मत्स्याक्षी च प्रचक्षते ॥ ५ ॥
नक्ताह्वः कौशिके स्याद्दलाले दुण्डुले तुरे ।
शिफाऽजगन्धाकारव्यौ मेथिका चाजमोदिका ॥ ६ ॥
पञ्चास्ये मर्कटे चाश्वे मण्डूके च हरिः स्मृतः ।
श्यामालता त्रिपूटायां स्थूलैलाऽप्यत्तनालिका ॥ ७ ॥
लोहञ्च लोहजे कांस्ये कृष्णलोहे तथाऽगुरौ ।
खर्जूर्य्यां नारिकेले च ताले वंशे दुरारुहा ॥ ८ ॥
शुण्ठी मरिचपिप्पल्यां कणामूलं षडूषणम् ।
अग्निस्तवरुष्करे जारे निम्बुके चित्रके तथा ॥ ९ ॥
भूताङ्कुशस्त्वपामार्गे सुकुमारश्च राजिका ।
त्वचे चाक्षवले चैव प्रोक्तास्तत्र भिषग्वरैः ॥ १० ॥
शमी हरिद्रा हरिश्च लक्ष्मी स्यात्पद्मचारिणी ।
जम्बूकी सोमसत्याची क्रोडी ब्राह्मी च कीर्त्तिता ॥ ११ ॥
मार्कवे भ्रामरे भृङ्गस्त्वचे पत्ति-विशेषके ।
रोचनं स्याद्दाडिमके अम्ले निम्बे च पूरके ॥ १२ ॥

सिताब्जे दमने व्याघ्रे रुगोदे पुण्डरीकक: ।
जलजं मौक्तिके शङ्खे लोणचारे लवङ्गके ॥ १३ ॥
वन्ध्याकर्कोटकी चैव हर्षव्यन्धा च लक्ष्मणा ।
सुतदा पुत्रदायान्तु चतस्रः परिकीर्त्तिताः ॥ १४ ॥
उशीरं शङ्खनचैव मधुपुष्पश्च मञ्जुलः ।
दीर्घपत्रे च केतक्यां कन्यायां दीर्घपत्रिका ॥ १५ ॥
वासन्ते रुचके प्लक्षः कलिङ्गे देवसर्षपः ।
लामज्जके दीर्घमूलं यासे विसन्तरे शठे ॥ १६ ॥
तथा श्यामाशालिपर्ण्योश्च दीर्घमूला स्मृता बुधैः ।
रामायां त्रायमाणायां कन्याऽशोकश्च सातला ॥ १७ ॥
अमृतं वेदनचारे सुधायाश्च तथा विधि ।
वराहः शिशुमारे च वाराह्यां सूकरे घने ॥ १८ ॥
वाराहे वञ्जुले कासे नादेयी जलवेतसे ।
शारदो वकुले राढ्रां सारिवाकृष्णमुद्गयोः ॥ १९ ॥
कुजके वार्षिकायाश्च फलिन्यां योषिति प्रिया ।
काश्मीरं कुङ्कुमे देशे पौष्करे मृगनाभिजे ॥ २० ॥
केसरो वकुले हेम्नि किञ्जल्के च कसीसके ।
अम्बोरः श्याममूत्रके गुच्छे चार्जुनयुग्मके ॥ २१ ॥
वस्तुके वसुराजार्ककृष्णागरुपुनर्नवाः ।
जपान्धकन्दान्यक्षुद्रा मुचुकुन्देषु लक्ष्मणा * ॥ २२ ॥
दर्पणे सारसे कामी चक्रे पारावते तथा ।
मूषके कुक्कुटे क्रौञ्चां हयिके च वहुप्रजः ॥ २३ ॥
अजशृङ्गी च मञ्जिष्ठायुक्ताककर्टश्रृङ्गिका ।
प्रतिविषासमायुक्ता शृङ्ग्याश्चैव प्रशस्यते ॥ २४ ॥
सुरसे तुलसी ब्राह्मी निर्गुण्डी कपयुक्ताकर्कगुग्गुलुः ।

---

* अधिकोऽयं श्लोकः पुस्तकान्तरे दृश्यते ।

क्षीमायां कारवल्याञ्च वचायां लवणे पटुः ॥ २५ ॥
पाटल्यां श्यामकिणिह्वी ताम्रवल्ली तथाऽपरम् ।
जीवन्तिका ताम्रपुष्पी कथिताः शास्त्र-कोविदैः ॥ २६ ॥
शिहुले कुङ्कुमे रक्तमले चोक्तश्च पद्मके ।
दुग्धो गोदुग्धोपलाश्यां काकोल्यां दुग्धफेनके ॥ २७ ॥
सुमनो स्वर्णली चैव कण्टकारीन्द्रवारुणी ।
चाख्याता हैमपुष्पाख्या नानार्थज्ञविशारदैः ॥ २८ ॥
निशायाञ्चैव नीलिन्यां हरिद्रायामलक्तके ।
रजनीति समाख्याता आयुर्वेदेषु धीमता ॥ २९ ॥

इति चतुरार्थाः ।

अथ पञ्चार्थाः ।

—oo—

अजमोदाऽज-गन्धा च शिखण्डी कोकिलाक्षकः ।
अपामार्गस्तु पञ्चैते मयूर इति शब्दिताः ॥ १ ॥
कदली शाल्मली मोचा नीली शोभाञ्जनं तथा ।
पञ्चस्वेतेषु मोचाख्यां प्रयुञ्जन्ति भिषग्वराः ॥ २ ॥
सुरभिः शल्लकी चोक्ता कदम्बश्चम्पकः सुरा ॥ ३ ॥
यवो दर्भो हरिद्रा च पवित्रे तिलकस्तिलः ।
यवानी जीरकश्चैव मोदाऽऽख्या रक्तचित्रकः ।
निम्बुश्चेति च पञ्चैव दीप्यकाः समुदाहृताः ॥ ४ ॥
कपिकच्छूः कोविदारः प्लवगः कृतमालकः ।
तथा छिन्नरुहा चेति कुण्डलीपञ्चकं स्मृतम् ॥ ५ ॥
शलाटुरग्निमन्थश्च क्षुद्राग्निमथनं तथा ।
काश्मीरी शिंशपा चैव श्रीपर्णी पञ्चधा स्मृता ॥ ६ ॥
महासमङ्गा वन्दाका जतुका चाम्लतस्तथा ।

महामेदा च पञ्चैता ज्ञेया क्षुद्रा बुधैः ॥ ७ ॥
गोविशेषे मृगादन्यां शिंशपारेणुकाह्वयोः।
रीत्यन्तरे च विबुधैः कपिला पञ्चसु स्मृता ॥ ८ ॥
कायस्थायाश्च काकोल्यो पथ्येला बहुमञ्जरी ॥ ९ ॥
व्यालस्तु चित्रक-व्याघ्र-सिंह-दुष्टद्विपादिषु।
वृन्ताके चाम्लवारुण्यां क्षुद्रायां चिर्भिटाह्वये।
लिङ्गिन्याश्चेति पञ्चसु ज्ञेया चित्रफला बुधैः ॥ १० ॥
बर्बरो हिङ्गुले बाले भारङ्ग्यां हरिचन्दने।
असिते चार्जके चैव कथितः शास्त्रकोविदैः ॥ ११ ॥
यवान्यामजमोदायां वचायां दीप्यके तथा।
खरत्वलशुने चैव क्षुग्रगन्धा तु पञ्चसु ॥ १२ ॥
महाबलायां सम्प्रोक्ता सहदेवी तु नौलिनी।
वत्सादनी देवसहा पिप्पली पञ्चसु स्मृता ॥ १३ ॥
ज्योतिष्मत्यां काकतुण्ड्यां काकमाच्यां तथैव च।
वायसी काकजङ्घायां काव्याश्चैव तु पञ्चधा ॥ १४ ॥
लिङ्गिनी स्वर्णजीवन्ती रौद्री स्याच्चाकुली तथा।
वन्ध्या कर्कोटकी चैव ईश्वर्यां सम्प्रचक्षते ॥ १५ ॥
वसन्तदूत्यां गणिकारिकाम्रवासन्तिकापाटलकोकिलाश्च।
वत्सादनी वाकुचिका गुडूची सोमा समण्डूकिकसोमवल्लराम् १६
चक्री नखान्तरे कोके दद्रुघ्ने तिनिशे खरे।
सिन्धुजे तिलके धात्र्यां पारदे टङ्कणे शिवम् ॥ १७ ॥
जाती सुरीरी कटुतुम्बिनी च चुच्छुन्दरी रेणुरसाऽजपुत्री।
स्वर्णेऽप्ययो गुग्गुलु-केसराख्यशठेषु धीराः कनकं वदन्ति ॥१८॥

इति पञ्चार्थाः।

अथ षड्वर्गाः।

—००—

इक्षुवल्लावरी तालो कट्काऽतिविषा तथा।
काकोली चैव षड्वर्गं वीरायाश्च प्रचक्षते ॥ १ ॥
सातला क्षीरकाकोली विभाण्डी चाजशृङ्गिका।
कुञ्जरो दर्दुरश्चैव षड्विषाणीति कीर्त्तिताः ॥ २ ॥
नीलदूर्वा त्रिगन्धश्च रोचना च हरीतकी।
मधुपुष्पी भियम्बर्य्यैः शिलायां षड्मी स्मृताः ॥ ३ ॥
निम्ब-खर्ज्जूरि-तालीसं मरिचं हस्त-मूलकम्।
पलाण्डुश्चेति षड्मी निम्बसंज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ४ ॥
मूर्वा स्पृक्का सहदेवी देवद्रोणी च केसरम्।
आदित्यभक्ताः षडिति देवीसंज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ५ ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो दन्ताः सर्पः खगस्तथा।
द्विजद्विजन्मशब्दाभ्यामीरिताः सूरिभिः सदा ॥ ६ ॥
गवादनी चैव दूर्वा गण्डदूर्वा च हस्तिनी।
प्रतीची मदिरा चेति वारुण्यां षट् समुन्नताः ॥ ७ ॥
जपुया पीतनिर्गुण्डी विष्णुक्रान्ता जयन्तिका।
शितादिकर्णी-शङ्खिन्यौ षडेता अपराजिताः ॥ ८ ॥
कुमारी च वराङ्गी च वन्ध्याकर्कोटकी मृदुः।
स्थूलैला स्थूलपर्णी च षट्कन्याश्च कुमारिकाः ॥ ९ ॥
बीजद्रुमे गजे चैव सीसके नागकेसरे।
विषे च पन्नगे चैव षट्सूक्तो नाग इत्यपि ॥ १० ॥
सूक्ष्मैला च महाराष्ट्री मत्स्याक्षी काकमाचिका।
गण्डदूर्वा च गण्डूकी मत्स्यादन्यां षडीरिताः ॥ ११ ॥
मेषे कलिङ्गे कोशाम्रे शस्ये काके च धूर्त्तके।
मदनश्च समाख्यातः षड्मी समुदाहृताः ॥ १२ ॥

दीडी गुडूची मेदा च काकोली हरिणी तथा।
जीवन्ती चैव षट् प्रोक्ता जीवन्त्याद्य भिषग्वरैः॥ १६॥
धूम्राट-भङ्गोः खलु मांसले च भूचे गिरीषे कुटजे कुलिङ्गे।
द्राचा च दुर्वा जरणा कर्णा च छत्राभिधा वींकुचिका कटुश्च १७

इति षड्वर्गाः।

अथ सप्तवर्गाः।

भद्रायान्तु बला नीली दन्ती काश्मरी सारिवा।
श्वेताद्रिकर्णी गौरी च सप्त प्रोक्ता भिषग्वरैः॥ १॥
मञ्जिष्ठा कटुका पथ्या काश्मरी चन्द्रवल्लभा।
वन्दाक्षी रजनी चैव रोहिण्यां सप्त च स्मृताः॥ २॥
धात्री बहुफलायां स्यच्छर्दिनी काकमाचिका।
काम्भोजी च शशाण्डूली कटुतुम्बी च वालुकी॥ ३॥
मण्डूकी ब्रह्मजा शङ्खपुष्पी ज्योतिष्मती मुनिः।
विष्णुक्रान्ता वचा श्वेता मेध्यायां सप्त सम्मताः॥ ४॥
आखुकर्णी सुतश्रेणी इन्द्राक्षा च कलिङ्गकः।
गण्डदूर्वा गवाक्षी च चित्रायायास्त्वर्मकतः॥ ५॥
रास्ना पाठा प्रियङ्गुश्च सितक्षुद्रा हरीतकी।
श्रेयस्याचेति सम्प्रोक्ता अम्बष्ठा गजपिप्पली॥ ६॥

इति सप्तवर्गाः।

अथ अष्टार्थाः।

विजया काञ्चनद्वन्द्वं मञ्जिष्ठा च वचा तथा।
स्यात्तथा श्वेतनिर्गुण्डी जयन्तीकाञ्चिकाऽभया ॥ १ ॥
एरण्डनद्याम्ललताकरञ्जाः स्याद्ब्रह्मदण्डी पनसः कुसुम्भः।
स्याद्गोक्षुरः कण्टफली च भूर्जो भियम्भिरष्टाविति सम्प्रदिष्टाः ॥२॥
स्वर्णं कपित्थे दधिनारिकेरयोः स्यान्मोदके चेत् खलपञ्चके तथा।
मयूरकेतौ समधूकके तथा माङ्गल्यमष्टाविति सम्प्रचक्षते ॥ ३ ॥

इत्यष्टार्थाः।

अथ नवार्थाः।

वातारिर्जतुकायाञ्च भार्ग्यां मेलदयष्टयोः।
टेण्टुकामण्डयोर्भार्ग्यां निर्गुण्ड्यां सूरणे स्मृतः ॥ १ ॥
धात्री गुडूची रास्ना च द्विधा दूर्वा हरीतकी।
लिङ्गिनी तुवरी मध्यं धीमतार्या नवौषधी ॥ २ ॥
ब्राह्मी वराही लशुनी विषञ्च शङ्खादिकन्दः सितकण्टकारी।
कूष्माण्डकी चेदपराजिता च गुग्गुलोति चैताश्च महौषधी स्यात् ॥३॥

इति नवार्थाः।

अथ दशार्थाः।

सितार्या वाकुची दूर्वा मध्यं धात्री कुटुम्बिनी।
चन्द्रिका च प्रिया पिङ्गा वायमाणा च तेजिनी ॥ १ ॥

इति दशार्थाः।

अथैकादशार्थाः ।

स्यादभ्रमांसी तुलसी हरिद्रा तालन्तथा रोचनहैममोचाः ।
जनप्रिया योजनवल्लिका स्यात् समङ्गिका चन्द्रशशी च गौर्य्याम् १

दूर्वा निशा स्वादुवचा प्रिया च
सा माषपर्णी शिमिरोचना त्वथ ।
त्रायन्तिका जीवनिका महाबला
मञ्जिष्ठकायामिति चन्द्रमाह्वयाः ॥ २ ॥

प्रियङ्गुकिश्चा विहता कणाह्वया
वन्दाकदूर्वा तुलसी च नीलिनी ।
दुर्गा खगः कस्तुरिकाथसारिवा
श्यामा महेन्दुः कथिता भिषग्वरैः ॥ ३ ॥

इत्येकादशार्थाः ।

इत्थं विचिन्त्य विनिवेशिततत्तदेका-
नेकार्थनाम-गण-संग्रह पूर्णमेनम् ।
वर्गं विचार्य्य भिषजा बहुभक्तिभाजा
ज्ञेयाः स्वयं प्रकरणानुगुणाः प्रयोगाः ॥ ४ ॥

एको यस्य मनस्विनामचतुरो यस्य द्वयोरश्विनो-
स्त्र्यध्याया चतुरो नृपश्चवदनो नाम्नाऽरिपक्षां जयी ।
एकार्थादि-सुख नाम-रचना-चूडामणौ यस्तयो-
विंशोऽसौ समपूरि साहैममुना ग्रन्थेन वर्गो महान् ॥ ५ ॥

इति श्रीनरहरिपण्डितविरचिते निघण्टुराजापरपर्य्यायवत्यभि-
धानचूडामणावेकार्थाद्यभिधानस्त्रयोविंशो वर्गः ।

---

(42) सम्पूर्णोऽयं ग्रन्थः ।